B. No 137
1

१३७
१

ग्रंथनाम अज्ञातम्?

Granth Nam Adnyatam.

137
1

[illegible] तत्कारणं पत्रपुष्पादेरपीति विशेषः तथा च ब्रह्मैव तत्तदात्मना तत्र तत्र कारणमित्याह तद्वदिति। बीजस्यैवांकुराद्यात्मना पत्रा
दि हेतुत्वं तत्र नियामकाभावादाह दृष्टांतपूर्वं यत्त्वाद्येन त्याज्यमिति। कर्त्रैव तत्स्मृत्यात्मविद्या येपि नेतिनान्वेषा सादेस्सापेक्षप्रामाण्येति
मसितत्वस्य तेषामिदं च बुद्धिपूर्वकत्वादित्याशंक्याह नचेति। अस्यार्थः। निश्वसितमिति वेदस्य वचनेनाधीपूर्वं वेदस्य [illegible] प्रमा
[illegible] न किंतु मानांतरदृष्टार्थत्वादीनामप्रामाण्ये हेतूनां तत्रानावादिति हासादेस्तु वेदापत्ते ह [illegible] नदृष्टार्थस्य नाम [illegible] तान
[illegible] सादि विषये निश्वसितश्रुतिविरोधः परस्यासाद्यासादि तत्पादनाभ्यासेन तत्र छिद्रविषयत्वादिति। लोकानुगतस्याप्यर्थस्य शब्दो देवे
[illegible] इतिन्यायाद्वेदस्य मानांतरादृष्टार्थत्वमसिद्धमित्याशंक्याह प्रामाण्यमिति। यदा नाशक्तिधियामानांतरं [illegible] पि न वाक्य
[illegible] तस्याज्ञातार्थत्वनियमादित्यर्थः। अज्ञातार्थत्वं प्रामाण्यप्रयोजकमिति कथं निश्चीयते प्रसिद्धप्रमाणेष्वन्यथा दृष्टे
[illegible] ज्ञानादेरिति। [illegible] सामित्यादेस्संगतिमाह प्रज्ञानेति। तद्व्यंतं तच्चावचेष्टितमिति। अथ [illegible] दि यचे।
व्याहतं यतिप [illegible] निषेधत्वेनेति। एवं सर्वेषामपि न्यायादिद्वार्थनिकं पूर्वपक्षे [illegible] शास्त्रादीति। दृष्टांतानुसारेणार्थज्ञा

स्य

[illegible]रे पूर्व मिती ति। कार्यकारणयो[illegible]र्णे लेदेन छिति शंका। [illegible] मिति। नयो[illegible] [illegible]काला[illegible]दे
[illegible] कार्यमिति। [illegible] दे नाना वा विवादि। तः [illegible] [illegible] सान्य[illegible] नि[illegible] [illegible] दे [illegible] थो[illegible]माहस्ते ति। [illegible]
[illegible] [illegible] पे[illegible] ने[illegible] [illegible] नेतरम नो न[illegible] मान्य मि [illegible] थे। निर्विशेष[illegible] [illegible] [illegible] मिला [illegible] विश[illegible]
[illegible] [illegible] तिरेका नाव परिहा[illegible] नि[illegible] सामान्य विशे[illegible] माने[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत इति। [illegible]
[illegible] [illegible] हार[illegible] [illegible] किमाया न मिला [illegible] [illegible] [illegible] सवत[illegible] [illegible] [illegible] मानि [illegible] [illegible] पदनी[illegible]
[illegible] [illegible] मन[illegible] मिति [illegible] नं किमर्थमन्यो। [illegible] [illegible] [illegible] पे[illegible] [illegible] [illegible] हेतयोर्ध्व सात्म[illegible]
[illegible] [illegible] मिति [illegible] नजत्व तावदाह [illegible] मिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परोक्षादे[illegible] न[illegible]
माह। [illegible] ति। सर्व[illegible] [illegible] [illegible] सर्वं व इति। क[illegible] [illegible] तव[illegible] तदाह [illegible] दिति। [illegible] सन मिल[illegible]
माहेनी [illegible] [illegible] माह [illegible] मिति। पेक [illegible] [illegible] [illegible] मिति [illegible] दाश। मिलं यम पालनयो [illegible]

[illegible] २ [illegible] २ [illegible] २

ति। अस्य विद्या तेजसा तेजस्तद्धीर्न विषयेत्यर्थापाद्य लौकिकात्सज्ञानस्याविशेषयेदेवं त्वमसीत्यादिना। अयुक्तितमनाद्यवि
षयत्वेनासंभवात्स्यात्सत्यमस्तु मा भूदिति यावता तत्र तिनविधिप्रच्छादतत्वज्ञानात्तावाधितिनि शेषः। युक्तितात्म [illegible] इदं सर्वं नीयविषय।
स्वत्यत्वानिति यावत्। तत्राप्यपि न विधिर्विधि विनेवतत्त्वबुद्धीसिद्धेरिति शेषः। द्वयोरात्मधियो [illegible] त्वेतयप्रत्ययविधेय
त्वेन श्रेयत्या शंकस्य सामान्यमात्मप्रमाणत्वात्तस्यमिति। प्रकृते विनिविधिपयमावात्वयेति। विधिरिति शेषः। वाक्यादेव नदर्थज्ञानादत्वया
ज्ञिनापदार्थज्ञो वनेकिंविधिनेत्याशंक्याह एवार्थेति। तज्ज्ञाने पदार्थज्ञानस्यवाक्यार्थधीषातिवंचकस्य त्वमादिसयामितिया
वत्। तत्र पदार्थशोधनेते न विधिनेत्यर्थः। तर्हि ज्ञातपदार्थस्याप्ययात्किनेव वाक्यार्थधीरपि सेत्स्यति किं वाक्येनेत्याशंक्या
ह प्रमितिरूपात्वसाविध्याये [illegible] कांडिकायां पदार्थधीर्वर्तनो यथार्थ तथा ज्ञात पदार्थाधिकारी सामान्यविशेषप्रत्यक्ष
मर्थमितिच्याह वदज्ञानोपलब्धितिर्यथ नाववाक्याद्वाक्यार्थं वेत्ति सम्यक् [illegible] यामान्यादत्वया [illegible] रत्नदर्शनादित्यर्थः। उक्तेर्थेना
[illegible] मतिमाहमित्येति। तर्हि किमिति [illegible] यादिना पदार्थशोधनमित्याशंक्याह वाक्यार्थधीरिति तज्ज्ञानफलं [illegible]

ज्ञानमननिरूप्यार्थ तस्य च हेतुकंवाक्येन बोध्यते तत्स्याद्भमर्थशोधनार्थमत्त्वयादिवाक्यशेषाज्ञानार्थमित्युपायार्थवन्नैय
र्थ नद्दिको हेत्वा नव्यतिरेके । कोऽतत्राहविदिति । साता साता त्मा विद्याकार्येषु सर्वेषु वितो तु गमो लक्ष्यते तस्य त्वाविद्यात जन्यस्य प
तीच्य पदृत्याव्यतिरेकोऽपि सिध्यत्यतोव्यभिचारयोत्मा सर्वसाद्री श्रुतात्मानुव्यभिचारीसारूप्यश्रेत्रेवं र पोता वित्यर्थः पन्ययव्य
तिरेको किञ्च दिवा दित्यादि न ते । किंज्ञातेऽज्ञाते वा न दृसंगवङ्ति विकल्प्याद्यमंगीकारात्येकात्मपेति । दोषो त्वयाद्यसंसवन्न
[illegible]कारात्तयासदाज्ञानत्वादेरुपस्य न ज्ञात्वत्वयादित्यादित्याशंक्याह तत्र सिद्धिश्चेति वस्तुनः स्वरूपनूनतासिद्धिर्त्रोत्त्वयादिवि
[illegible]धिनी चेद्विरोधात्ता वा स्मदात्त्वादित्याशंक्याह प्रामाणिकीति । अत्वयादिविरोधिनीति । शशः प्रमाणज्ञानस्य तद्विरोधित्व
[illegible] सिद्धिरपि न विरुध्यते साधकत्वादिफलितमाह तदिति । प्रामाणिकी तत्सिद्धिरपि न तद्विरोधिनी प्रमितेर्घटादेः पुनर्मानापे
क्षावदेवं पिपि तत्त्वयाद्यपह्नसंसत्वादित्याशंक्याह न त्विति । तस्य वाक्याज्जिज्ञासितात्मरूपतस्य सहेतुनबंधस्येव सिद्धत्वादि
[illegible]नन्तरमत्त्वयाद्यपह्नवायाविफल्पा मानसहकारिणीति तस्मित्र पह्नतस्मात्त्वद्विरोधिन्येव प्रामाणिकीधीरित्यर्थः प

ति २

को निषेध्यघटत्वमुच्यते इति तस्य निषेध्यत्वमुपपद्यत इति प्रत्यक्षमिति। अत्र घटत्वेऽपि प्रमा [illegible] रसनिर [illegible] दातां घटत्वनिषे
ध्यमित्यर्थः तस्य कालि तद्वेतानि [illegible] प्रत्यक्षं देशार्थ निषेध्यप्रत्यमा [illegible] रिति। [illegible] दिनित्यादि नु [illegible]
नितबेताभुतावाक्या [illegible] प्रतीति [illegible] बलाद विद्यात [illegible] सदा निर्व्यापारस्य [illegible] तीत्यर्थः [illegible]
नि [illegible] त्या तत्कार्यनिहत्तो [illegible] मादिमप्रतिबद्धे प्रतिबंधे [illegible] मथे त्युच्यते प्रत्यक्षियात [illegible] नाव [illegible]
[illegible] मर्थे समाप्तिरित्याशंक्याह अपेक्षितेति। [illegible] रणापेक्षा [illegible] कार्यापेक्षा निश्चय [illegible] नस्तु [illegible] का [illegible] निव
[illegible] सिनी लिमन [illegible] मिथ्या [illegible] गादिपि [illegible] माणां विद्याधा [illegible] मित्यर्थः [illegible] व्योमका [illegible] निषेध्यत्वे
[illegible] निषेधेनात्मा [illegible] प्रतिपादयितुं पायेतन्न [illegible] निषेधेन प्रतिपाद्यते व्योम [illegible] त्याशंक्याह [illegible] इति। [illegible] प्रतीयि [illegible]
[illegible] ध्याय [illegible] विहिमुख [illegible] प्रतिपादनं [illegible] निषेध द्वारत्वादित्यर्थः। [illegible] व्योम [illegible] स्यनिषेध द्वारा न प्रतिपादनमि
[illegible] प्रमाणेति। [illegible] मानादि गोचर [illegible] निषेध द्वाराप्रतिपाद्य [illegible] प्रत्यगात्मा [illegible] दिहीनो [illegible] नान्तरा विष

ऽर्कि [illegible] नादकर्मवशाद्युक्ता तदा शब्दादीनामनुपपत्त्याभावस्तु तोऽसत्त्वेपि तदाकाराभासा निष्ठापेतु ज्ञानज्ञेययोः क्लृप्तयोः सूक्ष्मयोः शासः
वासिद्दयाः काशेशयनवद्बोधेनैव दित्यर्थः यथाहुरत्र हितावलः। विज्ञाने विशेषेणानित्यः क्रमात्मेयत एवं कृत्वा तारिमश्च केत इत्युच्यते तद्
नुपपत्तेऽइति परपक्षमुपसंहरन्त्येनमिति। श्रुतितात्पर्यमतिक्रम्य स्वकीयास्ते कृपयाख्यानस्य प्रद्वेनिरतिप्रयत्नः परकीय व्या
ख्यानस्यादेयत्वेशकां निरस्यति परीक्ष्यति द्वयमिति व्याख्यानयोः किं ग्राह्यं निर्दोषमित्यत्र स्याद्युपन्निति शेषः तथापि कु
तार्किकप्रपंचव्याख्यानस्यैव दुष्टत्वेनत्याज्यत्वं तदाह समेति। इहैतन्मन इति। सवासनस्य मनसः स्वाप्ने संहारश्रुते स्तेन कर
णेन वागादिसंहारासिद्धेः सुषुप्तेन सिद्धेत्या। दिकल्पनाया व्यर्थेति तस्मात् बुद्ध्यादिसंहारे विद्यासास्येव करणत्वाद्वागादि
नस्य कर्तृत्वा सर्वोपसंहृता वज्ञात ब्रह्मणि जीवच्छितिरित्येनदेवयुक्तमित्यर्थः तदेषामित्यादि [illegible] व्याख्यानिरासेन
व्याख्यादृढीकृत्य भागवतानिनस्यतानीत्यादेरर्थमाह सर्वगोचरे क्षितिः [illegible] इति [illegible] उपसंहरतीत्यर्थः। स्वापि तिना
मा निर्दिश्य [illegible] मात्मसमाख्यदेति। [illegible] नोऽलवतीति श्रुत्यन्तरं तद्दशायां स्वापे [illegible] करणादिनाश [illegible] ति

स्य४ ध्रं १ ऊ४

इतीतियस्मात्तपोरूपेणकर्म्मणारसभूतेनानुविद्धयोर्वीर्यचन्द्रिकयोःप्रवृत्तिरित्यर्थस्तद्वाकुर्वित्यफलितमाहकर्म्म
णेति।मिश्रयात्तपसाजनयतिपितेतिहेतुकमित्यर्थःश्रूयामाहमेघयेति।नैयायिकमर्थंनिगमयतिन्यायेनेतिन्यायेश्लोकेन।अन्याये
क्तिःसुपसंहरतिन्यायस्येतिश्रुतेरुक्तेन्यायस्यायसामर्थ्यद्योतनार्थोहिशब्दः।निराकरोतिनेतदिति।कथंमूर्त्तेरसेनसहृय
योःकामूर्त्तेरसस्यातुल्यतेत्याशंक्यमूर्त्तेरसंस्पर्शयतिमूर्त्तेति।तथाचरसवतात्माडौल्यमाहप्रवर्मैरिति।तस्यतद्वतात्माडौल्यंवर्मैर्मूर्त्तेरसस्यचे र
तनत्वेनतद्धतात्मसाडौल्यंत्रयाच्चतस्यमूर्त्तेरसेनातुल्यतेतिभावः।तत्त्वमापिमूर्त्तत्वेतुहिंकथमित्याशंक्याहामूर्त्तयोरिति।यथामूर्त्त
नामवेतनंमण्डलंतथामूर्त्तयोरप्यचेतनेमनःकरणंरसस्तथाचतुल्यतेत्यर्थः।अथरसयोरसमत्वमेवास्तुकिंसमत्वेनेत्याशंक्याहद्वा
भ्यामितिअत्ररसयोरिति।यावत।अन्यथेत्यनुत्पन्नत्वोक्तिः।विपक्षेदोषमाहवैरूप्येति।मूर्त्तामूर्त्तरसयोश्चेतनाचेतनभेदेनाल्यवैरूप्य
मुक्तंसमाधित्सुःशंकतेयुक्तिः।अमूर्त्तेरसवत्मूर्त्तेरसशब्देनापिचेतनस्यैवब्रह्मणोमण्डलोपनस्यग्रहणमित्यतदूषयतात्पर्यल्पमि
ति।मण्डलस्यचेतंकार्यतयाचेतनत्वेसर्वस्यतत्कार्यतयातन्मात्रत्वाद्रसयोश्चेतनत्वेतिविशेषणानर्थक्यमित्यर्थः।श्रुतेतुमूर्त्तेरसवत्

न तु

।सि संविसन्यसे श्रमे दिति शास्त्र मत्रानिश्चम कमित्यर्थः। तत्र मेवेयी श्रुते पुरुक्रमिति। तत्र हेतुर्नेत्र दिति। नन्नु जीवनार्थं धनं वि
नाहिनसाध्यतेन तेषि कारस्त्रीणां पावयेत्। निदेनाश्च विशाशिवाद्ये पि स्युःपापयोनयः स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः इति स्मरणे रतेनानते हि
तत्कर स्वत्र हे य मिति तत्राह महात्मानस्त्वेति। महापुरुषसंपर्के स्त्रीवं कर्षेदेतु वे दृष्टान्तमाह। शुचीनति। अविद्या द्यवतारयति। तगव
दिति। अयसंबंधादेवमाह। दस्या न पुमर्थो स्त्री तियतो मेलात्य नो मा द्य सावनेकथं स्यादिति त्राह इत्थामीतियोजना। इत्थामेवस्तु
स्वरूपकं यान्यर्थानि सातानि त्वनमो हृसाधनं नवेति प्रश्नपूर्वतातेः पृथिवी पूर्णा। चैत्र साधनं कर्मणेत्यादिना तत्कथमित्याशंक्या स
न्नेति। के तान्यादरणथमाह पत्याहेति। यथेत्याद्या कांक्षापूर्वकमुक्त्वा पयातिति मन्त्रे दिति। तद्यावश्य स्यपि श्लोति। अन्यत्र तत्व श्चेत्यादिव्या
करोति विशेषेति। तत्क्रमथ्यं प्रश्नपूर्वकं समर्थयते कुतइति। कर्मणां स्तु किं प्रति कूलत्वं स्फुटयति कि मेन्य इति। उपालंभं तच्छादर्शं
यत्र सामान्य आयमाह श्वलावादिति। तस्य श्रवविषये पवादशंका स्वयमित्र नामिति। सर्वभूतेष्वनुग्रहकर्त्तारो यो तथेरथे।
यदि वयथेषु प्रतिकूलं चिकीर्षेत्व महिये यो न्यस्मि नु कूलं कर्त्तीत मन्त्र गच्छेत्याशंक्याह कथमिति। अस्माकं सख्यासकालाद स्थितम्हितकार

छ्री ४

यस्यात्मनस्त्वविविवेकमात्रहेतुरेषपाणिपेषादियं श्रमत्रयस्य पिष्टूलोहमित्याशातमस्त्र स्थौल्यादिधीर्मिथ्येतिज्ञायन्मिथ्या।
त्वमार्थिकत्वन्तथापितद्विद्यमानेहकृत्वातद्दृष्टान्तेनकृयोद्योत्यानमित्यर्थः। मतिवोद्येतन्निरासेनस्त्र प्रमिथ्यात्वमुक्त्वातथाज्ञा
त्रदपिमिथ्येतिसाधनाहेहात्यो विविक्तस्यशुद्धिश्चप्रवाक्येलीएत्याहशुद्धिरिति। उक्तं विनागमाधित्यधिशुद्धिमुपसंहरतितस्मा
दिति। वस्तुतोसत्वमपिदेहेंद्रियसंनिहृत्वातेनच्छ्रुप्रसत्यत्वमाशंक्यतन्निरासेनात्मनस्सर्वप्रकारमलनिरासश्रुत्वाक्येनोच्यतेतउ।
त्पद्यतेपितद्वन्मिथ्याज्ञानादात्मेकरसस्य शुद्धः स्यादित्यर्थः। इहेतिप्रकृतश्रुतवाक्यग्रहणपाणिपेषवाक्यो जाग्रन्मिथ्यात्वेशार्थादु
क्ताशुद्धिरत्रापिसेवोच्यतात्यितपुनरुक्तिरित्याशंक्याह किंत्विति। यद्वकिंचित्सामान्यापोनरुक्त्यं सर्वत्र तुल्यमथान्तरतेदाद
पोनरुक्त्यं प्रकृतपिसंमपूर्वंत्रशुद्धिद्वारस्याधिकत्वादिहवाक्यनिकत्वादिविनाशतायत्रदृष्टान्तेनश्रुप्रसत्यत्वबोधश्चतन्नाद्दौ व्यस्त
स्यसमाधिरित्यपूर्वंवादिमुखेनोक्ताकोसौसमाधिरित्यपेक्षायामाह महाराज्ञादयस्तिष्ठ इ। अस्येपिशप्रदृष्टयरहणाविष्णुमानद
त्सुरात्मानोधर्मावातद्दरणवीतुष्टत्वदित्यर्थः। किञ्च श्रुद्दृष्टानां ज्ञायदृष्टादथान्तरदेनद्दृष्टमिथ्यात्वमित्याहस्पर्शकेतिनर

केवलमुनिगार्ग्यस्य प्रतिसानाहिनिन्दं मौनार्थमुक्त्वा तस्य मौनमात्रेण ज्ञानं पश्चिका नं प्रत्यक्षमिति निपातेन द्योत्यते तेन तु ज्ञापयथोक्तं ब्रह्मनि
वेदितानद्ब्रह्मस्व मेव नासाध्येति न तोऽहं दत्तीतिचा नाधीष्येन त्वा ज्ञापयिष्यामीत्यादि शेषविरोधान्नेतरोऽन्यत्वात्तस्यापि यद्वद
ब्रह्म मापन्नेरनआदृयदितिपञ्चाऽतत्त्वेनेतिस्मृतिर्मुख्यब्रह्मणि किमित्यादिब्रह्मान्तरं गार्ग्येणोक्तमित्याशंक्य पूर्वपक्षं श्रुत्यन्ते ज्ञातो
निरत्रसूच्यते उत्तरावसरेतदप्रतिपत्तिरितित्वाद्वाप्ययमाहयवक्तृत्वेमिति समेकवाऽनेकमासममसव्यस्त्रवेनत्वत्यर्थः महत्वेऽत्यादेश्रीय
थ्यमाराचागितिप्रतिज्ञाद्ब्रह्मनिरत्रसूच्यते उत्तरावसरेतदप्रतिपत्तिरितित्वानमाहामुत्तरमिति। श्रवागीत्यस्य मुख्यब्रह्मणो गार्ग्यणज्ञातत्वा
शङ्कानिष्टत्वार्थं राजवाक्यमित्यर्थः प्रतिज्ञाद्यान्यादिनानिश्चत्यमाणगार्ग्येन प्रश्नस्य संबंधं वेतिस्मृतिरीश्वरव्याप्तिसूत्रेऽर्थमाह निश
क्षमाणेति उक्तावुपपत्त्यार्थयोग्यवेतिनिश्चत्यमाणत्वमेवस्फुटयति ब्रह्मेतिमनुप्रतिज्ञातं ब्रह्मेत्यादिरूपमुपदिशत्वतत्त्रब्रह्म ब्रह्मान्त
रात्तानावृतत्राहाज्ञात इति पूर्णमेव ब्रह्मेत्यत्र निमित्तमाह व्यावृत्तेति श्रादित्यादेनस्य मुख्यार्थत्वासावे हेतुरतथात्वं इति तदुक्तादि
त्यादेच्याहन्नौदिसूपन्नादित्यर्थः। एतावद्वीत्यादेरर्थमाह यस्मादिति आदित्यादेरुक्तन्यायेनैव हन्तृत्वहेतुरर्थः उपत्यायानीति वदतोऽस्ति पाय

इमानि निरनुक्रमाणि पत्राणि

सर्वज्ञो जातर्यस्वायमभिरेत्रितिवाय्यसेदस्यायस्वायमथ्यात्मभिव्याख्यानिक्रजेदस्यो। किंचित्याह व्याख्येत्यैति अयमात्मेति पर्य्याय
स्यतात्पर्य्यमाह पृथिवीति। इयंपृथिवीत्यादित्यमानुषपर्य्ययेन समुदत्तेण विराट्सूत्रमित्युक्थमानावयवित्तः पृथिवी शारीर
इत्यनेनक्रमेणावयवशो यो विराट् तत्क्रमश्च हस्तावयवविनोनिर्दैशायमात्मेत्यादिना क्रियात इत्यर्थः आद्ये पर्याये शारीरशब्देनेवा
स्यात्तत्वात् योनरूपमित्याशंक्याह हिरण्यगर्भेति। अयमात्मेत्यत्रात्मशब्दार्थमाहायमिति। विराजस्सूत्रस्यावयम्मिलितं
पंतस्यायमात्मेत्यत्रात्मशब्दः पृथ्यमात्रोनावक इत्यर्थः पश्चायमस्मिन्नात्मनीत्यत्रसमुद्रव्यत्तात्मशब्देन विराजप्रवोक्तिरित्याहस
मष्टात्मनेति। निर्दैशो विराज इति पूर्वेणास्य संबंधः विराजोत्यत्रवालिंगात्मा तेजोमयादिशब्देनोक्तमित्यादि तन्नूप्रत्याह इति। अन्त्य
जो मयादिशब्दादितिया नत्र। पश्चायमात्रेत्यत्रात्मशब्दस्य वैतन्यानासंज्ञावश्यावश्यत्वमाह कार्येति। सोत्रात्मशब्देनोक्तशब्दपक्षि
२मि नः क्षेत्रिणापभिद्धिविकस्यातिविज्ञानेति। सर्वाश्रयमात्मेत्यत्रात्मशब्दस्यार्थमाहयास्मिन्निति। अत्रेपर्याये पक्षायमात्मेति श्रुतमात्मे
तोऽस्मिन्नपरस्मिन्निचायात तद्दीनेयथा। संभवाखिल्य इत्यादि हृष्टान्त पूर्वो देवानामुत्त्यादि वाक्यादिके नवोचित स्यात्रात्मेत्य

इभीत राजुकमाणी पत्राणी

137
―
1

भ्यापराधो। नयदात्मा संसारी तस्य करणं। अथ यद्वायद्देस्य ... द्विविधानमनपेक्षेन्द्रियं व्यापारो ... यदात्मा संसारी तस्य करणं। अथ
वादे देहस्पर्शेन्द्रियवाधिष्ठानमनसेन्द्रिये व्यापारस्तं नयति। सिद्ध ... द्वा: देहस्पर्शात्मा ... दिषु ... स्य तत्रोपलंभादिनिमित्त
कारणात्मेंद्रियादिनिकृष्टे तेन मेषु लयमभावात् फलं तं नयत्येव इति। ततेषु कार्यकरणात्प्रयि तेषां च लक्षणे न्यत्र सस्यादि तिवेनत्राह मूलेति
तेषस्मा ... त्राम्मूलकारणकार्यत्वाद् इत्यनुत्तानामित्यर्थः तथापि ततोन्यत्र तल्लयस्यादिदृष्टं ... तस्य कार्यानतिरेकात्कार्य वकार्यात्र
रलयः ... मेव मित्याह कार्याणामिति। ननु क्षणेपि सर्व कार्यलयो घटादौ कुंतलादिलयो पलब्धे कार्यकरणानां तत्तेषु लयस्य
... यथा कार्यान्तरेऽपि कार्याणां लयस्यादित्याशंक्याह पिंडेति मृदादिनावमापन्ने मूलकारणे घटादिलयात्। कार
... कार्यान्तर लयः। तथापि पिंडादिकार्येषु प्राणेषु ज्ञानमात्रमेवेतित्ताघ्नात्यर्थमाह सर्वोपीति परिस्पंदः ... प्राणात्म ...
... इंद्रियाणां ... प्राणात्मपक्षे शेष ... वदनेत्यादि सामान्येषु लय ... प्राणे तस्याधिकारणत्वात् ... नित्यर्थः यथा तु इंद्रियाणं
... सामान्येषु स्पर्शादिषु ... वसुलयः तथा कर्मेंद्रियाणां तदर्थो ... वचनादिषु ... गादि ... सामान्यात्मसु वि
षयेषु लय इति योजना। प्राणेऽत्यादिना घ्नात्यर्थवक्तुं ... क्रमात् परिस्पंद इति केवलशब्दार्थमाह निष्पन्न इति। घटादि

भ्र॰ व षकर्षणावदृशीलनम्रस्येषद्दृशा जितबंधुघ्राणविशिषधाराज्ञान्यसम्भेनमुख्यस्य ब्रह्मणोऽस्मृतेरित्यर्थः कथं तदुक्तिर्विनाशज्ञाज्ञातं
ब्रह्मतत्राह सत्र्यप्रसिद्धमिति अनिष्टाः सर्वेषामित्याद्विव नाशयति तदुपास्यमिति तद्गुणानुरूपफलं चेति शेषः गुणद्वयं विलजते
ऽतीत्येतिस एव मित्यादि व्याचष्टे सर्व इति नान्यथेत्युपास्यानुसारिफलमिति शास्त्रस्थितिरित्यर्थः पर्यायान्तरमाचष्टे मतीति न
ह्यास्वेव वेदेष्विति वेवतयोपास्यनिपूर्वेव श्रेष्ठेहन्नित्यस्यार्थमाह स्मानिति प्रमाणेनेतिया इ तथा द्वे पौराणिकाः नव्ययोजनमा
हृत्सो विष्कम्भः सवितुः स्मृतः द्विगुणस्य विस्तारो मंडलस्य प्रमाणेन द्विगुणः सर्व्यावस्तारा द्विस्तारेभ्य्यानेमिन इति पाएडुरेन्या
दिपदानि व्याचष्टे ऽन्न इति सोमो ब्राह्मणानां राजेति श्रुतिमाश्रित्य ब्राह्मणराजइत्यक्तं गुणवत्सयो कि फलमाह नदुपास्ये
ति सोमशब्दस्यार्थान्तरमाह तुल्येति न केवलं चंद्रमाः सोमः किं तु लतापि सोमः इत्यानिधानस्याः ह्यनिदिष्ठा साख्ययम्मस्य नोत
रा यतोपि सेवं भावं इदेवतायाः सुद्धयोरैक्यादित्यर्थः न तामहोपयोगमाह उपास्यमिति प्राणान्मयमेक्षीकृत्येति शेषः उक्तादेव
तोपि विशिनष्टि वेति अन्यस्यानोवैग्ध्यवमित्याकं ब्रह्मणो भियेन तथावादित्याशंक्याह ब्रह्मेति तयार्पणमनोलोकृत्वादिति प्राण

पु॰ त२

५

स्येत्याशंक्य वाह। ह्यात्मेतीति। अतस्य इदं नास्माकमाधिक्याधीरिति राज्ञोऽतिप्रायः यथोक्तन्यायेन विधुन्नपर्यायोऽस्य तेन स्वातन्त्र्यात्
व्याख्येति। आदित्यवंद्यवाचकयोर्व्याख्या तुल्यो क्रांतयोऽजैवत्र रवावस्येऽस्त्रित्यर्थः प्रतिपर्यायं गुणफलयोरपि तुल्यत्वाद्याशं-
क्याह। गुण इति। अत्रोक्तं वस्यमाणपर्यायेषु यस्मिन् पर्याये ध्येयस्य पुंसो यो गुणः ऽतिष्ठितजेत्यादिशब्दार्पितस्तत्रसकृ
पासकस्य न तदेवगुणोपास्य अरूपमतिस्पात् सर्वेतूतानामित्यादि फलस्याऽरूपवसर्वेवावरेषु गुणाभेदः फलभेदश्चेत्य-
त्यर्थः गुणादिभेदस्य एव वाग्भिकत्वान्न तत्संदेशाद्दे तितिद्विशब्दार्थः प्रतिपर्यायं तद्भेदेऽपि निषिध्यते निर्देशादादित्यवंद्याग्निषु
वसत्र वात्तेजस्विगुणास्तु तुर्थेऽपि समग्रमित्याशंक्याह नान्विति। द्विशब्दार्थः प्रतिपर्यायं तद्भेदेऽपि निषिध्यते निर्देशादादित्यवे
द्याग्निषु वसत्र वात्तेजस्विगुणस्य तु तुर्थेऽपि समग्रमित्याशंक्याह नान्विति। अन्येऽपि कदाचिद्दृष्टं तेजो लक्षणे तत्रापि तल्लदेवपुन
स्त्व। पीतिपावकस्त्रीति तरान्ते जस्विनी मिथो नतेजस्वी ध्येयः पुरुषः पूर्णाम प्रवर्ती त्यादौ ब्रह्मणो गुणो द्वयं गुरुक्ताल घ्वावत्स्वरूपवे
शब्द इति यथा दिखंडशोपिता ऽक्रांतया क्रामनत्मल्पूर्णमप्रवर्तीत्वा प्रवर्तकत्वादित्यर्थः। अप्रवर्तीति शब्दस्यार्थान्तरमाह क्रिया

घरा धै२ तु३ धै२

स्उ४ स्थि४ वि र्थमा४

आ॰ स॰ त्वादिति यो ऽग्निहिमर्द्धाः प्रह्व त्रयः सान्निनघ्वयं क्रिया तद्ध वातस्मादप्रवर्त्तीत्यर्थः ॥ वायुव्रत्तो पासकस्य जिष्णुरित्यादिफलत्रयमु
क्तं तद्धावक्षे जिष्णुरित्यादिना कथमेकोपास्निर्बहुफलेत्याशंक्य कात उपास्यं गुणलेशादित्याह जिष्णुरिति अभिपुरुषस्याविश्वास
क्षिरिति विशेषणं तस्यार्थमाहाष्यादित मिति अपिरसिव्या प्रोअत्र विश्वां [illegible] षत्रे क्षिणातेतत्रमोदुशीलमस्रीतियुत्यतेः ई
श्वरे वेदार्थ निर्द्धारण समर्थे इत्यर्थः यएवोश्वरे तं इत्यादरर्थमाहा [illegible] ति प्रतिरूपादिवा वस्तुप्रतिरूपशब्दो ह प्रति विम्बे तिकार्य्ये
मयामितिशेषः यस्मान्नप्रतिबिंबमपां गुणः तस्माद्वा दीतद्ध्यः पुरुषोध्येय इत्याह यतइति फलत्वात्पार्थमाह फलमिति प्रति
रूपगुणोपासकं प्रतिप्रतिरूपं फलमुपगच्छति यंतहिं प्रतिशब्दादनर्थप्राप्तिः फलमिति प्रतीतिस्थाजोपासने त्याशंक्याहात्रर्थइ
तिश्रह्वस्यानिपातत्वेनानेकार्थत्वसंभवादुपक्रमे सुमानुसारेणात्रर्थत्वमितिव क्तुं हीत्युक्तं तथा सतिश्रुति [illegible] त्यार्थवा रूपगमेस्पती
तियाचरुपतिरूपशब्दस्यानुरूपार्थत्वमुक्त्वा तदेवप्रकटयन्नथो इत्यादेरर्थमाह श्रुतीति अथो अपि पुरुष श्रु त्यादीनरूपमितिसदानुरूपम
स्मिन्नस्मा निरेव ओतस्मान्न कर्म्मि निर्द्दिष्टेन रीत्ता तद्धपासकस्यापितदात्मक मय श्रुत्याद्यनुरूपज्ञानर्थ तो ऽजायमानपुनस्मरतु रूपो ६

पा३ स्उ१ र्थचमुवित३ दि [illegible]

वाय र्भो रि॰ वर

स इत्यर्थः ॥ य एवैमित्यादेरर्थमाह सोऽपि ब्रुवतीति दीप्यमान गार्ग्य कौतिस इमं पुरुषमादर्शेऽस्तुरादिषु ब्रह्मबुद्ध्या बुद्धो
वाहमुपासे । यैवं तमुपास्ते तु के राजा पूर्वे निषेधतीत्यर्थः। ते विश्ववृद्धत्यादिनोद्गातं प्रज्ञानं च फलमात्रं श्रूयते विद्युतात्म दा
वाक्ययोरापतेजस्वी त्यादिना न यत्र फलमुक्तं तत्राभिगामिव तत्याजमित्याशंक्यायत्रेति ग्रामिनो ऽन्यत्रापि नावानिजं
फलमविरुद्धमिति नाववः । का विद्वद्भुपास्य वहुद्वव्रविस्फोरयातिशयद्रूदेति उपास्ये कोऽपि फलवाहुल्यापपत्ते। सर्वप
र्यायेषु न यत्र फलं किं न स्यादित्याशंक्याह फलमितियमिन्नपर्यायेयद्गुणकं फलं दृष्टं तत्र तद्गुणकमुपासनं फलवत्।
साक्षितस्यानुमानाद्व तद्वैकिस्त्रो नुपपत्त्या उपास्यवैचित्र्यस्यापि वैचित्र्यकत्वादित्यर्थः अनुमानमेव व्यतिरेकद्वारा स्फारयति ने
तिनयथायथेत्यादिशास्त्रादिति शेषः स एव हिशब्दार्थः। य एवायं यन्नमित्यादि व्याख्याते गच्छन्तमिति सर्वं न धः। तस्मिन्नात्यग्र
हृदेहस्येत्याध्यात्मिकेषु त्रैवयः पुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मोपासे व्रह्मबुद्ध्येति वाक्यार्थं सूक्ष्मादित्यर्थः। गच्छतः पृष्ठतः शब्दोत्पत्तौ किं का
रणमित्याह पुंस इति द्विविशेषेण गतिस्वेदेनेति प्राणन यद्वा प्राणेनादिप्रतीतिरूपकरणाद्वत्यन्तरेणेत्यर्थः शब्दः पुरुषस्यास्वरि

मु पी श्र्ववर अध्यनिगच्छतमितिर

आ॰ब॰ तिविशेषणं तस्यार्थमाह हन्तीति गतिर्नामुपान्नानां प्राणादिभिर्न्नामैव वा त्यासेना त्यागानुप्राणानामो ऽस्य गुणाकृत्यर्थः यएनामि

त्यादि व्याकरोत्यायुष्मद्धेति दिष्टेतु षैपुरुषस्य द्वितीयो ॥ नपग विशेषणं द्वयं तद्व्याचष्टे द्विविज्ञियाद्वितीय त्वमाकुर्त्वं अराद्धे

सदेत्यो तस्माद्दूर्ध्वं तस्येत्युच्यादाप्यो पर्यायान्तरं व्याचष्टे छायेतिवाच्येतमसीतियावच्छायापुरुषस्य मृत्युकारितिर्गुणाष्टदुपासना

दीर्घायुष्यं फलं रोगाद्यास्ताबो विशेषइतिमन्त्रानेनमित्यादेरर्थमाह मृत्यु कालादितिमृत्योस्तुनवसंगो ऽप्रीत्ययेरर्थः अन्तिमपर्या

यं व्याकरोति विरातितिआदिपदेन गार्ग्यो ऽक्षिशब्दस्यकाश्यात्कृष्ट्यहणाआत्मन्वितीत्यवं वरुणो विराट्पुरुषस्य तिशिषठआत्म

श्य वीतित्याद्येरर्थमाह सर्वइति पूर्वोत्तरपर्यायेष्वान्तरतरनेदं दर्शयातिचतुर्णामितिउद्देश्याध्ययनेनोक्तिरित्यर्थः अत्रपर्यायेसम

स्त्रापदेशेनियामकमाह विनदेति तथा ऽस्तिसमस्तस्य स्त्रोपदेशोसतीतियावरनसमाधिप्रकटयातिप्रत्याख्यैतेतित्तिदनंतरमज्ञाना

दे वगार्ग्यो विवक्षारहितेन्द्रदिति विशेषणकातिपयविशेषनुष्ठानसर्वोपसंहारं विनाकिमित्यतेतेनसमस्त कृतोक्तिरितिपाशंक्याह विशेषण

मितिअनन्तयातप्रत्येकं वकुमशवत्वादितिविशेषः तत्रसर्वात्ततोत्वाद्वेतिताव ॥ सदन्तष्ठी मित्यादेरर्थमाह तस्मिन्निति समस्त व्यस्ता तिरि

सद्वितीयत्वं साधयति । कृत्स्नं आत्मेति । द्विशोऽयच्च द्वितीयत्वं लोके प्रसिद्धमित्येतिविशेषार्थः यएनामि

त्यादि व्याकरोति । साधिति । उपासकगुणधातुमारितं ७

५ तदस्मृग

णे

तुमशक्यं येव त्वेत्यादेरर्थमाह नइ इति । आदित्यादि ब्रह्मस्तोव वक्ष्यमाणे ब्रह्मणि विशेषमाह यज्ञानइ इति वैश्वेनो गार्ग्यस्याशिक्य हेतुपसंत्य ।
ता वेपि निद्यातेरा ज्ञो वैशिष्ट्यो षड्दोयुक्तः । नहायनैर्नपलितैर्नेवित्तैर्नेव बंधुभिः । ऋषयश्चक्रिरे धर्म्मं योनूचानः सनो राज्ञो वैशिष्ट्यो
षड्दोयुक्तः । नहायनैर्नपलितैर्नवित्तैर्नवबंधुभिः ॥ ऋषयश्चक्रिरे धर्म्मं योनूचानः सनो महानिति स्मृतेरित्यर्थः । तं पाणीवित्यादेरर्थ
माह इत्थं कृत इति तो हेत्यादि व्याकरोत्यादेरर्थ जगम हरिति कार्यविवक्षयेत्येतदेवस्फुटयति गार्ग्येति अमीषामित्यादित्यादीनामित्याव र
तमेते रित्यादेरर्थमाह देव तेतित दास्याप्यावक्ष्यायामित्यर्थः ॥ सनो त्वक्ष्या वित्यस्यार्थमाह संबोध्यमानोपीति बोधनार्थे प्रयुक्तत । मौश्रवणाद त्र
आपेषण्णो द्योक्कापनात् ऊपाणस्य व्याप्रियमाणस्येवालोकचापसिध्यतीति फलितमाहयत इति । सुषुप्तपुरुषगतिमाक्षिपति जाग्रदिति समिन्त्रि
हितं हिचाव्यवहितगतिरयुक्तेत्यर्थः ॥ गार्ग्यस्यार्थेनाविविच्याकाप्ये समात्मानमादेशुं नऊग । नेरित्या षंक्याहस्य क्षेतितत्र सर्वस्यादित्या
दिष्ठाः र्थोविवि व्यवहर्त्तुं शक्यतेनष्ठापेसर्वव्यवहारलोपादतः तत्रागाशिरनर्थिकेत्यर्थः जाग्रति सर्वेपदार्थोपगातिममसिव्याहारादक्षीर
नीरवत्तेषां शङ्क्यां तेने स्वार्थविवेकहांसि त्रित्यत्र रमाह पाणेर्नमितिका ॥ क्षेविवादितो विवेकस्माह तो कृत्वमिति सा क्षिवमितियावत्

आनं. व. सोऽत्यक्षं सौक्ष्म्यं च न स्वप्राणस्येत्यर्थः अग्नीहोत्रिविवेको जायते वा किमिति सुषुप्तपुरुषगतिः नेत्याह मन इति श्रोत्रादिनिर्विवर्तितेनकार्येणोर
वशोत्तनार्थमादरादित्युक्तं यत्तु स्वप्नस्य मत्यादित्रत्रा हस्तमात्रादिति यद्यपीत्यादिना छ्रुत्यर्थविवरणं तस्या फलं सुषुप्तपुरुषगमनमिति शेषः स्व
पापिशाङ्कः यत्सा स्यात्कुतो विवेकबीजं ब्रह्मात्मन इति तेनोक्तं करणमहिम्ना विज्ञानदेवतानां सुप्रावुपसंहारादसाङ्कर्यात्तत्र विवेक
सोऽकर्त्यमित्यर्थः सुप्तावुक्तोपसंहारे हेतुमाह नयदि तितदा सुप्ताविय्येत रथ्या मन्यज्ञानं जाते परस्मिन्नित्यर्थः ॥ यस्मात्मनोऽपि तत्रोपसं
हारात्र नाग्योगप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह प्राणा इति तेषां समानमाह प्राणेनेति प्राणेनेति प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायमित्यत्र रत्नतस्य स्वापे नुप
संहारावद्वपत इत्यर्थः तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह प्राणेति प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रतीति श्रुतिनियमेवार्थमाहेत्यर्थः न व्यथनेन रिष्यतीति सेष
न क्षमितादेवतेत्यादिवाक्यादपि स्वापेतस्य नोपसंहृतिरित्याह तथेति कर्मानमफलमुपसंहरन्तीति श्रोत्रं इति विश्वेति देहोक्तिः प्राण
स्य सदा जागरणात्लब्धमर्थमाह यथेति स्वप्रयोत्यपिना सूत्राध्यः समुद्रीयते प्राणस्यासुप्तस्यैव सूत्रापेक्षं भावनशङ्का श्रवणा द्वत्र लोकते
सुक्तं प्राणाग्नीं द्वमसो नैदाघ तस्य स्वं द्विनामक्तिः संबोधनादप्रवृत्तिबोधेन नावेत्न त्वादित्याशङ्क्याह प्राणस्येति स्वप्नात्मावि छ्रुतार्थे

१०

दे२ सत्यामां २

आनं.ष अत्र सुप्ता चितिर्यावत् तत्र देहुरस्थ नद्द इति विशेषान्तरमाह इति प्रतिपन्नानां वादेः स्वर्थ्यं का स्यापेक्षो पिस्यादि त्याशंक्य विशेषान्तरमाह दृष्टहानि
तिप्राणस्याय: शरीरमित्यक्ता तस्यैव देहत्वर्थ वस्त्वकायपानिसस्यात्मनोन तद्धेतुत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः नामरूपात्मा प्राणछन्नेनेव नो
व्याप मात्मामत्यस्यसत्यमितिश्रुतेरित्यविशेषमाह नामेति त्रिविधजगद्व्यापित्वं प्राणस्याकस्मादयत्नध्यातमादीति तत्रमात्मपूरघत्वानामि
तिसा विश्वं मे व्याप्त इति संबंधः न त्वयथोक्तं रूपमात्मन्यपि संपादितमिति कुतो विशेषावगतिरित्याशंक्य मध्यव्यापारात् ठ इत्या
दिना तात्पर्यार्थमाह कुर्वाण इति जागरादपि स्वाये प्राणप्रयुक्तशब्दस्याधिकदर्शनाद्बलमिति विशेषणं न केवलं दृष्टमेव कुर्वाणो गुणोऽपि
तु स एव व्यापारमित्याह स्वव्यापारमिति यो नस्रमिति इति यत्कुर्वे नोपक्रमास्त तच्छेद इत्यत्र चार्थ अप्रीत्यपिः स्वापदहार्थः प्राणस्याव
विशेषणवतः स्वापे हि वक्तानेपि तस्य तदा लोपाभावस्तत्रातोऽन्तरेण प्रामादित्याशंक्याह नवेति इहेति प्रकृतस्वापादानं तद्धेतुमत्र कात
इति तस्यैव तोकृत्वे है स्थान्तमाह दास्यमिति स्वस्कृतर्हि पाप्रशश्रुतिस्तत्राह नवेति परिशेषासिद्धमर्थमाह प्राण इति अतो नो मिच्छेदः तस्य गु।
ना माय हणसंबंधयहकृतनानात्मवकृतमिति शे *। फलितमाहतस्मादिति उपाक्षिसांत्रि कर्षतस्याप्रतिबद्धस्यात्मादित्यर्थः प्राणे विषय [illegible] स्पर्क्यकरहे

घ२ श्रौ२ त१ अनोकेमितछदे४

वे २ २५

कतेश्रान्यो ऽतिदेवतास्या नमेवं ग्रहः सर्वेजत्वादित्याह यद्वेतिसम्बोधना नामाय दृष्कृतं नन्वेकः नानात्मत्वदोषः स्फूल्यस्त्वदिसात्मनोपीति
शंकते नैष्कदेवीपीतिशंकते नैवत्यदेपीतिका श्यपेक्षात्मनः सर्वे स्मिन्नकार्य्ये करणसमुदाये ऽस्मिमानित्वात्तदेकदेश प्राणाभावे सत्तावात्र
मायत्पाणं नवतो कृत्वादितिपरिहरति मे वमितिए वं नदेव हक्षात्मेनसाव्ययस्य कुत्यादीति यथाद्धस्य पादो ऽकु निरित्यादिना मोक्तो मेवो
नोऽस्मिमतिम र्वदेहास्मिमानित्वेन तन्मात्रा नस्मिमानित्वात्र एवं कामेक्षात्मनः सर्वेकार्येकरणास्मिमानित्वाद्दृग्तिस्थानीयप्राणमन्त्रा
दृत्तीवान न्नामाग्रहणं नानात्मत्वाद्दिहक्षोतोपपन्ने रित्याशंक्याहप्राणस्येतिगौणवर्तनस्य मर्वेत्यर्थः वं इस्यापि प्राणैकदेशत्वात न्नामसिद्धि:
सनाथ्येते कुस्नाभिमानी मन्नोति क्षतिस्त्राणकुल्यादिदृक्षातोपपन्नेरित्याशंक्याहप्राणस्येतिगौणवर्तनस्य सर्वेवकुसुपत्येकसमाधेरह
लिलिस्वर्वेत्रा तिमानसं त्ववादात्मनो वैषम्यात्तु नामोक्तावर्णहणमयुक्तमित्यर्थः प्राणवद्दिरात्मनोपि पूर्वेनयास्त्वर्वाभिमानसिद्धेर्वा
वाचांचो तुल्यत्वादित्याशंक्याह चेति। कुत्स्य शाश्वभिमानद्वेकथं जातत्वं तत्राह परेति। नेत्यमुख्यात्मो क्तिः मवदुक्तसापीन वोधवात्तमुख्य
स्थितात्मेत्यर्थः तस्य ज्ञातत्वप्रसिद्धार्थो हि शब्दः सुशब्दो वा सएवात्मा मुख्यो नान्यो ऽस्तीत्याशंक्याह प्राप्तत्रेति। जलस्कार्णेदित्यात्मुख्यादित्य

ग्र पं२ पु

आ.न.व वद्वैतन्यात्मा कूटस्थबोधोन्योस्मीत्यर्थः। प्रासंगिकं त्वमस्का। प्रकृतेबोदयति। स्वसंज्ञयेति। स्वयंज्ञयेति। काश्येनात्मनस्सुप्रबुद्धा

दितस्य वा सुप्रबुद्धोऽसम्यक्तेदन्नूपविशेषात्मकत्वायसत्त्वान्नेसुप्तस्यसंबोधननामग्रहः इतरस्यनुतदग्रहोन युक्त इत्याह

सुप्तेति। प्राणस्यापि संहृतकरणत्वाच्छ्रवतामाग्रहोनात्तोक्तत्वादित्याशंक्याह श्रोत्रादिदेहेरितितद्वशात्तगुणस्यप्रधानानुवानिर्वि

त्वादित्यर्थः। प्राणस्यतोक्तवेकरणोपसंहारासत्त्वं दृष्टान्तेन स्फोरयति नेत्यादिना। प्राणनामत्वेना प्रसिद्धत्वमाशि स्संबोधनान

हनुत्थानं त्वागो नात्मत्वादिति वादयत्यप्रसिद्धेति। बृहद्वता स्मिन्देहे तेओ कन्ने वात्मेति गार्ग्याश्यानिषेधा स्थैरन्ये र्थे देवता

नामग्रहस्यप्रात्पर्यान्नाद्यहो थेवा नित्याहदेवनेति। केवलत्यादित्तास्य च्चाय त्वाणो यथोक्तं विहृणोति प्राणस्येति। तथापीद्रिया

णामात्मात्मनेति केचिन्नेणाप्रत्येकं वात्मत्वं न्नेऽसमुदायस्य वेति। विकल्प्याद्यं दूषयति स्मृतीति। न तावदिंद्रियाणां प्रत्येकं द्र

ष्टादिवत्तत्तोक्तत्वं स्मृत्यादीनां योऽहमद्राक्षं सोऽहं शृणोमीत्यादिप्रतिसंधानस्य वानुपपत्तेरनात्मत्वान्यस्यान्यदृष्टेत्त्वयोगादित्यर्थः

द्वितीयं प्रत्याह चैतन्यादिति। यथा समुदायस्य समुदायिव्यतिरेके दूरत्वामयुक्तं तथा चैतन्यान्वयेनोक्तस्याचैतनस्यकरणव्यक्तस्य नतोक्त

ती १ स २ ऐ भोम भेदा ग

ता नद्या रथघटनादित्यर्थः पञ्चद्वयानिरासे सा धारणामुपपत्तिमाह विदन्यस्येति । अतश्चितस्य काशादितियावत् । करणनाम
तोक्तं देवेवत्तरमादद एडेपूपलग्रेरत्यमाणेवला नदपूपापिगृह्यते तयानीत्या प्राणस्यात्मत्वनिरासेन तइपक्षानैकरणनाय
नात्मनार्थिकीत्यर्थः ॥ प्राणाकरणं चेद्देवतानाम तोक्तं चेपि देवतान्तरमत्र तोक्तं स्यादित्याशंक्याह नचेति । प्राणेसर्वेदेवता
न्तर्विस्या । तिप्रास्यमानत्वादित्यर्थः । तत्रोपक्रमविरोधं शंकते नन्विति । यमाश्रेनैनैवमिति । प्राणेदेवतान्तेदस्यैको स्तेनुमा
हारेति । याद्यादिपदेनैष उत्थेन सर्वे देवाः कतम एको देव इत्यादिश्च्यते अस्याधपेद्वयावा सुपाधा नाद्यनदात्मप्राणातिरेकाण
नाक्तदेवतेत्याहवाक्षिति । न संवर्गविद्यायां इत्यस्य प्राणादीनामनात्मत्वमुक्त्वा स्थूलदेहस्य तद्धक्तं पुर्ववेपदयति । संघात
इति । नृत्तवनुश्रयर्थमसमाहारस्थूलोदेहइतियावत् । गौरोहं पश्यामीत्याद्यध्यक्षेण रूपादौतस्य ज्ञातृत्वेन संवेश्रदृश्येरितिहेव
र्थः मित्यसंनवादित्यतिरिक्तात्मनो प्रत्यक्षत्वात् तमात्रस्य वानिश्चेरित्यर्थः दूषयतिनेत्यादिना । अचेतनत्वं साधयति विदि
ति । किश्चाद्धिं विद्धि शिक्षादेहोनाकोतितत क्षितिस्वद्वैशिक्षादेहोत्ताकोतितक्षिविश्वद्वैशिसेवध्यद्यमन्यद्वयमानत्वाद्यश्चितस्य दय

खि ४

१२

आ॰नं॰व॰ ग्राह्यत्वान्नेतरो नुपगमादित्याह नचेति।। किंचैकशिष्यस्य मेयत्वेपि ज्ञाता देहोन्यो नानाद्यः एकस्य ज्ञातृज्ञेयत्वायोगान्नेदं तरो ज्ञात्र
न्तरस्य तेनेष्टिरित्याह विदिति। तस्यैवं नज्ञात्रपेक्षाद्यूतः सिद्धेरित्याशंक्याह नेहेति। लोकशास्त्रयोरिहेतिपदार्थं। किंच चितोन्य
स्यास्य प्रकाशत्वाद्घटवान्नात्मनेत्याह नापीति। प्रमाणप्रमितिकरणांतरफलं ज्ञानं तदाश्रयो ज्ञाता स्वप्रकाशचितो न दे
न नास्तीत्यर्थः किंच विसंवेद्ये ज्ञेये चितोपि ज्ञेयत्वान्तरज्ञात्रपेक्षायाश्छिदन्तरामपि देवतातत्स्यान्नाघश्छिन्नत्वेदासिद्धेर्यदि
द्वितीयमत्राह नहीति चितेमिनोतीति चिन्मितं यज्जडं तन्मेयं यथार्थेतो न तच्चितोचितो वा ज्ञातृत्वस्यादित्यर्थः किंच विसंवेद्यचे
काले विज्ञाहकमपि मानं वाच्यं तच्च जडमजडं वेति विकल्प्य दोषमाह नचेति जडादजडादिति वाच्छेदः स्वयमजडप्रकाश
त्वादित्यर्थः।। किंच ब्रह्मविद्विशिष्टदेहकर्तृकमध्यन्तमेवमानमिति तेमतं तत्राध्यक्षमन्यद्वा मानं तत्राद्यस्य स्वरूपादेस्त्वन्नाधारा चेत्
न्नाद्यन्योन्याश्रयमज्ञानतत्कार्यदुष्टत्वात्तस्यापि लिंगविषयतीत्यनुमानस्यावश्यकत्वादन्यथा किं वेदव्यंसस्यादित्यर्थः। किंच तेन शास्त्र
प्रणयनमेवायुक्तमनर्थकत्वादित्याह स्वात्मनेति। स्वात्मनो दृष्टिर्दर्शनं शास्त्रं तस्यानुसारेमो ऽह्यमेव स्यात्तदर्थो हि नच तोप

अत्रशोयमत्रं३ १२

वर्त्तेनात्मपात्मा परलोकीत्या दिश्य तज्ज्ञानात्तत्कश्चिदपि किञ्चिदपि साधयेदात्मनमिच्छति किं तु तस्य प्रमादात्तु मनस्य च्छास्त्र
ज्ञो यागादिस्तत्तज्ज्ञानान्नरकाश्चिर किञ्चिदपि वहिर्मुखो नास्तिको नारकी स्यादित्यर्थः किं त्वेवं च्छास्त्रज्ञानादधर्मादिनिमि
त्तजया गावा त्वरहिंसाद्यर्थं शास्त्रं प्रणयन्तु न्मत्तस्यादित्याशयधर्मादीति। एवं सा पुलोकमितियावत्। आद्यपुरादिदी धु
पुत्रो त्यर्थः। नन्व गर्म्माधर्म्मयोः स्वर्गनरकयोश्चास च परशास्त्र स्वलाव प्रयुक्त प्रतिनियतात्मविषयत्वोन्मनोक्तितुल्य
मिति युक्तं परिदृश्यमानफलवैचित्र्यस्य हेतुवैचित्र्यापेक्षत्वात् उपपत्तावतस्तदुपपन्नेषु दुर्ल्लभ वात्रहिसुखादि वैचित्र्यादेव
तद्वैचित्र्यं कर्म्मकर्तृत्वस्यात्तेदापेक्षत्वात्त्रिमिन्नत्वं ज्ञायते दतुत्त्वो विरुध्येत तथा च यथोक्तं शास्त्रं प्रणयन्तु न्मत्तप्रमत्तगिरिष्व
स्मन्तु पेक्षणीयं स्यादिति भावः। देहात्मनात्मवेदेव नरमाहापेक्षणाइति। स्थूलदेहाख्यानन्तवदुःख्यं संहतिरितिपावदुक्तं च
त्रिंकीरे कडाराध्य नाक्रियदीति इदहेतित्तो उपान्तिः संघातस्य तोक्रू त्वेनस्य पेक्षणापेक्षणाधारविशेषात्त्वात्यान्तेविशेषस्या
त्ते न नस्मिन्नपि नात्यां विशेषस्य दनावे पिप्राणानुत्यानेहेतुस्ते तत्र पेक्षणाज न्या विशेषस्य वोत्या पक्रूव नियमेन प्राग नुत्या

आ॰च॰ श्रेरितिसावेःपिप्रागनुत्थानेहेत्वतद्धेस्तेनयेनाज्ञन्यविशेषस्यैवोत्थापकत्वान्नियमेनप्रमदासंधा तस्माविशिष्टत्वंस्पर्शस्यत्ता
सदिति।यथाहृदुःस्पर्शस्पृक्ष्ममात्रस्यसंधा तस्याविशेषस्तथावत्ताद्दापेषणेधितस्याविशेषात्प्रबोधेनातिशायस्यादित्यर्थः।य
रपट्टेपिकथंपेषणापेषणयोरुत्थौत्थानेविशेषइत्याशंक्याहदेहाहीति।धर्मादिहेतूनामात्मसंबंधस्य तरङ्गतदेह
सत्त्वधर्मस्यचहेतुत्वात्तद्धेतुकमुत्थानादिमत्यदेयुक्तमित्यर्थः।उक्तानादेस्तामेकरूपमेवसाधयतिपेषणातीति।यथोक्तवेदना
यास्तमुत्थानहेतौतोविशेषहेतुमाहसुखेति।सुखेदुःखसंस्कृद्धिरित्यादीनांसमुत्थानदेहेनोहेतवोदृश्याद्दृश्यन्तूपाधर्म
स्यमृत्रारतम्याद्धेदनास्तीत्यर्थः।तद्धेदफलितमाहतत्प्रबोधेति।घपट्टेप्रबोधेविशेषसंसारनास्तिमुक्तानिश्चयंदर्शी
रात्यक्षिर्येति।सुषोत्थानमत्रेत्युक्तंविशेषफलमाहानद्वति।इहेतिदेहेक्तिः।कालत्रिवेत्यादितात्पार्थमाहस्वतेति।पिंस्तु
वेत्यादिव्यावृषेक्तोधेति।देहादेरनात्मत्वमुक्त्वाप्राणस्यानात्मत्वेदेवत्वमत्वरमाहापीति।पारार्थ्यफलमाहतनश्चेति।कथं
संहतत्वंतदाहदेहस्येति।नायुप्राणप्राणाबाहृस्वोत्थानांसंहतत्वंपरामृश्यपारार्थ्यफलितमाहयतइति।इहेतिदेहोक्तिः।इ

आ॰ने॰व॰ अस्मदादिनाज्ञातेमन्त्रादौतेषांयदेवानन्दापत्तीत्येकदेशमात्रइतेदापेक्षावयाद्यसिद्धिरित्यर्थः। अकल्पितत्वघटकंरागतो वेपि कल्पितत्वस्मृ
त्याशंकायांचयादिकल्पितमकल्पितंकल्पिताकल्पितंचाभयतीति विकल्प्याद्यंदूषयतिनेत्यादिना। द्वितीयपक्षस्य कल्पितस्येति। अ
न्वयादेरिद्वयापेक्षत्वात्तस्यवाद्वयमेतेलादिविषयत्वाद्यत्तत्रतदसिद्धिरित्यर्थः। चकारस्तृतीयनिरासार्थः। कल्पिताकल्पितविषयत्वेऽद्वै
तानैतत्राद्ययादिरित्यर्थः आद्य प्रायश्चित्ताकारेवात्मवोत्तेदोषीकर्तव्य इतिपक्षेपत्याह पुंधृत्यन्तीति। आत्मैतत्त्वपरक्रमकृतनमस्थाः तत्र त्यादि
नोरूपवत्प्रमाणान्वयादेरेवाक्षेपवत्सेदमाद्यायामत्रज्ञानार्थत्वान्नाद्वैतहानिरित्यर्थः। अन्वयादेर्ज्ञानार्थत्वेतेनैवतत्रसिद्धेव्यर्थंवाक्य
मित्याशंक्याह नाविति। इदेतिपक्षद्वयोक्तिः स्वोक्तितिनिश्चितिरितियावत्। वाक्यदातावी। श्रवणकृत्प्राणारप्रागात्माइदंश्रेनान्वयादिसु
करत्वविषयत्वा नस्येत्याशंक्याह विधेतिअस्मिन्नात्मवर्णमात्रविधाकल्पितेयमिति। तेयावत्। इन्द्रावरणश्रवणरूपागित्यर्थः। पाग
प्यात्मोरसस्यप्रकाशत्वादित्ययुक्तमर्थं अभिव्यक्तीनत्वात्तत्रसिद्धेरित्याशंक्याह नचेति। अनात्मस्वप्रसंगादित्यर्थः। स्वतस्सिद्धश्चेदात्मा
किमन्वयादिनाप्रकपनत्याशंक्याह नात्मेति। स्वप्नादात्मनिश्चयतत्सिद्धेवयादिक्रमसमानन्दशास्त्रनोत्तरीक्षिदिनागाख्यात्वमपशोधनेन

स्मिन्नोऽत्र कारादाविरकज्ञानायोगं तूपपत्तिदेहादिष्विति क्लृप्ता देहस्थ स्यात्मनश्चैतेरत्तिमानरूपः कारा विरक्तो वो येयुक्तो भ मर्मा
दिदेनुत्र ऽग्र्यस्मिन्रूफलदानायो हु हे देहादिष्वात्मत्वाभिमानान्नदाल नेयुक्तो कारादाविरकज्ञानत्वमित्यर्थः। कथं तर्हि दृश्यत्वो वक्
नेत्रालाभेति। ज्ञात्मनानावृथ्यादिसाक्षित्वयाव्वा अनुपपत्तिव्यमेवाहदेहत्वं परत्वादि त्यर्थः। देहाद्यानिमानस्याधर्मादिहेतुस्यापि
सदातनत्वमप्युक्तमादेस्सदातनावाहृतत्रमुक्तिरित्याशंक्याह देहादिति। कार्याणामनुत्वानवनष्ठानाव्यादेहाद्युत्तिमानस्यापि
धर्मादिकं तस्य कार्यं ज्ञानस्तूनां प्रत्यमादेरूपत्वाहाविच्छेदपिवात्ति विच्छेदानन्नसदास्तु नत्रवसतिहेतो कार्यं नियमस्याम
श्रात्रनिश्चममादत्तो नसुप्तावि (हेरितिभावः कारादावित कार्यदेहाद्यतिमानस्येतिशेषः परंतु कटस्को स्यात्मबोधश्चेदिन्याहिन
श्रेष्यतीति। आपकालेपतीत्येवतीवस्य स्थितिरुत्थानकालेवतस्मादेवागामनमितिव्यप्रमाणप्रत्यु रर्थस्फूर्तेश्च दुः
रीत्वा प्रज्ञानस्य प्रसुत्वे ऽअप्रतिकूल ज्ञानपरोक्षार्थेन्ना प्रकाशयुक्ता अनप्रत्यक्लेनबोधगर्लप्रत्यक्षपक्षविरित्यर्थः यत्तु बिहाये
शिष्यादकृतान्यार्थारादिप्रसंगास्वेत्याह नाबोति। बोधैकमूलामित्यत्रस्मूतिनंस्थमतंवकुः प्रक्रमते साक्षीदिति। बोधत्वेत्यपरो

क्वेशा तेत्वयाद्ययोगमंगीकृत्य द्वितीयं प्रत्याह यावदिति। आत्मधीहेतुभानसदायत्वेनात्वयाद्युपगमस्तेनदपेक्षितद्वितमपिस्यादित्याशं
क्याहाज्ञानाद्येति। किंत्वसमर्थादेरक्तादिनोपात्तत्वाधवदात्मज्ञानात्रसद्दे द्वितत्वाचोपगमान्निनो स्वव द्वैत प्रसंगः कैरित्यर्थः तत्र।
ह्येति। पृथक् ज्ञानमपि बाध्यमबाध्यं वा। अद्ये बाधकं वा योगाद्वितीयसर्पद्वितं वा भासिद्धिरित्याशंक्याह कृप्तानामिति। निर्द्धारणषष्ठी
ज्ञाक्रुप्रमाणप्रष्टं मेकल्पितं तेदमादायो वाक्याद्वयादिफलमुपसंहरति पल्यमिति। अथ प्रकाश्याविद्यान्तरेवात्मा प्राणादिहश्यवादमात्मेति प
ज्ञुपमेहरति पल्यमित्याद्वयाद्युपसंहरति। सोप्यानामिति। अद्वयादिनाद्देहद्वयातिरिक्तमात्मानमुपपाद्यतमित्यादिश्रुतिर्व्याख्या
नमनुवदति द्दहेत्यादिस्मिरिति। तत्पाणिनेत्याद्यवतार्यव्याचष्टे वक्तुं इति। सहेत्यादेरर्थमनुवदत्यापेक्षणेति। उत्थानकृतेर्वादात्मन
ज्ञातत्वात्मारक्कर्तृत्वमप्रसक्त[illegible]किंपेषणादिनेत्याशंक्याह कारणानामिति। आकाशमप्यो इति कारणमपि पुरो[illegible]तितयात्मेव
त्यानकर्तापि पेषणाद्यपेक्षिष्यते कारकान्तरप्रभोऽपस्य तत्प्रयोक्तृ कर्त्रे वादित्यर्थः उत्थानमात्मनस्तुप्रेरुढ़ोकस्यसुखद्दपवेमात्रत्व
तेनूद्वैवपद्दे त्याशंक्याहापेक्षादिति। अपेक्षातीत्यज्ञातेलीनस्यर्द्धेदाद्देर्ज्ञायकेतुकर्मादिना परस्मादुत्थानेवा नेदृश्यावयवक्रियतेघट।

त्यन्नेतदाकाशात्मत्रिवन्नमाद्यादेवतदुत्पन्नमित्यत्र हेतुमाह तस्माद्वेतिमन्देत्यादेरर्थमुपपाद्य तो दुत्यादिना वर्गार्थमुपसंहरति तस्मा
दिति पुरुषस्येव । नानुवंशेरकथं प्राणदेवतायामन्त्रो हादाह काना मिति । हित्नमनृत्स इत्यादेरर्थमाह देहेति । तुकाषरूपमा
ह्राणेनाणेति । यणप विज्ञानमयरूत्यत्र विज्ञानपरवलनादिकारोजीवोनाविकारार्थो मयडिति के । चिरन्तनैरित्यर्थे विज्ञानं नि
नृत्यनः करणमिति । तुडन्तस्य विज्ञानमिति शब्दस्यान्तःकरणेनवाचकतया संबन्धोविवक्षितेकृत्रेरिप्रत्ययस्यात्रान्तःकरणस्य ज्ञानक
र्तृत्वा दन्तो विज्ञानानीति विज्ञानमन्तःकरणं तदा विज्ञा पदस्य नकुरादिनादिवे तदा प्रत्ययः करणार्थेस्यान्तो विज्ञायते नेनेति वि
ज्ञानं श्रद्धादित्वमनातस्य क्रियांसंवन्धदा विज्ञप्तिरिति विज्ञानेक्रियास्या दित्यर्थः यदा ननु परादिवाचितदापि ज्ञायतइति
विज्ञानंधना दित्यर्थमाहममयेति । एतेषामर्थेषु विज्ञानशब्दप्रयोगादन्तःकरणस्यामुख्यत्वाद्रूपत्वात् । विकृष्टस्कोपयोक्तृकादेवघसत्ता
दनीसाकर्तृत्युत्पत्यान्तःकरणाविषयत्वाद्रूपतीवमदविकारवाचारणायार्थो मयडित्याहयथा क्तोनामिति । एतीदोन्तःकरण
मा कारणं वक्तमन्तप्रायत्वेमम असंगस्य बुद्ध्याध्यस्तत्रमादिनात्राशकयाहश्रोतासेति । एतन्मात्रा सवनीप्राविद्यानतुष्ट्वब्या ।
स्यादि ३

श्री॰ बंउ

दिव्याद्विक्रुतेन्द्रसमेव व्याकरोति । नदात्मत्वेनेति । ज्ञानिफलमाह विज्ञानेनेति । मयटः प्राचुर्यार्थे देहे चरमाह सांख्ये नेति विकारा
र्थे हायोगाद्गमनथेत्याह कारकेति । क्रियादिरूपत्वात्तावेतस्मादिति वेदेतुमाह तेनेति । घनतत्वग्रहस्य कुतेत्युक्त्यादिप्रधानत्वेन त्वा
शंकराज्ञानान्नसंबंध बद्ध । रेवसर्वेज्ञतेतियुक्तप्राप्यार्थेत्याद यतइति । प्रकारान्तरेण प्राप्यार्थत्वं मयटस्फुरयति । विज्ञानेनेति पूर्वा
चोनिशालशंकितं न कारणेनहेति हेतुत्वात्प्रार्थज्ञानात्मयटः प्राप्यार्थत्वमित्यन्तरार्थसंबंधकाविकारार्थत्वात्ताज्ञानेममप्रस्थितमर्थंध
दक्षिणयार्थत्वमुपसंहरति विज्ञानेति । पुरुषशब्दार्थमाह ज्ञानात्मन इति । यथास्फुरत्काद्दीपतादिभोगादीन्पूरयतीति तथात्मानो कल्पि
तत्वाभिरक्षिप्रानकल्पनायेणागुद्दावेषामन्वेनाकल्पितस्मत्त्वात्माशेषान्यन्तस्मात्पूरयत्वं वर्ततेनेत्यपुरुष इत्यर्थः । पुरिशयना
दिहि त्यादि न्ताध्यंकस्मादुपेत्यतेनत्राह वुत्यत्तिरितिपूर्णत्वात्पुरुष इत्येवं युत्पत्तिरत्र श्वालाप्रत्यक्षपूर्णत्वेवाक्यतात्प
र्यदृष्टेरित्यर्थः । तत्वश्रुतितात्पर्ये हेतुमाह सवाइति । सवाअयंपुरुषः सर्वासुपूर्षुपुरिशयःनेनानेनकिंचनानावृतमित्या
दिनातत्पूर्णत्वनिर्णीयतेनेनतत्पूर्णत्वेश्रुतितात्पर्यसिद्धमित्यर्थः । सदिद्युप्रस्य वाक्यशेषनिर्णीयोसवेनीतिदेशदार्थ ।

विज्ञानादिपर्यंतंकिंहत्वामन्त्रघोन्नरस्यगतेनेनसंबंधोक्तिःप्रतिज्ञानानीतेदृप्यमितिसंबंधोस्यार्थेमाकंत्सामाइत्यश्वस्येति। तत्रत
त्वेयपश्चप्रष्ठा। नमाहद्वौधेति। तत्रगार्ग्यमितियामत्र। ब्रह्मतंसूवचत्यपरइति। कथंत्वेवोच्यमगार्ग्यःप्रश्नोत्रांकिव्याकुर्वेत्रीत्याश
कादौनेमुजौनंश्वसालवणेकरणेषुविद्यमानेष्ठुकथंकद्वा। विश्वपातिबोधइतितदीयतात्पर्यार्थमाहपुंसोस्पति। अथवत्रादधी
पूर्वाणांनोसदासखश्राद्धःबोधस्यज्ञात्मविषयानानामविषयकोस्येतिप्रत्याशातेनाक्तिः ... मथेसूत्रेश्वास्लामितियो
जनाः किं ... सात्मनहृदाबोधप्राप्नेरस्तुपिरितिस्ताव ... प्युपगमेपिनानिज्ञारइत्याहविहायेति। उक्तंहि। अथपुन
र्विद्यायेतदस्मिन्हिलोकेसिद्धिनष्टोवाकुतःप्रत्यागमनमिति। आत्मनशिष्यत्वस्त्रीकारस्तुगार्ग्येणसर्वमेतत्रपृष्टव्यमितिमि
तिनप्रष्टव्ययानिअप्रष्टव्यानित्याशंक्याज्ञानादित्याहपृष्टव्यमितियथाह। तदेतद्गार्ग्येणसर्वमेनत्रपृष्टव्यमासीत्सशि
शिष्यश्चादपिनेतितर्हिगार्ग्यमज्ञंनिष्टंनरश्नंद्वाराज्ञोयुक्तमितिदासीत्यमित्याशंक्याहनेवेति। इत्सामीराजेतियावत्
यवक्त्रेतिराज्ञामाशुसखनचज्ञानोत्पादनस्यप्रतिज्ञातत्वादित्याहवोधेति। उक्तंश्रद्धादत्वाद्ब्रह्मशिष्यस्यप्रतिप

गर्य २ गर्य २

श्री·वानु· तिर्नेस व त्वा चार्ये श्च मर्थ्ये श्च निख्यास्तु रेवनिांतदा श्रयमेव । वायुमुत्या ष्य व्याव ष्टमिति । प्रतिज्ञातमपि पश्चात्कुशलं गार्ग्य दृश्या
दशांला द्दीनी व्याशक्या द्दार्शिन इति ॥ अत्रा तरात्रे सत्पुरुष प्रज्ञान्न दीयं हन्तमाकल्पयतो कुशलमपि शिष्य सूपन्न स्पचनसे नव ।
त्योदाश्रीन्नमित्यर्थः ॥ गार्ग्यस्य प्रश्नाकरणे राज्ञः कूरणो स्वज्ञेक स्तो वकारणमुक्त्वा निदायित दित्य प्रशूंकने कूटस्थो स्यति । श्री
स्वनुस सूत्र सूत्रे ने । द्वे कूटस्थेन कदाचिदकोत. कूटस्थज्ञानस्वादात्माश्चापेनगतोन्यत्रापिन ष्टइत्यर्थः । न किञ्चिदवे दिषमि
त्युक्तव विरुद्धमेनदिति पूर्वबाधा । हकादाचिदक्रमिति । अनुस्नवशेन बोधस्या नित्य त्वेतर कादाचिद्कत्वे यद्यपि युक्तं तथा
दाधिकुरो स्वेत यत्रोक्तज्ञानकादाचिदकत्वं नस्यनसमाधिरित्याद मन इति । यद्वा मात्रे प्रश्नमकुर्वेयपि राज्ञस्तु कूरणे हे
द्वैसुक्काप्रश्नुर्भनिप्रायं व दञ्जा नमनो ज्ञानक्रियममित्य वेति बिकल्पा द्दमादन्ने कूटस्थो स्यति । अनुस्नवविरोधेन निरस्यति का
दाचित्कमिति । द्वितीयमनुवदति मन इति । तदाकादाचित्कज्ञानवदमात्मनोयुक्तं यद्यात्मा चिद्रूपलान्नस्यात् अन्ना षि
क्षमानस्यानस्यवा विज्ञप्ता न वैद्वे स्व रूपस्यानिरितिमवादकादाचित्कू नूनमिति । परोक्तो बोध्यन्नोपश्री किन्निर स्प्रमुसो

श्री · च ३ येन दित्याद्यितव्याह मात्मा दीति । निः आर्मातिरादिपदार्थेस्वाध्याना निपादादीनि र्सर्हि नाशो स्ययुक्तः । पुनरुत्थाना याशाद कुना स्यागमा
दिप्रसंगाद्वेत्याह नाशीति । वेदैकमूलामित्यत्र भूवितं परमं तंपुंसो स्पेत्या दिनोपपाद्य देहादि क्षित्या दिना निरस्त मिदानीम परेयथात्म
प्रतिपत्त्यर्थमित्र भूवितं अमतं व कुपक्रमते साक्षादिति । येवं वेत्यपरोक्ष ज्ञानस्य प्रतिज्ञातत्वाद्य द्विदयं ह स्वरूपं श्रव्यमतोयथावत्य:
सर्वे श्रुद्धवावत्या दीनीत्यर्थः । द्रष्टव्यरूपं तु श्रुतिविद्या यत्केकस्मादीति । कर्मज्ञानवासनादिकं नत्तुगाद विद्यात्र मना त्मा द्वापादाव
व्यवयनव्यतिवारादित्यर्थः । द्रष्टृरूपं द्रष्टा हिते वयत्यनिमित्तमिति । कूटस्थमात्मनः श्वतोनुपत्तेस्य निमित्तानपेक्षत्वेनस्त दिवाय
त्विकारादित्यर्थः । उक्तं । सोपुत्र न वेगान्तं समत्तमित्याशंक्याह पाभिति । अस्मत्प्रत्ययशब्दयो अविरोहेकाग्रं त्रमादिवे नवते
मत्सत्यात्मनो निर्विकारं रूपं आपेमार्गोपनिराज्ञाज्ञा यदितु मिष्टमनस्क स्म्मातिर प्रयोजिकेत्यर्थः कथं कूटस्थो ह्ययवैत न्य
मात्म रूपं नवा हयतो स्मिति । प्रत्यगात्मनो मुक्त सज्ञाना दिकार्ये हेतुपह ... पवदं नाधे कं शिक्षा पुत्रयो रथे सोह्यं केति पद
पिक्षापा हि यतोन्मन्यन्ति भासा साधायो हते नोयमात्मा पतों नहि तत्त्वतान्न परयन्नू हितन्नवस्य ... दिवार्थः तयार कं

राद्धेयुक्तातात्पर्यान्निर्धेमात्रावृदिति।यद्ययमात्मात्मापेक्षितेनेध्यत्रानृद्धदिवागतोतनेनान्यस्मादाय [illegible] क्रियाकारकफलव्यव
हारा [illegible] स्यारक्षितानाम।नोवस्थय।मवाधाभिन्नान्यश्नेनदाद्यन्नीयव्यवहारस्या।दिकत्रतदवुपपन्नेत्विसिप्राणप्रश्नधि
त्यर्थे क्रियादिव्यवहारस्यच्चात्रवेतदसाबस्यवस्तुब्वेवमानमाहप त्रितितत्राविद्याकार्यक्रियादिव्यवहारमप्यद्व्क्रममनुसरत्नी
पश्चमाकृनिरूकृवती द्वितीयानुकृतिरपरंक्षिप्राक्कार्यक्रियादिव्यवहारान्नावन्नथेवकथितवतीतियाजनातदुक्तव्यादिव्याव
हेवन्कुमिति।उत्तरमवतारयतितततइति।यदृष्टेछामेत्यादिनाध्यार्थमाहपृष्टेति।यत्रेत्यादिवाक्यमनुवदतियत्रेतिसुप्तोनद्दितस्याप्या
श्रेमाह्यस्वनामेति।यत्रेतिसप्तमार्थमाहयन्निमित्तमिति।उपाध्युपसंहारेणद्दलाएयवस्थानेविशेषज्ञानानाचेतिमित्रमित्यर्थःतदृप
द्दर्थार्थत्रदेषामिमित्यादिवाक्यमित्याहलत्रिमित्रमिति।एषामितिनिर्द्धारणषष्ठीप्रयोगस्यतात्पर्यमाहत्रिविध्यमिति।त्र्युष्मा
स्विप्रप्रपाणे [illegible] र्थेश्च र्थेत्रयहृ [illegible] रन्यतरडिष्टकृया।निर्द्धारणषष्ठीप्रयुक्तेत्यर्थः।।किंतत्रपदार्थत्रयंतदाहप्रत्यगिति।प्रत्यक्तिताव
भनोला [illegible] नाजालोसक्षेप्तानेषाम्प्रध्येयो।प्राणाक्षेपांयहणार्थमिषामितिषष्ठीतिनावःकरणात्मनोकारणात्तवंविनाश्च

ण२

श्री॰ वउ मेणा लिङ्ग [illegible] यदि [illegible] हिंसा [illegible] मायाश्चापेक्ष धर्मादि [illegible] छायादा [illegible] स्वरूपा वक्षा [illegible] कुं कर्मादि [illegible] तं संबंधं वि [illegible] कु
स्य न [illegible] देव बन्ना [illegible] आदेरि [illegible] केपसंहार खुल्वा ना [illegible] कर्म दि [illegible] वत्या दि श्रुतेरिति शेषः विद्वांसा ज्ञान [illegible] बंधं [illegible]
तु [illegible] ह्यात्मेति [illegible] दशादन्ना [illegible] ज्ञाना [illegible] कर्तैत्येक [illegible] सिद्धि [illegible] शंकयाह द्वयेति। प्र [illegible] दन्यस्य कार्य
हे [illegible] लोक्य चेतना [illegible] मा [illegible] निर्द्धारण [illegible] शङ्कः लो कि वके वल [illegible] कर्तेति [illegible] निरश्मि [illegible] हिं लोकु
[illegible] दासावात कु तस्सु भिन्न [illegible] दिति [illegible] त्यानवी वक्ने [illegible] केर्न्ने त्वमतो [illegible] स्या युपलक्षणं। न हि [illegible] पवं [illegible] वं
[illegible] रसुमरूल्य। नन्नेत्याह नो [illegible] संसारसंक्रा रा ज्ञानयो [illegible] मुक्ति रिति [illegible] स्क्षा [illegible] रागादि द्वारा [illegible] संसारहेतु
[illegible] स्वेति [illegible] पुरुष स्सुखादि संक्रू नो रामा [illegible] तः पुन पुनः संसरतीत्यर्थः। नोक्तु वादीनामन्यो न्यं कार्य कारणत्व [illegible] क्रमेतु
[illegible] ति। [illegible] थो [illegible] फल ने [illegible] ति। ज्ञाना [illegible] नासु [illegible] संसार सातत्य फलतीत्याह [illegible] पूर्वपक्ष वा
[illegible] मज्ञ [illegible] भिन्नू [illegible] नासा [illegible] सरत [illegible] तीत्यर्थः। एषा मित्य [illegible] तेति [illegible] मित्यादि नार्थमुक्ता

बुद्ध्या दे[illegible]त्यादिना [illegible]र्थ उक्तः इदानीं तदर्थं मनुष्य[illegible]त्प्रामादाय[illegible]र्थे मा[illegible]द्ध्याय दिति। वाच्यकरणानामर्थग्रहसामर्थ्यं
[illegible]सामर्थ्यं [illegible]कर्मेन्द्रियाणि [illegible] काशेते [illegible] प्रत्यादानस्य कर्त्तृप्रत्ययि [illegible] इति संबंधः
तृतीयार्थमाह [illegible]ति। तद्धि [illegible] तस्मादु[illegible] [illegible]नाधिष्ठातावशाद्धितानां चक्षुरादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां
[illegible]करणेनादानमिति करणार्थे तृतीया [illegible] माद्यानकर्म[illegible] [illegible]प्रत्यागिति बिंदानां [illegible] तदानीमस्यान्तेवासनेमा
[illegible]यमात्मा [illegible] कर्त्रादानमित्यर्थः [illegible] [illegible]तथेति [illegible] प्राणानामित्यस्यार्थं वदन्नादानकर्म [illegible] पूर्व
[illegible]नी [illegible]यमानमिति [illegible] [illegible]मित्यस्यार्थमाह विषया[illegible] नमिति। [illegible]नां [illegible] ग्रहणसा
[illegible]मादानकर्मेत्यर्थः [illegible] [illegible] [illegible]सामर्थ्यं [illegible] [illegible]काशे [illegible] इति वाक्यार्थ उक्तः इदानीं
[illegible] शक्यइति। अर्थग्रहणशक्ति [illegible] मर्थौ निकरणानि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]तन्यात्मना [illegible]
[illegible] [illegible]तस्य [illegible] [illegible] [illegible] समुपगत [illegible] [illegible] पर[illegible] काशेषु

[illegible] देव [illegible] नात्यर्थः [illegible] स्य कार्यस्य कारणात्मनोपसंहारे हेतोः तं लिंगमाह तन्नेति। सूत्रोक्तकार्यलयानुसारेण संवर्गविद्या
[illegible] वायुर्वाव संवर्ग इत्यादि स वायुर्ह्येतान् सर्वान् संवृङ्क्त इत्यग्न्यादीनां वाय्वात्मनोपसंहारमुक्त्वा प्राणो वाव संवर्ग इत्यु
[illegible] प्राणात्मनोपसंहारं [illegible] वागादीनां प्राणात्मनोपसंहारं वक्ति श्रुतिर्नैव कार्यस्य कारणादन्यत्र तन्नोपसंहारो
[illegible] वागादीनां प्राणात्मनोपसंहारं [illegible] श्रुतिस्तत्र कार्यस्य कारणात्मनोपसंहारं विवक्षतीत्यर्थः। भूमविद्याप्रकरणे
[illegible] भावद्योतकमित्याह नामादीनि प्राणेश [illegible] नाम्नो [illegible] सर्वमपि कार्यमनश्वरं [illegible] जीव [illegible] ब्रह्मणि
[illegible] नामस्य [illegible] नामाहु [illegible] कारणात्मना सर्वं कार्यमुपसंहृतमित्येतदुपसंहरति [illegible] मिति। [illegible] त्यत्र प्रत्य
यार्थमुक्त्वा [illegible] त्यर्थमाह। [illegible] विषय [illegible] शब्दः [illegible] संसर्गात्तादात्म्यमिति [illegible] रणे कर
[illegible] नीयः [illegible] र्थान्तरमाह। [illegible] तिसहेति। [illegible] तात्पर्यार्थज्ञानेन [illegible] करणानां संहृति
रित्यर्थः तृतीयायाः [illegible] णानीत्यत्र कार्यापि [illegible] मित्याह यदि वेति। न हि पुनरुक्तिरित्यादि [illegible] र

ओं ॥ श्रीकोशानेवमित्यादिना। तेषु आत्मनो सदेहेनोक्ते गलस्यांतरेण विद्भिः तेन ब्रह्ममहिमिति ध्वन्यात्मेत्यर्थः। अपृष ह
धोरत्र्यमाहानन्येति। अप्रकाश ... स्यर्थः अत्रेत्यादे त्यर्यमाहृतस्येति। प्र
तीते हृदयछानन्न इव ब्रह्मणापी ... सिद्धिः। तस्य ... प्रतिपत्त्यर्थं हृदये नवे हेतिब्रहणा हृदय्यछानवाक्रिरित्यर्थः।
... घ्यतितस्य चद्वैन ताम ... कथमित्याशंक्य तमर्थस्य विवेचनीयत्वात् ॥ हपराशितिमनो हि ... रस्यनय
... विषये विप्रकृष्टतत्वदनपश्यन्ति ... प्रत्यगात्मनि ... तरूपवर्णयाह स्थानि रूपाणि कमालाजेमा तादनु संदेये
... तीत्यर्थः। ... विवेकवद्भिः ... सम्यगात्मनुताबुद्धिः। ... तत्र नात्मधीषु व्यभिचारिणीषु प्रतीतिकोटस्थ्या
... निवारितस्माद्व्यभिचारित्वे तत्त्वाभितस्य भिचारीत्येवं विवेकधीरित्यर्थः आत्मवेतन्यस्य कूटस्थाव्यभिचारिविवेकार्थं
... धीरित्याशंक्याह स्थूलेति। ... कस्य ... रूपदर्शित्वा कूटस्था व्यभिचारिण्यपि देहादिष्वात्मत्व ... काले
... मतीचाविवेकिनां नानाधीत्यर्थः। ... दशा ... हात्मा ... ति। ... नार्थस्य कमर्थविवेकमुक्त्वा तत्फलमा

२१

×ईदृश्यइत्यत्र हृदयशब्देनमाह इत्याख्यादिति। पुरीकाकारमांसखण्डस्यैव हृदयत्वं किंतत्रस्यात् × ✓ र्थं चेत्॥२

श्रानं॰ टी॰ ...देति। दहर इत्यर्थेऽल्पाद्वारेतिशेषः शुद्धेत्यादत्याख्यानोक्तिः इहेत्येकवइत्युक्तेऽत्रापि सत्यज्ञानत्वानन्दत्वाक्तिरर्थः अंगुष्ठमात्रत्वश्रुतेस्तस्यमु
...त्र। दिव्याशंक्याहेकालेति। जीवस्य बुद्धिस्थ... ...शस्यपरस्यापि तत्रिस्थ औकौतयोरैक्यं सिध्यति तदर्थं हृदयप
...बुद्धिग्रहणमित्यर्थः तयोरैक्यात्संस्थानात्मा मिदंवाध्येत्तद्दिव्याच्छिन्नोपदानंतर विद्यार्थमितामाशंक्यतदेवेत्युपविद्यावन्नीतेऽदा
...दान्तरानर्थक्याभिनिभूवावतस्मादाहस्येति। इहेतिप्रकृतवाक्योक्तिः प्रत्यक्त्वीक्त्रादेकरस्य बुद्धिरितियावत् शाइत्येतेनोपाध्याया ब्रा
...शित इत्युच्यत इत्यर्थः आकाशशब्देन भूतानां भूताकाशानेकमस्याब्रह्मार्थत्वात्प्रत्यक्वब्रह्मणोरैक्यमीरिनाशंक्याह
...देरिति। भूताकाशापितदंतस्थस्वनिसर्वगतत्वादित्याशंक्याआकाशशब्दे कस्मात्स्मादात्मन इत्युक्तरश्रौत्मशब्दात् ...स्य
...प्राणादिरूप्तहेतुवश्रुतेव्रह्माकाशभन्यशब्दानाक्यशेषविरोधादित्याह प्राणादीनामिति। सर्वाणि हवा इमानि भूतान्या
काशादेवेत्यादिश्रुत्यन्तरमत्रसमुच्चेतुम्... ... शादाकाश... ति। तस्यापि भूताकाशस्तिविषयत्वमीमांसया
...नरत्वादिवाक्यशेषादिति न्यायविरोधं मत्वाह... ...परमात्माहसति। परत्वकृष्टोनिकृष्ट... ...सयतनत्वात्स्य सत्र

स्पर्द्धः। अयनशब्दार्थमाह स्थानइति। यथोक्तं वसुनि नेतोक्तं स्वर्लोकात्मना वसाने पुनरुत्थानमनुचितमित्याशंक्य ज्ञानवस्थाकारेण
वसानस्वीकारात्सैवमित्याशयेन विशिनष्टि कारणात्मनेति। प्रसिद्धमित्युक्तं किमर्थमित्याशयेनोक्तमित्याशंक्याह हेतुत्वेनस्थे
ति। किंच। प्रसिद्धशयनमिद्धा नात्मनि कल्पितेन तस्य चिन्मात्रत्वेनत्वद्विरोधि वित्वादित्याह प्रत्यगात्मनि। उक्तमनूद्य हेतुत्वेन पूर्वकमाह
नेदेहादीति। तमेव व्याकरोति। तस्थेति। चकारस्तथा। तस्मात्स्येत्यादि द्वितीयकस्य समुच्चयार्थः। इतश्चशब्दस्त्रापि नीत्युक्तेरित्यनेन नसंबध्यते।
उक्तमन्तरासिद्धेर्थ तानीत्याद्यवतारयति। नदेतदिति। नदेषामित्यादि आलीयमर्थमुक्त्वा तदनुरोधेन तानीत्यादि वाक्यं तात्पर्यमस्त्रे
प्रपञ्चमनमाहान्य इति। अस्माद्व्याख्यानेदृष्टं व्याख्यान्तरं दोषं पश्यन्नो विस्मयार्थ विशेषयो यस्मं प्रत्युत्थितं तस्मिन्व्याख्यान
रूढेत्तु व्याख्याविज्ञानं न करणेन ज्ञानादिरूपं विज्ञानमादाय हृदयावच्छिन्नभूताकाशेतिं भनतीत्येवमेतद्वाक्यं व्याख्याकुर्वन्नी
यर्थः। आदायेति वाक्याद्युपसंहार उक्तं स्वाकेनक्रमेणेत्यपेक्षायामाह स्वप्नसुप्तिरिति। मनसि सत्येवेति यावच्चासमूहस्युपसंह
रतिमनस्कात्मस्वरूपेण त्वर्थः। करणार्थ बाह्यतीह नदात्मन्येव तेषामुपसंहार। प्राणा बाह्यकारणानि विद्धान्यकारणानि विद्धशक्तयो

ग्रिहस्य हासामर्थ्येसामाजत्वार्थः मनसि चार्वाकागादि लयस्थानत्वक्तिर्निशंकि ओकं मनोपीति उपसंहृत करणश्चेदा
क्षा तर्हि हि वालामात्रमृग्रानाश्ये दित्याशंक्याह विज्ञाणेति बुद्धिलोवमात्रा यद्वासना हृद्याकाशा अदब क्लिन्न भूताकाशादित्य
डीलि प्रसूतेति संबंध मनो वागादीत्यर्थः हीहि रिद्रियाणि विज्ञानानि तद्रूपा धिकस्य प्रारष्धमितिय्यर्थः करणाख्यया वि
ज्ञानेनेत्युक्तकरणसंज्ञितबुद्ध्यर्थः विज्ञानेनेत्यस्य कर्त्रादिविषयत्वमाशंक्याह विज्ञानातीति कर्तृविषये विज्ञानशब्दे विजानातीति
व्युत्पत्त्यातेनजीवोगृह्यते परविषयविज्ञप्तिरितिव्युत्पत्तिस्स विज्ञानशब्दो ब्रह्म ब्रूते नचैतदोत्रयुक्तमायदायतिष्ठ ...निर्देशाद्ब्र
ह्मणश्चानाकांक्षितत्वादतः करणमुच्यते यथा हुरुस्यत्रापि तु करणं । हृदयमर्नामाम दय हृदिविशोदवकि ...काशलय श्रायनेय
थास्तंतस्य हि विज्ञानात्मनो याश्रयकाशाहृत्रिस्थाहृदयज्ञोद्वारेणमुपदर्तीति हृदयं विशेषायतनमिति । विज्ञानमयहृदयोरर्थात्तरे वदत्व
कार्यत्रिगमयति स्वगावरेति स्वापेदैहा ... काशेजीवस्य शयनमित्य त्रयुक्तिमाहतावनेति । यदाजीवस्यज्ञायद्वासनाहृदय
४२ णसाबलएव विज्ञानशब्द इति यएषइत्यादेरात्यर्थमारप्रकाशेतिश्लोतिछेदः तद्रूपात्रिधेतन्मात्र ४२

ति रा२

रागादिशोकत्वेन्याप्तिव्यारोपीति। तदिना प्रसन्नायत्वेनयुक्तिरपि स्वरूपावच्छिन्नेकथ्यते नेनैवत्ररवाक्येनेत्यादन्नतइति। नन्वहीनपञ्चपा
गोसवतत्पत्रप्राणशब्दव्याकुर्वन्युक्तिमेनव्यनक्तिरागादीतिपक्षकारणन्तु बलीयसीश्रुतिरित्याशङ्क्याह मुख्यास्यतिणश्रेष्ठश्चेष्ट
नुदर्शदाराइष्टव्यःश्रोपमघेकरणसंहारेस्तेदकोपाख्यनावादसमसारिखह्यात्मनाशवच्छिन्नतिरितिसावःकारणसंहारेपिद्याधिनासंसा
रात्मनाच्छिनितिश्रुपेक्ष्यतिवारादित्याशंक्याहवामनेति। वक्तारञ्ज्ञानेंद्रियाश्रयव्यापारस्समुच्चयाथेः व्यापारोपीन्द्रिययोगकृत
इतिशेषः। विलीनव्वात्सुषुप्ताविति द्रष्टव्यावि धर्म्यादृष्टान्तं पवोध्वच्चदिति पृष्ठोर्द्धेमशिहस्रणेति रागादीति। उन्नराद्धे विलज्जतेते विति।
असंसारित्वमितिच्छेदः। अवच्छाद्वयमत्रविवक्षितं तत्रसंसारित्वस्यकल्पितत्वख्यातपिबुभिवेत्युक्तं सुषुप्तिरिहाहिपेनासयत्वे
त्यादेशेषशश्वाकामाहनश्चितिप्रतीत्यनुसारिवोपदूषयतिमिवमिति। कुत्स्नंतस्यशृपात्वमित्याशंक्याहश्रुतिसामर्थ्यादित्यादेत्य
तइति। सुप्तमिथ्यात्वंश्रुतिनाभ्यातिप्रेतविहृणे। तिनेत्यादिना। नासंगस्यात्मनोवच्छाचयंवस्तुतोस्तीतिभावः। तत्पतिनानस्या
तिमाहृप्रत्यगितिप्रतीवच्छानानोविद्यास्कृताकस्मुपवर्न्नतइति स्मृतेरवच्छाचयस्यमायामात्रत्वेकथंचित्त्वप्रथेत्याशंक्याहमापित

श्री

श्री·ब· [illegible] वसु [illegible] सिद्धागादि [illegible] नियम [illegible] ानो घटादि [illegible] शब्दो वस्त्रात्रयपर
[illegible] कमा [illegible] [illegible] निर्गतो [illegible] डत्रानेत [illegible] थावनदसि
[illegible] मिथ्यावेदवन्न [illegible] दः [illegible] समानकर्तृ [illegible] क्रिययोः पूर्वकाल [illegible] क्रिया विषयत्वात् प्राण
[illegible] [illegible] [illegible] मिथ्यात्वे विमतं [illegible] संभूतव
दित्यर्थः [illegible] त्रयमिथ्यात्वे [illegible] फलमाह [illegible] नेति [illegible] हितमिथ्या [illegible] त्वार्थे निश्चयेन पदार्थशोधनेवाक्यान्तरार्थं
[illegible] नानात्मसर्व [illegible] फलती त्यर्थः व्याप्ति [illegible] द्विविध [illegible] आगन्तुक [illegible] आगन्तुक [illegible] विषमपि भु
नीनेनाम्री रोगइति [illegible] निरस्यति [illegible] कामादी [illegible] विदुषोनाशीत्यर्थः यद्वा कामक्रोधादिना
[illegible] अविद्या [illegible] द्वितीयव्याख्यानेत्वात्रिशद्वाटकथनमेतद् [illegible]
[illegible] [illegible] मित्रारातिरिति [illegible] नागा कर्तेत्वादि त्रयं [illegible]

द्वादिश्चयंसोकृत्वादिष्वथमान्निराक्षेस्फुरद्वर्णितिः। [illegible] किं हमिथ्यात्वेत्याह नद्दलावेपीति। प्रतियोगिनोऽ
माणिकवादस्यानवस्थापितिनाघामाणिकत्वेनेतिसालः ज्ञानस्यैव [illegible] ज्ञा [illegible] वान्नत्वकत्वासिद्धिरित्याह [illegible] हाइतिकरेति। द्वे
नेमिथ्यावेकतयायुक्तमपिज्ञानं नद्ददृशोनकाल्पितस्तरूपत्वात्कार्यादि [illegible] फलोकवस्तु [illegible] तेनासिसत्तुक्तनीत्या फलसिद्धिरित्यर्थ
उक्तक्रियाफलमुपसंहरन्निर्विकल्पेति। अविद्यातज्जधात्रीकुच्छा [illegible] लिंगुष [illegible] निरित्यर्थः स्वप्नमिथ्यात्वप्रसंगेन जाग्रद्देशपि
[illegible] मिथ्यात्वंश्रुतिमवतारयति विचित्रापयिघुरिति। यथा [illegible] या दृष्टवमनन्तस्यथ [illegible] नस्याद्दार्थः स्व
प्रकरनिमाध्याहृत्य पाठमाश्रित्याहस्वप्रइति। तयादर्शनात्स्ययाद्दृश्यावरतीत्युक्तमितिशेषः। विशेषणता [illegible] स्मादृश्यादिति उक्तय
तोविवेचनफलमाहमिथ्यात्वेत्ययुदाहृप्रेराश्यमक्षापात्रविविच्यतेनदातस्यकार्यकारणत्वंसत्वं न त्वेनप्रसिद्धाभ्यासेदश्वा द
स्वाभिध्यानंस्फुटीकृतंभवतीत्यर्थः। यत्र सुक्तं [illegible] योः कालकृत्यत्यतिनिशामाभिति। स्वप्नस्पदृष्टत्रिभिन्नमाहस्मृतेनितस्याहृष्ट
अभिवेचानामापेक्षांदर्शयन्निजाग्रदिति। तत्स्वेलाद्दश्यानिमित्तमाहस्मेति। लोलगाम्ब्रह्मदेवः [illegible] छप्रतिबंधाभावमाहवोधेतिनिमि

२५

श्रा.२ [illegible] कार्मेति। [illegible] प्रवृत्तिर्व्यापारश्च मा शंक्याद्वे [illegible] वस्तुतो निर्व्यापारश्चे स्पष्टमिति नोन तथा वरथा नित्याद्यागम
विरोधादित्यर्थः। कुञ्जलस्य स्येनायायेतिशेषः [illegible] प्रसङ्गादिसत्यो [illegible] दिसाध्यला [illegible] आगमवदित्याशंक्य नसत्यो नन्या इस
कथं दृष्टुर्स्वप्नवदित्याह नो [illegible] इति। नामादि [illegible] जाइ [illegible] नष्टवादिनि [illegible] उक्तं चैतदनृतानीति। तेहाम्येतिव्या
ख्यायलोकशब्दार्थमाह लोकाइति। नद्वेत्यादाविवशब्दार्थमाह [illegible] मिति। कर्मफलं [illegible] महाराजलादीनां मिथ्यात्वमेकर
स्थेस्य [illegible] दृष्टार्थमिवशब्देनोक्त [illegible] इत्यर्थः। विप्रमालोकमिथ्यात्मन [illegible] कालावस्था [illegible] ज्ञायलोकवदितिशंकते नचेति। साध्य
[illegible] सिद्धा त्रीपाणि [illegible] तिनद्धिति। मिथ्यात्वमस्य स्वमनिर्णीय [illegible] वानादोप [illegible] सिद्धेरित्याशंक्या
ह। निवेति। ग्राणि तु युक्तं व्यनक्ति प्राणीति। मिथ्यात्वे फलितमाह तथा चेति। दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोरेकसंबन्धं हेतुमाह मिथ्येति। तत्र पूर्व्वं वा
दीदृष्टान्तं साध्यपि तु स्वोद्यामसत्त्वं [illegible] अग्नीषोमेति [illegible] हेतुमाह मिथ्येति। तत्र पूर्व्ववादी दृष्टान्तं साधयितुं स्वोद्या
संसत्त्वं प्रतिजानीते नेतदिति। बाध्यासत्त्वे हेतुं प्रकटीकुर्वन् [illegible] तिरस्कार [illegible] मेव बिद्धपणोति विवेकेति। देह

आ॰ बी॰ ग्राहकत्वस्य तुल्यत्वादि पार्श्वस्थानां ज्ञायतामिति विवेक्तव्यं स्यात् मादर्थोत्तरत्वाज्जाग्रद्दृष्टराजादेरेव मिथ्यात्वं किंन्न स्यादित्याशंक्या
हस्वप्नानुभूतीति । अस्मृष्टेति छेदः जाग्रद्दृष्टं तुल्यत्वान्न दृष्टस्य सत्यत्वे स्वप्नदृष्टं तु तत्वान्न दृष्टस्यापि सत्यत्वं स्यादित्याशंक्याह स्वप्न
इति । तस्यामवस्थायां वनमाश्रितः संदृष्टो राजा तस्यैव प्रबुद्धस्य मिथ्यात्वं स्यादिति योजना ॥ किंच स्वप्ने जाग्रद्द्वैतसिद्धये मिथ्या
मिथ्यात्वलिंगादिरिव्यारम्भपादित्यनुमानान्तरानयोर्विरोधोस्तीत्याह जाग्रदिति । योग्यकालान्तराबाध्यस्वप्नेति मिथ्यात्वादाहरिति । योग्यदेशकालाव
स्थितत्वात्याह सहतेति । कुत एतदत आह यत्र संबंधः प्रमाणिन्द्रियाणां च मिथ्येत्याह मृत्तानामिति । योग्यदेशानावाद मथेत्याह नेति । वकुरादी
नामात्मार्थदृष्टिकरणानां देहमध्यस्थार्थग्रहणे प्रमाणिका नापि तद्विषयमादायपरिमाणादिमदादीनामल्पपरिमाणे दृश्य दिसंसवो
श्चीत्यर्थः । देहात् बहिरवस्थप्रदेशंगीका यद्योग्यदेशसिद्धिरित्याशंक्याह नाम्नीति । तत्र देहे हमितिस्वप्नदृष्टादेहेन संहतासंहते
वा बहिरुक्तेति नाद्यः शयनदेशेन दृष्टिप्राप्तेर्नेन रोनिस्याव नस्य गत्यया गादेहान्तस्य वा मानवादित्यर्थः । देहादिविना पितर
कार्यगत्यादि स्यादिति निपक्षमनुवदत्यन्तरेणेति । श्रुति प्रश्नादृष्यति व्यर्थमिति । सत्यमेत्याद्देशंकामाहनचेति । देहान्तस्य प्रोक्ति

उ २

रमुत्तवविरुद्धेत्यर्थः बोधविषये बुद्धावंदेतुर्नादत्तेनतदिति। तत्रहेतुः ह्यात्रं ध्यायन्नेव आमात्यादीनिति। दाह्याति कं ध्याकरोति स्रुदेहेति। ध
प्रबुद्धायत्यपिलोकानामात्मन्यविघारोपितनेतिभाव. द्वयोरविद्यकेन अथमात्मशुद्धि सद्धेतुविद्यादेवत्तावादित्याशंक्याहास्मत्वेति। अत्य
र्थाद्विसिरिति यावत्। कूटस्थात्मगात्वेनात्मनो विद्यारोपितमन्यावमुक्तेन द्विशदयतिनिस्संगस्येति। किञ्चात्मनिकर्तृत्वादिमन्। द्वै
तः परतो मानाद्यद्रत्याह कूटस्थस्येति। परमपिनश्रुवेन्नेतिनेत्यादिश्रुतिविरोधो नश्रुवेन्नस्य मोहाद्यतिरिक्तानान्तु हृतंकर्तृत्वाद्यपि
नवस्तुस्यादित्याह प्रत्याख्यातमिति। ब्रह्मादिमिथ्यात्वेनतद्रुपस्थुद्धनामुक्तध्ययदेत्याद्यवतारयितुमुक्तं। शुद्धत्वमादिपतिनिव्रिति
यस्येतिसंप्रदेशाभिर्देशस्वरूपकारेणोक्तइत्यनुद्धान्निस्मूच्यतेश्रादिशब्देनश्रोत्रश्रोतव्यादिनावाकिं कामादिसंबंधेद्रष्टृत्वं मुञ्चतेतिफ
लितमाह कथमिति। आत्मनोऽनात्मनः कामादित्यागात्मीत्यादानेवामिति। तत्रहेतुमाह स्वतइति। बोधैकरसस्याज्ञानासंबंधेपि कामादिसंबंध
स्यादितिवैन्नेनस्यापृथ्व तिनेत्यादिना। तत्रमानत्वेनाधेत्यादि वाक्यमादत्ते इत्यर्थस्येति। उक्तमनूद्याथेत्यादि व्याचष्टे विशुद्धिमिति। अवच्छ
इयेत्युधादि कथनानन्तरं अपेप्रतीवाद्ययवह्नलंविविच्छिन्नमित्यर्थः। यदेत्यादि नवेदेत्यस्यार्थमाहनेति। तयाज्ञानकर्तृत्वमात्मनोऽन
न्तेत्याह। अज्ञानेति। द्रष्टुरज्ञानतद्धासंबंधेपरिकल्पितमाह। ऐचमिति। उक्तनीत्या द्वयायोगादान्मायनः ... द्यनो ... नोस्यनोऽनुक्तः ...
द्धिमात्रोपचनो। त्यर्थः। प्रथमार्थेऽन्तसिः। आत्मनः कामाद्यसंबंधे ४२ द्वितीये २

श्री॰ वृ॰ निषेद्धुं युक्तं तस्य साक्षित्वेन तत्त्वतः कर्तृत्वादिविक्रियादित्याशंक्याह परमन्निति। अतो निषेधश्रुतिरविरुद्धेति शेषः। ज्ञानकर्तृत्वे साक्षित्वानन्तर
कर्तृत्वं स्वकृत्यं नरमाराध्येति। वमर्थं परिशोधयन्प्रासंगिकार्थमथशब्दः। इदं ज्ञेयाणाणि पिष्टिं तं ज्ञातारं यो वेद स आत्मेत्यादिश्रुतावपि तस्येदुक्ता
नुसारेण। आत्मनो ज्ञातृसाक्षित्वोक्तेर्न कर्तृत्वमित्यर्थः। किञ्च कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षीत्याद्युपनिषत्सु कूटस्थत्वेनाद्वयचिन्मात्र
त्वं प्रतीयते सुमुक्षुभिः श्रूयते तत्र तस्य कर्तृत्वं नेत्याह प्रतीच इति। ज्ञातृसाक्षीति विशेषणकृतं संकोचमाशंक्याह कथंचिदिति। कदाचिदि
त्यचित्कुत्रचित्स्त्रियाऽन्येऽपि सर्वसाक्षित्वमस्त्वेवं तथैव एकश्चयत्र वेदेति निषेधान्निषिद्धत्वादित्याह तदिति। कस्येति निषेधीमवलार्यति परे इति व्यस्वमवता
ध्यतिरेकेति। निषेध्यसंबन्धाभावप्रतीतौ यद्धेतुत्वं तस्यास्माद्विषयसंबन्धमत्वाद्धेतोरत्रसंबद्धं कस्येति विषयीत्यर्थः। तां निशेषयोजयितिकर्मेति।
षष्ठी हि कर्मणि षष्ठ्यन्याख्यामात्रादः कर्म कार्यं वा एकं कर्मणोऽस्तु प्रोच्यते तज्ज्ञस्यापि तत्र द्वयास्वर्थद्वितीयानामानि प्रायेण न किञ्चि
द्पि मात्राप्रयुक्तवतीत्यस्यार्थस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः। नेत्यर्थस्य पदद्वयचेष्टावर्णत्रयत्य पर्येति। अपि शब्दस्य विवक्षितमाहाराः
ति। आपेजगत्तुलावनन्दसावोऽपि निषिध्यत इत्यर्थः। सावनिषेधमानो न निषेध्यः स्त्राज्ञानेऽपि स्थापापाविरोधादित्याशंक्याह शेषेति। शेषे
येष्वु।

निध्या

नावो गुणत्वान्नशेषीनावः प्रधानत्वान्नयाधिरोत्ताबो विशेषज्ञानानाबोनेरामस्यापिछाप्येनिजेधेनत्नाव्यमित्यर्थः इहेतिमन्नमीपस्थ
मापि करोतिसु प्रियन्नूपमुक्तोकांक्षापूर्वकं तात्पर्यं वदइवाक्यान्तरमादरोत्रय इति तत्र हृदयस्यस्थानमाह । माजितइति । अधोहिक्कांचि
द्वितस्थानेनात्यामुपरितिष्ठतीतिश्रुतेरित्यर्थः ॥ कण्ठान्नाभेश्चान्तरं त्यमध्यस्थहृदयस्यस्त्ररूपमाह मनालमिति । पद्मकोशप्रतीकाश
हृदयं चाप्यधोमुखमितिश्रुतेरित्यर्थः छंदोगश्रुतिमाश्रित्य पञ्चछिद्रमिति विशेषणं हृदयछिद्राणामवछादयासयवमाह । छप्रति
हि छिद्रेनाह्नसध्येयानि पञ्चबिलानि तान्यवछायारथिकरणानीत्यर्थः तेषां प्रागादिक्रमेण लोहितशुक्लपिंगलश्यामनीलरूपवर्णविशे
षाणि मास्तेनीलादीनि । तेषामाधिष्ठात्रदेवतावनीनिछानानीति देवमर्त्यादिसेधितानि छिद्राणि तेषामेवछानान्यापित्तवनि । आदि
त्याश्चंद्रोग्निः पर्जन्यो वियदिति दिवाः प्राणो व्यानोऽपानस्समान उदान इति मर्त्याः आदिपदेनचक्षुश्श्रोत्रं वाग्मनः पायुरितिप्राणलेदा गृ
ह्यन्ते । तिद्वसर्वेषतिहार्देषु प्रागुदक्षिणप्रत्यगुदगूर्ध्वछिद्रेषु यथाक्रमम् मकेकशो वृत्तेतस्य हवाप तस्य हृदयस्य पञ्च देवसुखय
इत्युपक्रमय एतानेवं पञ्चब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्यलोकस्य द्वारपान्वेद इत्यत्र मा स्यार्थस्य श्रुत्या प्रपश्चितत्वादित्यर्थः तेषां कार्यमा

श्री॰ भ

हसुखतयश्चेति पनाथ्वे सुसुखयो जाग्रदवस्थायामिव वेन्ने पिशद्धाद्याकारश्चौचामनात्मकः केवलो नो ह्यनैतोहे नव इत्यर्थः सुखिस्यो निर्गीतप्र
ध्यानमनाडीराहे केति। विद्याविवि वागति वेने तियावरः। शतं चैका च त्वादि श्रुत्यन्तरसिद्धनाडीसंख्यामुक्त्वा तासां विनियोगप्रकारमाह।
पुतीद्धियमिति। तासामुत्थान्तिहेतुमादः कर्म्मादीति। तासामर्थान्मुख्येन निर्येतिफलमाह स्थप्रादीति। कथंतो गसाधनं तत्रदाह चा हन्नी
ति। ताहि विषयसंबंधमापाद्य पुरुषं तोजयंतीत्यर्थः शतसंख्याकनाडीनां विनियोगमुक्त्वा विशिष्टनाडीविनियोगमाह तयेति। त
याेर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति श्रुतेरित्यर्थः श्रुत्यन्तरानुरोधेन नाडीय न स्थायात् द्वासप्ततिस्सहस्राणीति। प्रकृतं ना काक श्रमित्याश
का। हिताकेकस्मादिति। अत्रैतदेकशतनाडीनां तासां शतमेकैकस्या द्वासप्ततिद्वासप्ततिशाखानाडीसहस्राणीति श्रुतेरित्यर्थः तेषां संख्यानि
यमेप्रमाणमाह लेसंख्याता इति। उक्तं हि द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः हितानामानाडयस्तासां मध्ये शशिप्रभं मण्डलं तस्य
मध्यस्थ आत्मादीपइवाचल इति। यत्तु माण्डूकेल त्रयनाडीनामिति तत्रैहिक शिरालेदात्तिप्रायपको न विंशत्सहस्राणि तथा नवशतानि च।
षट्पंचाशद्धि जानीयात् शिराधमनिसंज्ञिता इति तदुदविषयमिति द्रष्टव्यं प्रस्तुतनाडीस्वरूपमाह ऊर्ध्वे वैति। तासां व्याप्तिमाह सर्वं तदिति देह

स्वहृदि रपितासां यथा प्रिंशं किंबोकंयात्निरीतिकथं तासां हितत्वं नन्वाह हिता इति। नहि कर्मणि सि राजितमिति यावत् बृहितानामेत्यादि व्या

व्यायद्रुदयादित्यत्र विवक्षितमाह हृद्यादिति। पुरीतच्छब्दवाच्यमाह पुरीतदिति। इह हेति व्यवहारम् अभिरूक्ता। अत्र तु तेन देहो लक्ष्यते हृ

दयवेष्टनस्य तद्वपलक्षणत्वान्नाडीनाम्नव्याप्तेस्त्वविनष्टित्वादित्याहन्तव्यक्ति। क्रियापदे त्रिप्राय माह स्वपेति। नातिरित्यादेरर्थमाह स्वाप्रा नि

ति। स्वप्रतोगाननरुकर्मण्यपि कथं करणसंहारद्वाराठ्यापोलागारस्यापि संलग्नादित्याशंक्याह जाग्रदिति। ननु स्वप्नजागरितेकर्मणा गच्छ

ति नष्टापन्न हितरकृतावृत्त्यानिम्नरकथं सुषुप्तत्वाह। सामान्येति। यथा श्येनोऽत्रान्तश्रान्तश्छगीडुमासाद्यानिर्हणोतितथा मात्सुषु स्वयग

तिकृतस्वां निद्रास्थ विशेषबुद्धिर्हि वासावारणया विन्यात्रपृङ्गया स्वदेहं न प्राया यावदनर्थे हि स्संव्याप्य पत्यकू बहुलगयातद्रूपेण

संगोदासीनतामेतीत्यर्थः। ननु ते गत्यागतीवेदपरिच्छिन्नतायेम वदित्याशंक्य बुद्धिद्वारस्वानयोर्म्मव भित्याह धियेति। इहेति देह

निर्मोह्य कारणानां बुद्धितेत्रत्वमाह तत्रेति। तु देहेन्द्रियेष्का नेससतीतियावत्। बाह्यकरणामत्वावेक्षासर्वदेतुक्ता। बुद्धितत्वे फलितमा

ह यतश्चेति। बुद्धिस्था जीनकरणं निजाश्रयं तु कर्मणा नाडीद्वारा विषयास्ति सुखानि करोतीत्यर्थः। प्रसारणमनंतरं किंस्यात्तदाह हह्वीरिति।

वं त्व सर्कि

श्री रा.

श्रयतनस्थानि कर्णशष्कुल्यादिस्थानस्थानीति सावयवानां निर्गत्य तद्द्वाराणि करणानीत्यर्थः कर्हि शब्दादिसिद्धिरित्यत आह बुद्धेरिन्द्रियाणां च
सावयवमेवत्वात्त्वा बहिस्सर्पणेऽप्येतत्ततः ख्यातेनवयवक्रियायाः साक्षाज्ज्ञानविशिष्टोव्यक्तविवेकः सामात्मा सारव्याविशेषयुक्तं धीमहि कः श्रोत्रादि
द्वारासर्पणेनर्थावाप्तिरस्मिन्द्वारासर्पव्यापकसंवित्त्ववदित्यर्थः एवमात्मनो जायतोऽसोकस्थसुषुप्तिरित्याशंक्याह नाडीति स्वकीयेन्द्रि
यद्देहिनोऽक्षायतनलोगहेतून्नाडीस्तत्वात्तासु व्याप्तानां प्रतीत्युपसंहारे सुषुप्तिरित्यर्थः बुद्धेः संकोचविकासाभ्यामात्मनश्च वित्यवदे
तुमाहबुद्धीति आत्मानिकोवात्मनस्तो किंतस्यातासत्त्वाह विक्षेपेति न स्वप्रकाश विद्वानतः नाविकासंकोचावनुवितानतथावकुसा
तुपाधेराकाशस्य संकोचादिवदात्मनोऽपि बुध्युपाधेस्त्वाबित्यर्थः नास्तीत्यादेर्व्याख्यामुपसंहरति नास्तीरीति आनयन्नुपसंहार इति
यावद्देहेन्द्रियाणां व्यापे संहारात्तु कुतश्चारीरं व्याप्य शयनमित्याशंक्याह इष्टसेवितिः स्वहेतुमात्रया कारणात्मनेति संजवः देहेन्द्रिया
णां नव्यापेक्षरूपेणास्थितिः किंतु कारणात्मना अतएव तदानन्दात्मकदेहः श्चिदानात्मत्वात्प्रसंसवादेहव्याप्यव्यापेक्षात्मनिश
×७ र्पणेऽपि निरवयवस्याक्रियस्यात्मनो न तद्युक्तमित्याशंक्याह ... इति यतो बुद्धेः करणानां च बहिस्स ×७

यत्नेपुत्रमित्यर्थः। मदादेहादेरात्मसंख्यानिर्विशेषेजरागारादिनेदामितिद्विविधाशंक्याह सुष्ठुमाविति। तत्रत्वितस्मामान्यव्याप्तिरे
वतनविशेषव्याप्तिरतोदेहस्कुलत्वादितिमानस्यातुव्यादिषुज्ञानव्याघा... नसाध्यत्वात्तत्राबाहिशेषइत्यर्थः तुष्यादिषुव्यापेविशे
षासंवंधेहेतुमानुलादिति। तेषांतुव्यादीनांच्छानंदेहधर्मेनविशेषासंबंधा। दानेमावह। तत्रमानमाहत्तीणोदीति। नत्वत्रशोकसंवं
धोवार्यतेजदेहादिसंगातिस्त्रत्राहसुप्रहतिसयथेत्यादितिरियावह। तत्रमानमाहत्तीणोहीति। नत्वत्रशोकहर्षात्रतुनिरुत्तानुवादपूर्वं।
कमवतारयति। सर्वेति। कुमारहस्तांतंव्याकुर्वन्नालयादेवतस्यरागाध्यत्वावमाहश्रनंक्षयइति। श्रनंनयति। जितीत्यत्वेवशिशु
रितियावत्। दारुश्चान्निकुर्वेवंशादेनयथाशेद्दस्यसंबवःरागाध्यत्वात्फलमाहतदसावाहिति। जालस्यजाल्पमिवरागाद्यत्वावेदेव
वरमाशाप्रवृत्तेति। तथापिवालस्यबुद्देर्विपयपवणात्वात्रकुतोरागादिराहित्यमतआहमूद्धिति। महाराजदृष्टांतंव्याचष्टेतिसर्व
त्रेति। तत्रहेतुर्विवेयेति। पूर्वस्माहिलक्षणपमाहप्रवृत्तेति। महाब्राह्मणाहृष्टांतंविवत्रतिविज्ञातेतिब्राह्मणोविशिष्टस्तत्रमेनदस्य
क्त्वाप्राप्तरामत्यक्तनकृत्यनोमिर्हेश्वशायीततिसंबंधहष्टांतंश्रुतरहरार्थमुक्त्वाविवक्षितमाहबालादीति। यदेतत्कालादित्रयंद

श्री·मदु

शास्त्रत्वेनोक्तं न तत्तथा किन्त्वेकिोमहावाक्यगोचरत्वमाह इत्यर्थः अपि सिद्धीर्नोलमित्यतो नन्नमनुकर्षतीति दृष्टान्तेषु त्रिष्वन्तेषु किमिदं यंतु
पस्यानेनत्वाहत्वानेति। बालस्य मिथ्येशराज्ञो मदीयोयमिति दोषद्वय उत्पद्यथैमन्यदृष्टान्तग्रहणमित्यर्थः तृतीयमुपादयेत्तु बालं त्यक्त्वा शश्रीय
हेहेतुमाहवालस्योति। दृष्टान्तकेनो व्यर्थे इतिसंबंधः पूर्वे अदोषे राज्ञोग्रहणमत्रापि दोषे तन्निषेधार्थमहाश्व स्वर्णमहादेकस्यापवत्दृष्टान्तश
त्या हन्तदिति। अतिप्रसिद्ध्यस्याप्यर्थमाहालीत्येति। यातद्दस्यपक्रष्टावच्छान्निलविदुषाओविप्रवशांतदर्प ब्रा दिना पापात्मा दुःखहेतुरुक्ते
शाश्वतीत्यतस्तत्कार्यो पीदुःखा निमग्नोत्मनायतो निर्मूलयत्यत्यस्मा तिप्रोल्लुव्यलङ्तियोजना। दृष्टान्तेनेदमुपेत्यविवक्षितमशमा दानिर्वि
कारे ति। दाश्चात्रिकस्य शयनुशब्दार्थमाह परमिति। अहंकारादि तिरस्ह हाज्ञानेन ब्रह्मणानादात्म्य मात्माश्चापेशप्रानीत्यतस्मात्तादृब्रह्म
रूपता क्रितिष्कस्य शायन मित्यर्थः तदा जीवोव्रह्मेकांतश्चेदह ब्रह्म त्यवगच्छेन्नतोऽरुप नरुतिश्चेदित्याशंक्य ब्रह्मणा जीवस्यात्यन्तसान्निकर्ष
पिञ्चापत्तनज्ञानात्तो वेद्दसानमाहात्म्यंवेति। अतिदूरा सामीप्यादित्यादिन्द [illegible] त्यन्तसन्निकर्षो बीधिरो वीनतद्वेतुरिति दृष्टान्तमुक्त्वा
दाश्चान्निकमाह किन्निति। सोपुत्रपुरुषो भक्तास्यवेदेहाद्यतिमानोवेदहेतुरतस्पश्चसर्वे स्खलेदस्यापनोदनशील श्रुतिमिद्राय यावत्क

संबंधो नेत्यर्थः दुःखत्रयं तदाध्यात्मिकाद्याख्यातेतत्रदृष्टान्ते शयीनि तिसृषु ज्ञात्वा बालादिष्वापस्थे च दृष्टान्तत्वान्निर्विकारात्मनामित्यत्र बालादि
ष्वात्मकस्य कथमयुक्तमित्याशंक्याह दृष्टस्येति। बालादिष्वापस्याह दृष्टान्ते चेद्धेतु[illegible]दाध्यात्मिकत्वेनेति अत्रेति तद्वाक्ये किं रतानवा
लादिष्वापेदृष्टान्तोदाध्यात्मिकालेदादिति शेषः तच्चापादृष्टान्तेऽस्मदादिष्वाप[illegible]त्मिक इति नेदमाशंक्याह नातीति। बालस्याविवे
कान्न सुखदुःखादयस्तानद्रूपाश्रितत्वकथनदृष्टान्तसिद्धिरित्याशंक्याहदावाहेति। रागाद्युपहते रित्याशंक्याह यावदिति। नुपहतधीः शि
शुरत्नातिशयानदाकृष्टा दुःखमहेतुहीनामात्मनो लोभ्यस्तु केन्नस्यापि क्षुत्पिपासादिदृष्ट्वा रागाद्युपहते रित्याशंक्याह यावदिति। रागादिनूपकृ
दुःखवाहुल्यात्सुख्यात्यतत्यर्थः उक्तमात्मनूद्य विधर्म्यमाह यथेति। रागादिमांश्चेद्दुःखाल्पत्वप्रापुर्यादपनूदरागादिरित्यशु
रनुपहतधीरत्नातिशयानदाकृष्टो हृष्टान्न इत्यर्थः इति यावदाहरन्नमुरुक्तारागादिद्वयं दुःखदर्शनेनूनं स्वसुखस्येत्यत्र मानमाहेत्त्ररति
सुखस्कोमानुपपत्यानन्द इत्यारत्यस्मएको ब्रह्मणआनन्द इत्यनश्रुतौ पूर्वपूर्वनूमेशतगुणोक्षेणोत्तरोत्तरस्त्रोमोहप्युक्तब्राह्मणोनंदः स्याव
सानमुच्यतेनत्रश्रोत्रियस्याकामहतस्येतिऋतेदुःखदेतुरागादिद्वयावत्तरकार्यदुःखदुःखमुखवाहुल्यसिद्धिरित्यर्थः आनंदस्य प

आं २

आ·च्छ यति श्रावणमणीत्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादयन्नाह स्ववेति। सर्वदृष्टेः करणे प्रतीत्यवभासनान्न इति वा। [illegible] निश्चेतिमन्नायायादेव मातरवृत्तमित्यादि
वाक्यमित्यर्थः आत्मदृष्ट्यन्तर्भिनिविष्टेत्युक्तेः नन्दात्मनोर्भेदमाशंक्याह नन्द [illegible] कारक नन्नीलोत्यन वद्वासङ्गतिरित्याशं
क्याह स्वेदेति। आत्मनन्दैकरस्यं कालितमाह दुःखतीत्यतिघ्नी आनन्दस्य निष्ठा [illegible] अवच्छाद्य प्रसंख्यारोत्यथमाकुपमहत्तकार्यक
रणस्पविति नज्ञानमिपातिष्ठापनेः तोयुक्तं पुनरुक्त्या न मिति भवाहानश्वतइति॥ ॥अयथेर्ना [illegible] रित्यादेस्संगतिं वक्तुं दृष्टन्तं वाक्यमि
गार्थमिति। अशेषतापोच्छित विशेषपदं पापेतिया वत्र। आद्यपत्र निर्णीयस्मात् किं फलमित्यपेक्षायामाह आनेनेति तेन दुःखमर्थशोकनकृतमि
त्यर्थः तथा विशेषु [illegible] रन्यत्रापि प्रसिद्धेति दिशाह्लार्थः तत्र रस्यता मर्यमाह तुन्दइति। आत्मसुखसमाडीयस्थितियावत्पूर्वं गौणत्वरस्यातायैवं
शोकतेनाश्चितिच्छित्याधार स्येवगत्यपादानत्वं नोच्यते सिद्धमिति हि शब्दार्थः [illegible] इतिमतिकस्मोक्तिः छित्यत्र धिरेवनिद्रीतीम
त्वमत्यव विस्फुरथात्ततादर्थ्यमनो तत्रयं प्रपद्धेन्निरित्या शंक्य गहनतस्या इति [illegible] विनिश्चयात्महृदयादेवगत्यन्वयेरपि निश्चयसंतवा
न्तादर्थ्यान्नोत्तरोऽर्थारं तानयुज्यते। पौनरुक्त्यादित्यर्थः कुत इत्यत आमीमांसादा [illegible] तिनपुनरुक्तिः किं तु बहुयाणाछित्यभ्याक्तिमितमि

[illegible]नामनमिति [illegible] मित्रप्रश्नार्थो तदा[illegible]पार्थो वेत्था शबला हनेत्यादिना। प्र[illegible]शुक्रौ [illegible] मिना[illegible]रश्नीति सुपेत्य। स्वेत प्रयोगस्यार्थं वन्त्रा
नियमादर्थान्तरस्य वाला वादपादानार्था पञ्चमीति शंका तत्प्रत्युक्ता विनिष्ठ [illegible] निमित्तादाविति यावत्। दोषस्य प्रत्युक्तिविरोधस्येत्य
र्थः। अपादान[illegible]पुनरुक्तदोषादर्थान्तरं पञ्चम्यावाच्यमिति पूर्वेवाद्याह न[illegible]ति। सिद्धान्तमाह नेवमिति तद्धेतु वदन्नु प्रथमप्रश्नेन
विवक्षितमाह यतन[illegible]। शुद्धरूपमर्थान्न विवक्षितस्येत्यर्थः। द्वितीयप्रश्नेन विवक्षितमाह ब्रह्मेति। सर्वो विद्यात्तत्त्वनिर्मुक्तं प्रत्यगद्व
यं ब्रह्म प्रश्नद्वयव्याजेन प्रतिपिपादयिषितमिति न पुनरुक्तिरिति फलितमाह नेति। प्रथमोक्तवस्तु पश्चात्त्यां विवक्षितमिति कुतो ज्ञान
मित्याशंक्य तदुक्तन्यायमर्थमनुवदति। विषयादिति। इहेत्यादिका व्याख्या। योक्तिः विषयोपन्यासं विना जनते आत्मेति। संसार
रूपमनर्थमेव विशिनष्टि क्रियते। तत्राविद्याविषये वक्तव्यमित्यादिना व्याख्येमास्तत्रेति। निर्द्धारणार्था सप्तमी संकार्यविद्यासूत्र
मात्स्तीयसमाप्तेर्वीरवातमित्यर्थः। संग्रहविवरणात्मको यत्न। विद्याविषयस्था[illegible]त्यादेरर्थमाहाविद्येति। विद्यासूत्रं प्रपञ्चि
तमिति तात्पर्येन प्रश्नयोरुत्थानमित्यर्थः। कथं पुनर्विद्याप्रतिपत्त्या विद्येति तत्राह देहीति। [illegible]विद्याया ज्ञापको विवेकर[illegible]मादिविद्या।

श्री·वदु

यामूलत्वादको ज्ञापकश्चाविवेकवैराग्यादिभ्रयोश्च रूपप्रकाशोप्रकाशश्च कार्यंवंधस्वरूपश्चेत्तानि मिथो विरुद्धानि तस्माद्विद्या
प्रतिकूल एव विद्याव्याख्यानयोग्यप्रश्नद्वयप्रवृत्तिरित्यर्थः कथंयथोक्तविद्याव्याख्योपयोगि प्रश्नयोरित्याशंक्य तयोरोत्तमर्थं
संक्षिप्याह कारकेति। तत्र चावस्थानत्रायं प्रश्नार्थं संक्षिप्याधारेति। द्वितीयप्रश्नार्थं संगृह्णाति नद्वदिति। तयोरोतमर्थमुपसंह
रति। इत्यविद्येति। तयोर्भिन्नकृतत्वं वक्तुं विद्याव्यवस्थामाह विद्याया इति। अविद्याविषय। द्वैताद्विपरीतमेकः स्वमवस्तु विद्याविषय इत्य
र्थः। इत्थं विद्याविद्याव्यवस्थायां फलितमाह क्रियेति। द्वैतधीरविद्या सेकरस्मात्पृथिव्या बाध्यते तस्मात्तत्तद्धुत्वादन्नायतन्निवर्त्या वि
द्याविपर्यये श्रीयुक्ता विनिताव: संप्रति साक्षात्प्रतिपत्युत्तरयोश्चात्ययमाह नान्यमिति। क्षुधिकरणाधिकर्त्रव्यवस्थापादानकर्तृ
तावस्थादि विवक्षितं तथैव किन्तर्हि विवक्षितं तन्नदाह इति विशेषेति क्रियाकारक [illegible] स्फुरणे पञ्चकारणा विवक्षितं तत्रैवमितीत्यर्थः। तत्र द्वे
नात्मोच्यते ताक्ष्याह्वारति। शक्त्याधाराधेयादितानोना विवक्षितो मोहा [illegible] स्वप्नविघ्नेत्यन्नहेतुमाहान्नेदति। इहेति प्रत्यक्प्रत्युक्ति
वाक्योक्तिः नेदहेतोरज्ञानस्यैतियावत्। आत्मन स्मृविता त्रितदिवमद्विपति। नद्विति। न तत्रापेक्षेदोदितिशेषः न पाणादीनां स्वतन्त्र

ऋत्वादेरनन्तादिवदात्मन्यारोपादिति परिहरतीत्यन्तानीति। नत्वनेषां कार्त्स्न्येन सम्यगप्रामाण्यात्किमित्याह कथमिति। तत्रोत्तरत्वेन
सयथेत्याद्युक्तार्यक्षिदिष्टोऽन्नइति। भवन्नवृद्दिष्टात्मेनप्राणादेरात्मता [illegible] तीसृष्टिरुच्यते न तु स्यात्स्मिन्नर्थ्यासस्मद्योनकान्ता वा
बुत्याहवाक्यवमिति। कूटस्थोऽसंगाद्वयमात्मनूपमापेक्ष्य प्राणादिसृष्टेरप्या [illegible] लिनेवासत्यर्थः। किञ्च प्राणादेरसत्त्वमतावाञ्
त्मनाव्यवहृत्याम [illegible] इति। नहितीयइत्याह सतइति। जन्मस्थकूपालोचनया जन्मायोगमुक्त्वा जनकस्त्वत्ता वाल्लोचनया पितृदयो
गमादिकूटस्थश्रुति। नासमानजनेस्रहिंकागतिमात्राहनस्यादिति। सृष्टिरवाक्यवीचेरकिमर्थं कथ्यते। तत्राह उपेयवोपेति। सृष्टि
श्रुत्यफलवतीनहिवाक्यव्येव किन्तुस्यात्तत्राह वो कूटस्थादिति। मायामयीसृष्टिरात्मज्ञानार्थैवेदृष्टसम्मतिमाह भिश्शोषेति। नदेव
नुलापतेश्रुदिति। सृष्टिश्रुतेरैक्यपरतयासृष्ट्यादेरप्रामाण्यकत्वेप्रदर्श्य तदन्यपरत्वेफलितमर्थमत्ररमाहसृष्टाविति। किन्न दर्शनेना
विनश्योर्यन्नदादिकूटस्थादिति। क्रियावतोऽपि दादेहेटायुत्याद्यते ब्रह्मणो विकारत्वात्रतो क्षिलोल्यानित्यत्यर्थः। किञ्च साहित्येपहेतुप
जन्मनोऽहेश्यनवयवेतमावेननयो ब्रह्मजगतोश्चदर्भनतानतत्तो जगज्जन्मेत्याहाविरकमिति। ब्रह्मणो विश्वोपादानत्वादुपपत्तिमुक्त्वा

वाउपपत्तिमाह यो निःसाधनस्येति। अद्वयब्रह्मणि मायाभिकरणस्य [illegible]णो द्विधापि न हेतुतेत्याह विश्वेति। एतद्योग्यं ज्ञातमयुक्तमुक्तं
रिक्तस्य परवेनस्पष्टमीयमानाकृत्यादितिनाचः साधेन्नायामपी। नहि तत्परिहारार्थमस्य पथैत्यादिकथमित्याशंक्याह इत्येवमिति।
वस्तुतो नेविनाकेवलपुरुष्यानुसारेणपूर्वोक्तरीत्यासवतात्योघ्यानोपरिहारार्थसमयथेत्यादीत्यर्थः। एवं शङ्कः पक्षुतमाकापर
मर्षी। ईश्वरस्य नश्वार्थोऽष्टिरापृक्रामद्वान्नान्यार्थोद्वयत्वादितिवाघ्यमादिशद्यौर्थमान्मनेत्युक्तंघा। तिरिक्तसाधनासत्वमुक्त्वापि
व्यतिरिक्तसाधनेनानेकधा ४४ थेः एवंतात्पर्यमुक्त्वास्य यथेत्यादि व्या[illegible]पूर्णमिति। किन्न स्त्रुक्र मेतदाहतत्कुदिति। केन रकरणानावा ४४
सृष्टवमाहस्वतः इति। ऊर्णनाभिन्यायमात्मनियोजयति। निःसाधनस्येत्या[illegible] परिहृत्याविशंकितमित्यादिपरिहरत्यथेतन इति।
एनेतनिस्व[illegible]समुत्पन्निरित्यादिपरिहृतकूटस्थकारकथमित्यादिपरि[illegible]दिव्याकरोति विष्फुलिंगा इति। सुषुप्तान्प्राणादी
नामुत्पत्तिरितिश्रुतेस्तान्स्यापिकरणानीवं शंकातेतत्राहसुषुप्तेति। [illegible]सुषुप्त्यापादानजबोत्पत्तिः सुषुप्तोयादत्यक्तनामनु
पमज्ञानं ब्रह्म तस्य तस्मादेककारणमित्यर्थः। किंब्रज्ञानब्रह्मातिरिक्तकारणमाना[illegible]नदेवतथेत्याह। सर्वोऽपि हीति। एवमित्य

यथेति ४

ज्ञातव्रह्मपरामर्शः प्रधानादिव्यावर्तनेयतिमान्यदिति। अतस्वरूपप्रमाणत्वादि तिया मन्त्राज्ञापकस्मुक्त्वा स्वरूपध्यप्रत्याह व्रह्मणीति। सम्प्रत्यर्थेत
सिः नहि मर्द्धितमना लीनस्य पुनरुदये व्रह्मणो न्यो हेतुरनिष्टेः नापि व्रह्म क्रिनस्याहित्यर्थः तदुक्तं पादानातिरेके पोशस्यतदधिष्ठा
तुस्तत्वादुपादानेलीनस्यापि जगतस्तद्दशाजन्मेति तटस्थेश्वरवाद्यात्मेति नन्वत्र तटस्थसोऽस्मि मानालावाऽऽत्मन्त्रा तिरसकेन विरूप
वन्नितस्थितो वा जगत्कुर्यादिति विकल्पयति सोपीति। द्वितीयमनूद्य दूषयति स्थितस्थेदिति। आद्ये दोषमाह स्थिरेति। न हि द्वयमेकस्य
मापितं मिथो विरोधादित्यर्थः कार्यमेव स्थित्यन्तैर्व्याप्रियते न कारणमपेक्षते स्थितसाववादिन प्रत्याह नापीति। लीनस्यापि स्थित्यन्तौ व्या
पारस्थेन न तु कालानियतिस्तस्यामविशेषादिति भावः किञ्च कार्यकारणयोर्भेदो न भेदो वा नाद्य इत्याह नित्यस्थेदिति। द्वितीयमाद
य निरस्यत्यथेति। किञ्च कारणं कुर्वद्वा आद्ये कुर्वत्वं कादाचित्कत्वं वा प्रथमे न वक्ष्यति द्वितीये सदा कार्यं स्यादकुर्वत्वे न त्वाह नापी
ति अकुर्वतोपि कारणत्वे सदा कार्योदयः स्यादित्यर्थः। किञ्च कार्यमपि क्रियमाणं न वेति विकल्पयति नथावेति। आद्ये कार्यत्वा
क्रियमाणत्वप्रसंगादनवस्था द्वितीये निराह क्रियमाणमिति। आत्मादेरपि तत्प्रसंगादिति भावः। इहेति कार्यकारणव्यवहार

छेR

श्री· वधु· नूमिरुक्ताकारणस्याकुर्वद्वेकार्यस्याकुर्वद्वेकार्यस्याक्रियमाणत्वेवदोषान्तरमाह क्रियेति। क्रियांकुर्वद्रूपकारकमित्यंग। कारान्तरप
कृदये पिण्डीकारविरोधस्यादेवेत्यर्थः। ननु नष्टिकार्यकारणायवच्छाकालादेर्व्यवच्छापकत्वान्नेत्याह लयेनेति। ससंवत्सरेणवदिति
कालस्यकार्यत्वश्रवणाद्दकर्मादेश्चतदिष्टत्वस्यसर्वस्यलीयतेस्मिन्निति लयशद्वितहे त्वात्मनैवलयेवमानात्रकालादिश्चेत्यत्राव
पिशकस्यरूपेणासवाध्यवच्छापकत्वतुद्दरापतच्छरक्षणेण्यशक्तस्यकोहेतुःपरक्षणइति चोद्यादित्यर्थः। अज्ञातमपिकालादि
देवात्मनासर्वाध्यवच्छापकंस्यादित्याशंक्याह नदिति। अतो नाज्ञातस्यव्यवच्छापकत्वंनहिकुलालोज्ञरूपेणसन्नपिघटकंकरो
तीत्यर्थः। कार्यचेकालादेश्चरकारणमेवसर्वस्यकारणमितरत्कार्यमितिव्यवच्छामाशंक्यातत्स्यपिशक्तिमत्त्वान्नवेत्त्वसर्वस्यसवे
त्रकारणत्वापत्तिरशक्तिमत्त्वेसदात्मानित्या नित्या वा नित्यावेत्तन्तदुपेतकारणानिरपेक्षत्वैवेतिविकल्पाद्यंदूषयतिषिंत्यति। नि
कल्पांन्तरंप्रत्याहनस्वेति। नहिशक्तिमत्कारणंस्यापेक्षशक्तिमत्त्वस्य। किंत्वशक्तरत्वापत्तेरित्यर्थः। कल्पान्तरमनुवदतिश शक्तीति
क्तिंचितेत्यद्यात्तशब्दपत्नरादात्रातोधेशक्तित्वकार्यस्यापिजनिर्सत्वात्शक्तिमत्कारणंकल्प्यमित्याहकारणमिति। कल्पान्त साक्षिं २

न२

रमनूपपन्निरस्यन्नाथेति। पूर्वेक्षणत्वं कारणमुत्तरक्षणत्वं कार्यमिति व्यवच्छा। माशंक्य कालसेदं त्रिरावच्छेदकमिति देक्या
नागमत्वं त्तस्य कथमित्याशंक्य कालोदयं क्रियावेति विवक्षितं प्रत्यभावम दूषयतिनित्यमित्येति। विनुचेन्नसजातीयो भेदो न
तोव्यदित्यर्थः। कल्पान्तरमाहादित्यादीति। अञ्जनान्तर्हितस्यत्वेणस्फुरत्यत्रोतस्मिन्निरूपकालसिद्धिरित्याह व्यक्तेति। तत्रनुक्तौ मानि ६१
स्त्रत्वादादित्यादेरिति। तदाप्रभा दित्याद्युत्पत्तेरिति यावत्। तत्पूर्ववृत्तिणक्षणकारणमित्यादि व्यवच्छा सिद्धिरित्यर्थः। कार्यद्रव्यम
वयविकारणद्रव्याणामवयवानां तेषु समवायेन नित्यव्यवच्छा माशंक्याह नचेति। तस्य तेषु वृत्तिरेकदेशेन कात्स्न्र्येन वा नाद्यस्तस्य
ऋारसकावयवान्यैकदेशाभावात् नतरः। एकस्यानेकत्र कात्स्न्र्ये न वृत्तौ नैकैकत्र तत्र कार्यापातादतोनतस्य तेषु वृत्तिरित्य
र्थः। किञ्च यथावयविनोनंशत्वं तथैकाश्च न तद्वदसामान्यत्वादसे वं धर्त्वाद्युतस्य नानेकत्र वृत्तिरित्याह निष्कलत्वेति। निष्क
मनूपपदोषमाह। वाऽरिष्विति। रूपादिषु रूपत्वादिवत्तस्यावयवित्वासिद्धिरित्यर्थः। उक्तन्यायेन कालादिकृतो भेदो वस्तुयोगी मानतोना
स्ति चेन्नहिनाऽतो भेदप्रपञ्चस्य का गतिरत आह तस्मादिति वस्तुद्वयाद्दित्यर्थः। प्रपञ्चस्यात्मनि कल्पितत्वे तद्वारा तन्दमाणमपि तत्त्वतन्व

श्री·व· सिद्धिरित्याह जगदिति। तद्दृश्यमगाद्दितियच्चश। उत्पत्त्यादीनां कल्पितत्वे कोटस्थ्या दात्मनस्तद्धेतिरित्यादावुक्तां युक्तिं स्मारयति वाच्छ्वेति।
किञ्च क्रियाकारकाद्यनात्मवर्त्तस्य कल्पितत्वेन इत्यादावुक्तमित्याह कारकेति। द्वैतस्य कल्पितत्वे श्रुतिं प्रमाणयति। सर्वमिति जगज्ज
न्मादीनां दृश्यत्वान्नियतक्रिमवत्वाद्वस्थमवस्तु नेत्याशंक्याह अहो इति। तेषां वस्त्रतो सत्त्वमतरथशादेर्थः प्रतिक्षणद्दृश्यास्थुरितिशेषस्तेन ज
नष्ट नानाहष्टैस्व सावदंसूचितं जन्मादीनां दृश्यत्वेन शंकितं वस्तुत्वं निरस्य द्वितीयदेहं मिरस्य त्वाविद्येतिपचमवेत्यादिसोपस्कारं व्याख्याय सर्वे
प्राणा इत्यत्र प्राणशब्दार्थमाह प्राणा इति। पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च नायवो मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशकं लिंगं प्राणोऽत्राद
थोऽत्र प्राणाविवक्षिता इत्यर्थः तेषामव्यात्मादिसाक्षिनानेकत्वेदृष्टा जीवः कथं सप्तदशत्वमित्याशंक्याह लोकेति। देहो लोकः सर्वे लोका इ
त्यत्र लोकशब्दार्थमाह जरेति सर्वे देवा इत्यस्यार्थमाह तत्तदिति प्रकृतानां रात्मनो नाना इति याव देवा नो वहु नेदृक्षेत्वं स्फुरयास्ति तेपीति आ
दित्यादयोऽयथाधिदैविकेनामनासमष्टयस्तथाध्यात्मिकेन्द्रियेदेहे वहुरा... पाक्ष एव व्यक्तयो भवन्तीत्यर्थः। तेषामात्मनस्तुमुत्पत्तौ क
थं तेनेति कल्प मित्याशंक्य सर्वाणीत्यासं... स्यमर्थाणीत्यादेरर्थमाह तुनानामिति। तद्ध्यवधानेन तेषामात्मकार्यन्नेतितत्त्वात् तेषु सुखदुःखमो

हकरवंकाचिरुक्तविदंअंकथमितितत्राहस्यथेति।सर्वेपन आत्मानोव्युत्क्रान्तीतिमाध्यंदिनपाठस्यार्थमाहप्राणादीति।अनेनविद्युल्लिंगा
त्मनाजन्मवत्वस्यापितत्रहिशिष्टविदांनामरूपेणजन्मव्यवहारोवास्त्वस्य त्याशंक्याहउजउइति।आत्मास्थितोजायतेवसुचारुर्यस्वद्दि
त्याशंक्याहनैवव्यभिचारमस्तिचेत्याहप्राणादीति।उपाध्यतिरेकेणतत्मजन्माद्युपाधेनोक्तमितिविरोधश्चेत्याहश्रुतेरिति।सावाएषाव्याकरिष्यते
नात्माश्रुतेरित्यादिना।यद्विरोधंदर्शयितुंहिशब्दः।तर्हिप्राणादिरूपाधिनुपहितोजीवोनुपहितःपरश्चेतित्रयंप्राप्तंतत्राहयस्मादिति।मा
ध्यंदिनपाठस्यापिकएवपाठवदर्थमुक्त्वातस्येत्यादिवाक्यमवतार्यव्याकरोतितस्येत्यादिना।सवाअयमात्मेत्युपनिषत्पर्यब्रह्मण
स्तस्यंज्ञामतउपासनार्थमिकवप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः।पूर्वग्रन्थार्थमेवसंक्षेपयतीतितदस्येति।तस्यविद्योदयफलंचसमुदाहरणेनसाधयति
ब्रह्मेति।यथाब्रह्मविद्याप्रकरणेश्रुतंसर्वमुपासनंतद्भुत्यानिफलंतथैतंज्ञामापीतिवदेदित्यर्थः।तस्यकरणस्योपासनंकथंतद्भुत्यन्निफ
लमित्याशंक्याहगोदोहनेनेति।आदिपदेनानतिदृष्टफलत्वानतिदर्शमेविनंप्रणयापशुत्तिःकरोत्याहाप्यपुरीषांपशुकामस्यवेदिंकु
र्यादितिश्रुत्यन्तेदर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनक्तिंतत्प्रणयनोपजीविगोदोहनंतद्द्वारादर्शादिविनियोगानिष्पादनद्वारेणप्रागुक्तमपिसाधयदे

श्री·वृ वपशुमात्मयतीतितद्विकत्वर्थेपुरुषार्थेवेतिसंशयेपाद्यामानुरोधेनवाक्यादेवक्रत्वर्थोपुण्यएवंयमशेषतयाक्रत्वर्थमितिप्राप्यपक्रवपे
क्षितापुरुषायननिर्व्हन्तेर्गोदोहनकार्यतायावाक्यात्वेपितिये।गम्यविनियोगापेक्षत्वात्पशु...पदात्वयानुसारेणपुरुषार्थमिति
वस्तुर्थक्रितरवेविद्याप्रकरणात्कसर्वेषुपासनन्नादर्थ्यानष्टप्रपश्चोपजीव्यद्वाराविद्या...फलान्तरश्रुतिश्चोपदेशसाव्ययन्न
न्नन्तन्त्रफलमुपजीव्यविरोधान्तस्मादुपास्तिशुद्धिद्वाराविहेतुःप्रकरणसामर्थ्यादित्यर्थः।प्राणाद्विसन्यमित्यादिद्वारालक्षणवता
रमातिसत्यस्येतिनस्यसंक्षेपतोर्थमाहनामेतितेषांसत्यशब्दवाच्य...हेतुमाहपरेतितेनसत्येनाधिष्ठानेनस्वरूपनयासवेद्यादित्यर्थः॥
॥तेनोत्तरब्राह्मणशास्त्रसंगतिंवदन्नध्येकार्यान्तरस्सूचयन्नुक्तेति।तदाहि...माकम्यस्मिद्धनयालत्रैवविशेषविवक्षयासम्यगितुक्तं
सत्यतिमेकीकृत्यविशेषादहस्यामसंशयानोविचारंप्रास्तिकाभावादिति।तस्मात्यानन्तस्यतत्वसाममानवंहेतुकर्तुर्हिशब्द।सदित्यस्यफल
स्यविचार्यमितिन्यायेनसंदेहमुक्त्वाविचारप्रयोजनकत्वंफलमाघपन्तमनुद्यतस्मिन्नाहपाणीति।तत्त्वज्ञानान्मुक्तिप्रसक्तेवज्ञेयतानत्जीव
स्येत्याशंक्याहतज्ज्ञानादिति।ब्रह्मज्ञानादेवमानसंस्कारादिज्ञानादित्याशंक्याहतदुक्तेति।यद्वियावदुक्ष्म...ज्ञानादेवंब्रह्मनसंसारीत्याशंक्या

दृष्टहिंदेति। पश्चात्तरमनन्त्यफलमाहार्थेति। यथाक्रमामार्थस्य तस्मिन्नेव मुख्यार्थिन्नार्थे। बाधायोग्यत्वादिन्यायः। यदुक्तमिति ज्ञेया
त्रीरज्ञानादेव मुक्तिरित्यादीत्यर्थः। अस्तु ब्रह्मोपनिषद्रूपस्याश्रुप्रमाणमित्याशंक्याज्ञी ब्रह्मणोर्भेदोनेदोषेति विकल्प्याद्ये दोषमा
ह भिन्नेति। तमेवाह ब्रह्मेति। सर्वश्रुतिकोपहेतुमाह नान्यदिति। अन्यस्य छिन्नस्य नष्टस्य वान्यवायोगाज्जीवपरयोर्न्नेदितदेक्यश्रु
तिविरोधस्यादित्यर्थः। कल्पान्तरेखुदुःखिनोनाद्यो ब्रह्म वदुपदेशानर्थकं न द्वितीयलोपाना नर्थवान्नित्यमुक्तोदन्यस्य वास्तावादित्याह ब्र
ह्मणइति। ब्रह्मोपनिषद्रूपस्यापि विना विचारमयोगादुक्तो विशेषानुपलब्ध संशयदतुस्सवधि विचारं प्रयोजयती तिफलितमाहइतिसं
दृष्टेति। विचारप्रयोजकमुक्त्वा तत्कार्यतामुपसंहरतितस्मादिति। संशयादिना विचारकार्यतामवताद्यपूर्वपक्षयतिनेत्यादिना। अ
नस्यापनिषदिति शांके ननेति शेषः। नान्यत्र ब्रह्मेत्यत्र हेतुमाह पाणीति। आगन्तुकज्ञानवतः स्यापानकात्म्याणाद्युत्पन्निरेवमेवा।
त्मादिति श्रूयते जगत्कारणं वेदं ब्रह्मज्ञानान्न जीवादन्यत्रस्पि वागांतुकज्ञानवादनस्थानचाद्येत्यर्थः। प्रकृताद्ब्रह्मणोन्यदुत्पत्तिश्रुत्यान्य
तिन जीवादित्याशंक्याह ब्रह्मेति। नत्ता जीवस्यैव ब्रह्मशब्देन प्रकृतत्वमिति शेषः। तस्य प्रकृतत्वं समाधयत्कारणत्वप्रतिज्ञानीतेत मिति। प

र्थः १

श्री·व·उ बोधावच्छेदो जीवस्मकर्तृत्वप्रदर्शनवर्त्मनेति सयत्नस्य श्यया वरतीत्यादिनासूत्रेणोपन्यासद्वारेत्यर्थः उक्तहेतुपरामर्शी ततस्त्वाद्धः कदा
विद्धकज्ञानवत्त्वादिनाजीवस्यपक्षत्वेपिप्राणादिकारणमन्यदेवकिंत्रस्यादित्याशंक्याह संसारीतितोहेत्यारत्येत्यर्थः इहेति
पूर्वकरणोक्तिउपक्रमानुसारेणसंसारिणोवृथवमुक्ताशेषादपि नथेत्याहप्रानूयेति। धियात्मानं प्रिये: पुत्रविनादिनिर्सोगोपा। येषु
पलक्षितेनोक्ताारभिनियाननं। इतश्चतस्यैवैवेयोस्मीत्युक्तेसेश्वरवादीशकतेअवच्छातरेति। अवच्छेदयसंवेधोक्ष्वतस्सेमार्थ्ये
वायजीवस्यापारव्यमवच्छान्नरगतःपरोत्तवतीत्यर्थः। परस्मादेवजगजन्मश्रुत्योव्यवहइतिशंकार्थः भावस्थातेदाहश्रुत्तेदस्म
थानसुतत्वादपराद्धांतविनिपरिहरतिनेहगिति। अवच्छातेदाहश्रुतेदानावंहृ शनैनारनेत्यादिना। गमनशयनाद्यवस्थात्ते
दाविशिशेषःनतस्मस्मादात्मन्यपिनश्चनुपलेदइत्यर्थः। सेश्वरवादितदृशारस्थातिसयदिवस्तुस्वतावमन्यथयेन्नकिंविद्यवक्ष्यितं
स्यादित्यर्थः। अवच्छाले गवादेर्गोत्वादिविशिष्टस्यनतोजात्यंतरंवस्तुतस्संतवतिनहिकिंविदीशस्याशकंतत्राहानात्रति। नेहेतु
× ५ वेद्यतेत्याहवेत्स्यात्स्ववेदानेछिति। छापावच्छाजीवाजगजेन्मादिस्त्कृतेनस्येववेद्यत्वदृष्टेन्नेतद्धेतुरी। यावेदात्र × ५

हित्वानान्यदन्यस्त्ववतिमयदिवकुसुमलावमन्यथयेन्न किं विद्यावच्छिन्नं स्यादित्यर्थः अवच्छेदादिनाप्यरूपविपरीत्येनाय विरोध
मादस्थलावमिति योगाभ्यवच्छम्मेकामितेनासोत्तद्धर्म्मव्याप्तिवत्त्वत्यतिप्रसंगादित्यर्थः ज्ञागरादिविशिष्टस्यैवच्छापावे शिष्या
त्मस्य संसारित्वात्त्रेशान्योस्त्रीत्युक्तातद्भावेवादिस्मन्नतिमाहसांख्यादय इति। नस्पदेहिवेसर्वित्तुल्यत्वान्नदत्तावेस्त्रक्तवज्ञगरक्
र्त्तृत्वाद्याख्याग्रज्ञीवांनामपिसाधकत्वद्योतनार्थोपि शब्दः यत्नोयुक्तिपुदाहरेहित्यापन्यासः ननुतेत्यान्योनुध्यापिकादीश
र॰ त्मसाधयि ×१ नामैनादृष्टद्वारानकर्त्तृत्वसत्त्वान्नस्या किंचिरकरत्वमित्यादियुक्तिस्त्ववयतिवक्ष्यति। आगमस्यैवयुक्ती ×१
मतिनेत्याहस्नेत्य इति। विमतोनजगज्जन्मादिहेतुस्तत्रासमर्थत्वादुपाषाणवन्नत्राभामनर्थ्येवसंसारित्वादिति शव.तेसंसारि
तोषीति। उक्तदृष्टान्तार्थोपि शब्दः कालात्ययापदेशेन दूषयति। नस्पुतेरितिप्रत्यक्षमेवेत्यादिश्रुतेरपिकल्पत्वाद्यगावरसंसारिणजगद्धे
तुत्वेनप्रदृष्टेरित्याशंक्याह। हादीति। धर्म्मादिरितियावत्र॰ आत्मानान्तरोपक्षा श्रुतिः स्वार्थमनगायतिष्ठेनोमानत्वादितिभावः निरी
श्वरत्वादसुपसंहरत्येवमिति। सेश्वरवादमुत्थापयति शास्त्रेति। तत्रेश्वरविषयास्ताष्याकुश्रुतीरुदाहरति यः सर्वज्ञ इति। नास्य

आ०चं०

मर्थे संदेहः। न्यसंसारीति। इत्थस्त्वं विशदयति यस्येति श्रोतेन तस्मिन्नुक्तकार्य्यलिंगात्कमनुमानमाह समर्पणेनेति। तस्य च श्रुतरूपमाह सत्येति
सम्यगुक्तं तत्कर्तृत्वे च श्रुतिं प्रमाणयति तस्मादिति। ब्रह्मविदाप्नोतीत्यारभ्य सत्यं ज्ञानमित्यादिना। लक्षणमुक्त्वा तस्मादित्यनुकृष्य
नश्चात्मनश संभूत इत्युक्तं ब्रह्मवाचि तच्छब्दस्यात्मशब्दस्य च सामानाधिकरण्यात्प्रत्यग्ब्रह्मण आकाशादाकाशादिसृष्टेरुक्तेत्यर्थः
[illegible] तैत्तिरीयश्रुतेरीशोऽज्ञानाद्धेतुर्घोजसमेषि श्रुतिविरोधादिति शंकते संसारिणोऽपीति। यपषोऽन्तर्हृदय आकाशस्मिन्नित्यत्र
पर इत्येवाकाशवच्छ्रीकारादेवसेवास्मादिति प्रकृतपरमात्माकाशपरामर्शान्न तेजोगतुल्यत्वभिरत्रोच्यते तन्नेति निरीक्षुते र्घो
जसनेग्रस्त्याविरोधेऽनिपरिहरति नेवमिति। प्रत्युक्तिस्त्वाकाशशब्दस्यापरविषयत्वमसिद्धमित्याशंक्य प्रकरणानुसंधान
मुपपादयितुमाह ब्रह्मेति। आकाशस्य ब्रह्मत्वे प्रकृते प्रश्निये स्याभावान्न भीपूर्वकारिणो प्रकृतो क्रियेपुक्तेनिला चकिं च ब्रह्मान्यश्चे
दाकाशस्य किं संसारी न ताकाशो वेति विकल्प्याद्यं दूषयति श्रुतत्वतरेति। द्वितीयं निरस्तु क्रियद् श्रुत्यंतरस्यापि [illegible] सा रिविष
यत्वे किं न स्यान्नेत्याह समन्वेति। अन्यथा सदेवेत्यादि प्रक्रमभंगापतेरिति भावः। प्रकृताकाशस्य ब्रह्मत्वे वाक्यांतरं प्रमाण

काना[illegible] कृ.ष्ठत

स्याकाश इति । तत्र नामरूपात्मार्थान्तरत्ववद् ब्रह्मशब्दो ऽप्याकाशस्य ब्रह्म [illegible] स्य हेतुरिति मत्वा साक्षादित्युक्तं । अवच्छात्र
यद्येवं विशेषकाकाशस्य ब्रह्मत्वे ऽपि तद्योगि प्रकृताकाशस्य संसारित्वं मैवं त्याशंक्याह तथा चेति । यत्र ह्य [illegible] शादिति शेषः । कल्प
न अंगुल्याद्यादिकारत इति । अस्मादिति प्रकृतं परामृश्य प्राणादे [illegible] रूढाय पर्यन्त्यादी नूताकाशस्य प्रकृते चेतसे
आपरामर्श स्यात्र च तस्मात् प्राणादिजन्मत्व योगस्य नूताकाशाधिकारत्वात् प्रसिद्धेरस्सादित्य स्यात् भूशब्द सामानाधि
करण्याच्च तस्मात्प्रायमाकाश शब्दो नूताकाश विषय इत्यर्थः श्रुत्यनुमानाभ्यां तत्सिद्धे तु मीश [illegible] सामानाधिकरण्याच्चेत
स्मात्प्रायमाकाश शब्दो नूताकाश विषय इत्यर्थः श्रुत्यनुमानाभ्यां जगद्धेतु [illegible] मुक्त्वा न त्वात्मप [illegible] मादिति सा
मर्थ्यसहकारिसंपूर्तिः आदिपदेनाज्ञामा [illegible] ग्रहः । एवमेवेत्यादि श्रुतेर्जगज्जन्मादि संसारिणस्यादित्युक्त श्रुतिविरोधे
न युक्तिरास्मासीलबती त्याशंक्याह न शक्नोति । शास्त्रस्य ज्ञापकत्वेनाकारकत्वे ऽपि संसारिणो जगत्कर्तृत्वं तत् ज्ञापयिष्यती
त्याशंक्य न तत्र तस्य मानत्वं संसारिणः सामर्थ्याभावस्य प्रत्यक्षतया तद्विरोधोदित्याह मानान्तरेति । तत्वतूक्तमान युक्ति

स्यादित्याशारिद्धिं ब्रह्मप्रत्यक्त्वं ब्राह्मणस्य सत्यस्य सत्यमित्युपनिषदादिति। सिद्धांतमाशंक्याह यदुक्तं ब्रह्मैवेति न नाववगतिर्द्वौ मिथो विरुद्धं व
न्नपुरकाशादित्यनुमानेफेनमाहाहमिति। विपक्षे दोषमाह दोषेति। अमात्यस्य बालानवराज्ञो नास्ता वयरप्रत्य वितितथेशमा
त्मन्नपुरुषं जीवः प्रत्यवेयादिति तावत् अहं ब्रह्मेति ज्ञानाभावेन मुक्तिश्राम वित्यादि श्रुतेरित्याशंक्याह संरक्षणमिति शिति। उक्तं हि
न कर्मणाकृतमनेनपरमहत्यादि पंचरात्रेण श्रुतेः परब्रह्मत्वमायाति मत्कर्मपरमः प्रमानिति येसंश्रये ति नेरन्यासम्मुख्यात्
मिंनकाः तेषां यांति वैपदं विष्णोर्जरामरणवर्जितमिति च। ब्रह्मैव वयज्ञानाभावेन तद्वत् प्रियार्को नोक्तागतिरितत्राह ब्रह्मेति। ते
षामसुखार्थं चेलोकवादि विरोधमाह विरोधः स्यादिति। तेषामर्थवादत्वेन जीवब्रह्मत्वे दोषाभावे सर्वो विरोधमाह तर्केति। इह सितव्य
भेदादयो लोकसिद्धन्यायासेश्वरवादमुपसंहरन्ती त्रिसंप्राप्ताविति। सिद्धांतमाह तत्रेति। यत्तु तरक्केश्वर विषयोपनिषदादिति तत्रा
ह भेदवदिति। परास्थिप्रवेशवादिमे ब्राह्मणवादानुदाहरति। पुर इत्यादिना। तयोरभेदे हेतुं तमाह ब्रह्मात्मेति तिति। तयोरयमात्मा
ब्रह्मेत्यादि सामानाधिकरण्यं जीवेशयोरित्याभिकेकवदुपेय मित्यर्थः यच्चत्वं ब्रह्मेति श्रुत्यायामिति तत्राहाहमिति। पंचरूप्याकरी

परस्मिन्नुक्तदोषावगतौ हेतुमाह।नहीति २

त्यायमणिकव्यमतस्यशब्दार्थे एवपक्षे दोषमाशंकते।नयदा।वर्नि।नतत्तस्यसंसारि ब्रह्मभवति।तदसंसारित्वश्रुत्यादिकोपादितिनावःपक्षेप
दोषांतरमवकुंप्रसंगंकरोत्यथेति।संसारायेनन्यस्यापिपरस्यासंसारित्वेसंसारित्वास्तिमनोणसंसार।तत्पक्षेशानर्थक्यंतिविनापिमुक्तिसि
द्धेरित्याह।तदिति।दोषद्वयेसद्यूथ्यसमाधिमुत्थापयत्येवमिति।तमेवस्फोरयति।ष्टेष्विति।तस्यसाक्षादप्रवेशकार्यकारणानुपृष्टं
हेतुमाहपरइति।कथंतर्हितस्यकार्ये प्रवेशस्तत्राहविकारेति।जीवस्यब्रह्मविकारत्वेपितयोर्भेदेनाहंब्रह्मेतिधीरसंभवेद्ब्रह्मणोपिसं
सारित्वेत्याशंक्याहविज्ञानेति।सर्वस्यवस्तुनोभिन्नाभिन्नत्वात्तस्यापिवस्तुत्वाद्ब्रह्मणोभिन्नाभिन्नत्वंसमुद्रतरंगादिवदित्यर्थः।तथा
पिकंकथंशंकितदोषाभावस्तत्राहयेनेति।उक्तरीत्याव्यवस्थायाबलेन नसंसारित्वंब्रह्मणउपदेशवैयर्थ्यमितिफलितमाह।यथेति।के
ति।एकस्यभिन्नाभिन्नत्वंविरुद्धत्वादनिष्टमित्याशंक्यसमुद्रतरंगादिन्यायात्मैवमित्याहैतइति।अत्यंतभिन्नत्वेवाकल्प्यमानेनो
पदेशार्थवत्तानापिब्रह्मणोसंसारित्वानभिन्नाभिन्नता।पारिशेष्यादित्यर्थः।एकदेशिनंदूषयतिदेहादीति।उपाधिद्वयविशिष्टंजीवंलोक
तर्हिरूमनयतस्यब्रह्मवत्त्वमादिवाक्याद्वुत्यतत्त्वफलस्यासत्येपतिष्ठामीत्यादिश्रुतेस्तत्रवात्रप्रवेशसर्गादिप्रतिपाद्यंतस्याणुमर्थं।

त २ जीवस्यापिवस्तुत्वा२५ भिन्नत्वे २

परस्मिन्नुक्तदोषावगतौ हेतुमाह । नहि तिं

त्या उपमाणिकत्वमनत्स्य शङ्कार्थः एवं यथपक्षे दोषमाशंकानयदा । वर्णिं । न नतु तस्य संसा । रित्वासम्भवात् तद्संसारित्वश्रुत्यादिकोपादितिनावः पक्षे
दोषांतरंवक्तुंप्रसंगं करोत्यथेति । संसायेनन्यत्वापि परस्यासंसारित्वं संसारित्वास्ति मनोण्यसंसार । तत्कपक्षेशानर्थक्यं तिंविनापि मुक्ति सि
द्धेरित्याहतत इति । दोषद्वयेऽस्मिन्पृथक्समाधिमुत्थापयत्येवमिति । तमेव स्फोरयति तिष्ठदेविति । तस्य साक्षाद प्रवेशकार्य्यकारणमपृष्टं ब्र
ह्मसु आह परइति । कथं तर्हि तस्य कार्य्यप्रवेशस्त्रत्राह विकारेति । जीवस्य ब्रह्मविकारत्वेपि ततो भेदे नाहं ब्रह्मेति धीरसे नैव ब्रह्मणोपि संसा
सारित्वेत्याशंक्याह विज्ञानेति । सर्वस्यवस्तुनो भिन्नाभिन्नत्वान्तस्यापि वस्तुत्वाङ्गंब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वं समुद्रतरंगादिवादित्यर्थः तथा
पि कं कथं शंकितं दोषाभावमत्राह येनेति । उक्तरीत्या व्यवच्छायाव्रूपेण न संसारित्वमत्राप्युपदेशवैयर्थ्यमिति फलितमाह यथाके
ति । एकस्य भिन्नाभिन्नत्वं विरुद्धत्वादनिष्टमित्याशंक्य समुद्रतरंगादिन्यायान्नैवमित्याह नेत इति । अत्यंतभिन्नत्वेवाकल्प्यमाने नो
पदेशार्थवत्तानापि ब्रह्मणोसंसारित्वं नाङ्गिन्नाभिन्नता पारिशेष्यादित्यर्थः एकदेशिनं दूषयति देहादीति । उपाधिद्वयविशिष्टं जीवं लोक
तरी... मनुष्य तस्य ब्रह्मत्वन्नवमादिवायवादुष्य । ततत्रफ लस्यानयं पनिष्यामी त्यादि श्रुतेस्तस्यैवात्र प्रवेशसर्गादि प्रतिपाद्यं तस्याणुमर्थः ।

त २   जीवस्यापि वस्तुत्वा २ ५   भिन्नत्वे २

श्री॰ अनु

...दे... ष्वेषु माद्या तत्परो न प्रविशेष विकारापन्नस्तु जीवलक्षणाद्यथेत्ययुक्तमित्यर्थः। यत्तु परस्य विकारो जीवत्वं इति तद्दूषयितुं विकल्पय
ति। विज्ञानेति। जीवस्य परिणामं प्रतिज्ञया विकल्प्याह तिष्ठतिज्ञायानिलादिराशिवद्बहुनेकमोक्षाणां समुदायो वा नैकानि बाह्याणि
मिथ्याच्छ्वा ।। परस्य सावयवस्यैकदेशो जीवत्वेन परिणतइत्येकं कल्पमाहन्नानेति। उक्तेपरिणामे हृद्धसमनि आह विज्ञानेति। तस्मि
... ष्टा तेन साधयति घटादिवदिति। आत्मनस्सावयवत्वे सं नवत्येकदेशस्याधिक्यं येन विकृतिहीतुवंद्यथा पुरुषस्य पूर्वावस्थानु
... ईनकेशनखादिपरिणाम। यथा वा क्षितेस्तृणादिविकाराः स्वयथा परस्य पूर्वावस्थास्येकदेशस्कोजीवाख्यः परिणाम इति क
ल्पो नरमाहसस्थानेति। कल्पान्तरं दर्शयति का ऊर्ध्व नेति। संसरन्तातिकल्यान्तरे कल्प त्रयं कुर्वते ति तत्राद्य कृते न्यूनत्वमाशक्याह देय
नइति। तत्रार्थं दूषयति सिद्धेनेति। मानाङ्गानांसमाहारत्वानानि विना नानायेका ।। प्रत्येके विकल्पस्यानाहि वहूनामुख्यमेकत्वं च
समाहार एवं परत्वस्य समुदायित्वा भेदाभेदास्यां दुर्निरूपेनकल्पितत्वादित्यर्थः बहुनां खल्वादीनामेकमोक्षयोगादि कव्यवहूत्
अपि ... बैकजातिकाविकांस्वादित्याशंक्याहैकजातीति। ... बैकत्वेनेनिष्प्रत्येता ... ।। मानहिमुख्यमेकं ब्रह्म एणैव भूत

॥दृ तथाचेतिनदिंत ज्ञानात्वं कस्यापि ममतामिति त्याक्तः द्वितीयमप्युव नित्यं चेतिनिनपूर्वे ... परः किंतु मिथ्यास्तेवं चेष्टवयवेष्ठ
मवयविद्रव्यमनुवर्त्तमानं तद्देशपरिणामो जीवद्रव्यं तद्रूपपरिणामाहृपपत्यशेति। अंशिनोऽशक्त्युपाद्। अस्यार्थं फलितमाहसंसारितेति। तत
मनुसाधद्रूपयति निरुशेषेति। कृत्यादि। किं प्रत्ये एव मार्गं कवि दिक्प्रत्यासमवेति। तत्र कृति मुदाहृत्य तात्पर्यमाह तत्या दिना। न
यनेष्वियतेवा कदाचिदप्यक्षेपमवियोगमित्याद्यास्मृतिर्दृष्टव्या। कृतिस्मृत्याख्यात्पर्यं संगृह्णातिप्रत्यगिति। न केवलं मंचेकल्पेकं
दिशेराप्युप्रिवसीतिवकुंस्त्रु तीरूदाहरति दिवोहीति। पोतनात्मके निरवयवद्रव्यं तं हेतुमाहाम्मूर्त्त इति। अथ एवा दो व्यतिवारमा
का पृणेनेन विशिनष्टि पुरुषइति। मतोपदापेक्षिक पूर्णाद्यान्तिरस्य तत्कार्यकारणा। विष्णानत्वमाहसवात्मेति। सर्वविक्रियारहित्यं कि
स्यमाहाडइति निरवयवत्वमाह निष्कलमिति। तत सिद्धमाह निष्क्रियमिति। असंगोदासीनतयाक्रियतिमाह शांतमिति। तत्र हेतुर्धिमल
मिति। वेमल्ये हेतुर्नीव्योमवदिति। उक्तस्वावयवत्वसमर्थमाहेत्यादीति। आदिशब्देनाकाशनवरूपेतान्तः अनित्यस्सवापपमहानजआत्मेत्या
दिशृद्धत। कृत्स्नमनवत्त्वमकार्यमित्युच्यतेइत्यादिस्मृतिवाक्यत्वविरोधफलमाह व्याख्याइति। जीवस्यापरिकदेशत्वे दोषांतरमाहस

भ१

श्री· वेदु पारंपर्यात्प्राप्तमेकोपर्यवस्यतीत्यर्थः आगतास्त्यर्थे विरामुक्तेर्थेसमाप्तिंप्रापयन्ति। सर्वेति। तथा वेदवचमेवागमार्थो हृद्गतसमत्तत्त्वादि
ति हि शब्दार्थः सर्वेषां वेदान्तवाक्यानामिवक्षेमहातात्पर्यपर्यवसानत्वायैषां सृष्ट्यादिरपि विवक्षितस्वरूपा। कथमित्याशंक्याह
नाद्वितीयेति। एकस्य विधिस्तत्त्वमादिवाक्यं तेनेकवाक्यत्वेन प्रयोगशेषत्वेपि विवक्षितस्यानापायासेन संबंधे सृष्ट्यादिवाक्यानां सृष्ट्या
द्यर्थकल्पनामयुक्तासंगतत्वेकवाक्यत्वेन ननु भेदस्याऽन्याय्यत्वादित्यर्थः उक्तान्यायपर्वहिशब्देनद्योतितः समस्तात्पर्यस्यैक्य
–मावाविरोधस्तु तथापि सृष्ट्यादिवाक्यानां तत्परत्वेमानं फलंवा कल्प्यमसत्तार्थतावारूपत्या इनत्वेति। नद्वितीयरूपत्या इकल्प्य
त्वेति। नचतत्र कल्प्यमितुं शक्यं फलवत्सन्निधावफलंतदंगमितिन्यायविरोधादिति भावः। सृष्ट्यादिवाक्यानामनन्यपरत्वेफ
लितमाहिकात्यपेति। नन्वमादिवाक्य शेषत्वपरत्वे सृष्ट्यादिवाक्यमित्यत्र द्रविडाचार्यप्रणीतामाख्यायिकामवतारयत्या
वरुत्रस्तुतिउक्तार्थानुसारिणीं स्यादर्शयतितथा वेति। फलपर्यवसानत्वादस्मात्स्वानिकृत्पायासस्या श्रुस्तत्त्वं व्यानक्ति। यथेति।
एकस्य वेदान्तान्समानमितिप्रार्थ्यस्ययानिसंदिष्टोवबोधितसंतत्वस्तितामात्यकृतलइति संवेधः तत्रदृष्टोतद्रूपामाख्यायिकां प्रण

वर्ति। तथाहीति। तस्य सूनो राज्ञः स्मृतो। पितृत्वस्य स्फुटत्वात् विशेषो हेतुमाह स्यामानि। आदिपदेनानुकेन प्रधानोक्तिः उन्मादलमा
ह यथ्रोति। तस्य शत्रवः स्फुट प्रवेशमाह व्याधैरिति। तत्र प्रवेशकार्यमाह स्याम इति। उक्तमभिमानम हेयत्वं तत्कार्यमाह तत्कर्मे
ति। राज्ञाभिमानहेतुं संपितत्संस्कारप्रतिबंधात्तथा बरज्ञात्यनुरूपकर्मादु रिरक्षा कार्याह्वमेति तत्र हेतुर्वे निति। उक्तमत्र स्यक
यं शबराभिमानादिसंभवस्त्रत्राह स्तुभेति। स्वकृष्यी रथपिराज्ञ सूनुर्वे ष तेविनः कदा विद्धपितृज्ञावापनेतु शक्य इत्या
शंक्याह स्वस्य स्नातेति। राज्ञाप्यनुसारेण्या त्वाभिमानो हेतु रस्ते आपत्वं कुत्वा दिव्य शंक्याह केवलेति। हेत्वभावादेवव
हि राज्ञत्वस्य तस्याभावान्न तस्य कदा। विद् पिव्याधत्वत्यागस्येहो विदि विज्ञा मा तु पूर्वे स्यादि तिथाव राज्ञसुतमुपगल
स्य तद्बोधकस्य। विप्रलंभकत्वेनाप्रत्वमाह आप्ततारकः इतीत स्य राज्ञत्व बोधन शक्तिं दर्शयति तिकृ तीति। तस्य ज्ञाता राज्ञत्वं क
म्भि शिष्टपरिपालनादि तयोरभेन संवैधरपंज्ञानंनितिया व यद्वा राजसूनोर्या। ज्ञात्यात हेतुगुणकर्मणा वसंगमितिविद्याभि
त्यर्थ। राज्ञपुत्रं पति राज्ञत्व बोधनं प्रत्यस्य कार्यमासी तत्राह तत्र पितुरिति शब्दस्य हि स्य राज्ञ सूनुज्ञानेन केवल

श्री· मागमो हेतुः किं तु हेत्वन्तरमपि संत्रीत्याह प्रकृत्येति इत्थमानव्यापारानुमितसुकृतराजन्यात्यो सार्वभौमत्वप्रापके श्रुधाद्यो कालक्षौ रथ्य
राजपुत्रत्वं ज्ञात्वेति संवत्सरयथाज्ञातं तथा मासित्वं व्याधमुख्यराड्सूनुस्तत्कथंचिद्धात्मप्रदं प्रविष्ट इति वो श्रूयतीत्याह य
अति। उपदेशफलमाह लब्धेति। उपदेशे लब्धमात्रे तत्प्रभावाद्यं तत्प्राप्तराजस्मृतिरिति तिर्यग्वत्॥ तत्फलमाह यद्येत्यादि म
प आत्मोपदिशस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धसम्यक्त्वेनाह हेतुत्वं घ्रातनाद्यीय यावृ४। ननु सुविरिंशावरमदेनेतिवमतो राजसुतस्यापुना
राड्पुत्रत्वाप्तो ज्ञानात्स्वप्रतिबन्धं सोऽहं त्व्यापारोत्तरमपक्षितत्रेत्या ह्यवाह इति। सूत्रस्येदाप्तराड्पुत्रत्वं कुतस्त्वद्वि व्याधत्व
मा स्त्रुत्राह मो हेति। आरोपितव्याधत्वबोधेन राड्पुत्रास्यार्थन्तत्ज्ञानमावृत्तेनाय मित्यादि सं कथाह मोहबसेति। नद्येव श्रुत्वा
नाहेवेति नो हि त्रिरथीवतीत्यर्थः। इत्थात्तमन्त्रघटार्थः ति कमाश्रयेति। ज्ञानस्वरूपैव कथं तस्य तु ख्यादावात्मधी राज्यवत्क
ति॥ अनात्मन्यात्मत्वधीफलमाहस्यायमिति। स्वयाह स्वप्रत्यय विषयत्व निरसि[illegible]ष्यामानमिति। आत्मपदस्य देहादि
विषयत्वं व्यावर्तयति। प्रतीतिमिति। आत्मशब्दस्य देहादिविज्ञानोदेहद्वया [illegible] त्मा इमिति स्थितस्येवेहि

तं प्रति किमाचार्यं कुर्यात्तत्राह सम्यगेति। नानाविधासु योनिषु निरंतरं संसरंतं वक्ष्यमाणकृतमुमुक्षावशात् कथमपि गुरुं वरणं वचुर्वेस
णं वक्तुं सरस्वतं साधनचतुष्टयवंतं इह इत्याह तस्मै स एकमपूर्णपुरुषाय रयाम्नायतत्त्वबोधयन्निति ब्रह्मविद्गुरुरित्यर्थः वाक्यार्थज्ञाना
[illegible] विनाभोगात्सम्पद्यतेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां परापरयोर्भेदाद्विशेषः अपदेशिकं ज्ञानफलमाह सम्पन्निति। अन्यस्या
न्यथा [illegible] माशां क्याहव्रजेदेति। तदिद्ब्रह्मणा तीत्ययुक्तं आत्मना [illegible] त्याहास्त्विति। ज्ञानतत्फलयोर्मध्ये का
[illegible] रखाराणामथशब्दार्थः तत्र हेतुमाह प्रत्यगिति। विविदिषावाक्यस्य मुक्तिहेतुत्वेन ज्ञानादिविधायित्वादाश्रितस्याम्ना
[illegible] नान्तरमित्यर्थः [illegible] चतुर्विधक्रियाफलस्य तत्र [illegible] स्य हेतुविधायित्वात् ज्ञानविनामुक्त्युपयोगि है [illegible] तत्र समस्त
त्यागाद्युन्मादीति। यदि विविदिषावाक्यं नैव हेतुविधायकं किन्तु मुक्तिसाधनमेव विधत्ते तत्राह [illegible] यथेति। तत्र विधेयाङ्गया
कुलायोगम्यो [illegible] दिलित्ताव: तव्यमादीनामेकपरत्वान्नच्छेषत्वाद्य [illegible] ह्या दिवाक्यानां [illegible] जीवेशयोरंशांशिवादिक।
ल्पनेत्युक्तमिदानीं विपक्षेऽनुपपत्तिरविरोधमाह विनेति। समुद्गतरागादेरिव ब्रह्मज्ञापके [illegible] ह्या दिवाक्ये ब्रह्मणो वस्तुतो शाशि

४७

श्री स्तु

वादीष्टश्चेत्तदायाच्ञमस्मातीतत्वं तस्य तात्पर्येणाश्रुतिर्नेष्टव्या तु समविरोधस्य तत्त्वलक्षणादित्यर्थः ब्रह्मात्मलिङ्गवस्तुतोंशांशिन्यादिकल्पने से
ध्वदधनवत्स्वप्रज्ञानेऽक्षर स्वमपूर्वमनमनपरमित्यादिनाकब्रूमपि विरुद्धे नेत्याहापूर्वादीति। नानेत्यादि। एतदनुवर्षणार्थं तथा शब्दे
दृष्टस्य पञ्चादिविरोधश्चैकदेशिनो दर्शयति। नानाद्वेति। स्मृत्यास्स मृत्युमाप्नोतीत्यादिवचोरूपान्नानात्वनिन्दा श्रूयते
नञ्योऽव्ययतेति योजना। एकधैवानुद्रष्टव्यमिति वाक्यसमुच्चयार्थस्तथा शब्दः ब्रह्मणि वस्तुतोंशांशिन्यादिविवदात्यायस्युक्तवाक्यसदृशमेक
मेवाद्वितीयमित्यादिनप्रयाकश्चास्वरूपस्तो विवक्षितार्थो नाद्वादित्याह साक्षीचेति। दृष्ट्यादिवाक्यानामनेकवाक्यविरोधात्तस्यार्थे तात्प
र्यमिति स्थितिः फलितमुपसंहरत्यकेति। साक्षिनो लिङ्गत्वमुख्यार्थमेकरूपपदशास्त्र [illegible] त्यांशांशि [illegible] कृतात्मयान्तत्तु [illegible] त्रक्रल्पनामाभूदुप
दानस्याच्छदादेस्याच्यवद्वैतुब्रह्मणोपि मातुपादानतया नथाकमित्यादिन्यायात्स्युतत्व [illegible] त्याशंक्य पक्षान्तरं परतो नान स्या।
शादिकल्पनेति विकल्पाद्यक्षयति न चेति। विरुद्धाद्धेनो भिन्नायायाना [illegible] दुपादानात्र वाधिनन्नेवादेपि सं [illegible] त्वर्थः परत्वेन
रक. स्त्पनमकाल्पितं चेति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति। कल्पितेति द्वितीयं दूषयति नेत्यादिना अंशांशिकल्पके प्रमात्मवस्तुना कः॥

४७

ल्पितत्वं विवेकिनोऽत्रात्निन्यायागमविरोधादित्यर्थः तात्पर्यं जीवेशयोरंशांशिभावादिकल्पना। मुमुक्षोः कल्पितत्वे विवेकिनां नातिन्याय
गमविरोधादित्यर्थः तात्पर्यं जीवेशयोरंशांशिभावादिकल्पनेति। निरस्य वेदान्तानामेव परत्वमुक्तं तदुपरमे इति। नासिद्धिः फलतीत्या
ह विवद्धितेत्त्वादिति। किं शास्त्रस्य प्रयोजनं अर्थे नाम्नसद्वा इति मतमाह कर्म्मेति। निरस्यत्यानेपारिहननादिति मनोऽक्षिकेत्युगं तेरात्रा
नोपरमपुरुषार्थे वत्परत्वेपि तत्प्रामाण्याविरोधार्थं किं इति तेनेत्याशंक्याह। केवलेति। इतिपदे कर्म्मकाण्डविरोधेन तु
क्ता ज्ञानकाण्डविरोधमाह तत्त्वत इति। परस्य नित्यमुक्तत्वादन्यस्य तु तत्परत्वेनावबद्धस्यानानात्। किंप्रयानावप्रथा वा विकार्थं नाम्ना
दुपनिषदन्तरं तत्त्वमित्यर्थः। मुमुक्षोर्मोक्षांशं परिहरतीत्यत्र नमादीति। इतिशब्देनोक्तबोधपरामर्शः। एवंशब्देन वक्ष्यमाणाभिधानि
धादिसंग्रहः। आदिशब्देनोपनिषदान्तर्योगादिपरतयार्थोक्तेः। एतानि बोधामि तत्रपविहितारादृष्टसंबन्धग्रन्थक्षेपेनोक्ताः। अव्या
कृतादिविचारेषु तासु कृत्यद्यपि वाहीतस्तथापि प्रकारान्तरेण परिहर्त्तुं बोधोपापनमित्यर्थः। किञ्च। किं व्ययाद्वयो रपिक एवं ये।
र्मेन तत्त्वमिति। किं कात्मनस्त्वनाद्यन्तः प्रकाशनमित्योधविरोधात्रेतरोन्यत्र प्रामाण्यमुपेत्येतरां प्रामाण्यं वदतोऽप्ययं न विधिवि

रोधाक्लिष्टादपरस्यरेति । इयोरन्यतरस्य नाप्रामाण्यं संभवेदर्थवत्त्वपक्षे विप्रामाण्यं च स्कन्त्या शंकवाद्दसमनीति । कर्मकाण्डप्रा
माण्ये शिष्टशास्त्रिकोदितेदावाधात्तदपेक्षस्य काण्डान्तरस्याप्रमानताद्ध्येयोरपि ह्येतविषयत्वादविरुद्धासेत्यर्थः । तर्हि कर्म
काण्डवत्कर्मकाण्डान्तरस्याप्रसिद्धार्थेमानत्वं वा कं न तदर्थो हि नकाण्डसेदालानपुसंगादुपक्रमोपसंहारादिविरोधाद्यातोऽस्मि
नकाण्डमानत्ववलात्रकाण्डान्तरे विषयद्वैतवोधकमाहितामवपुनरागतमिति शंकते कर्मेति । एवं नर्हीत्यादिनाप्येता
परिहरति यद्येवमिति निवेवमध्ययनविधिविरोधाजपार्थत्वदर्शयमसिद्धेरिति मद्वानासामर्थ्यानदे देवनरसादमानान्तरेति
कर्मकाण्डविरोधमस्तु इयाश्रेष्ठकारणत्रिवदेश्वनरमाहापीभिमिरुद्धास्त्रिज्ञादिर्वदमपरूपमाद्वितेवोधपल्लुतस्कन्दावात
वात्यामद्वैतविसिते दप्रामाण्यमितिनाकः । भिद्धाग्नीतियत्पूर्वेदकस्यासाभुर्मीश्रुतिर्ज्ञानोनेनेत्वन्ति । ज्ञानकाण्डेनाफलत्वान्य
शेषइत्युक्तमेवस्मारयति व्यर्थनेति । नस्यफलवदर्थमुक्तंव्यानभिवद्धति । अनन्यशेषत्वं सर्वत्रयंथादिषूक्तं प्रकरणप्रविष्टि
ति । उक्तं स्मारयित्वोपनिषत्प्रामाण्यार्थेप्रमाणाप्रमाणत्वैर्एवं तेनिश्चप्रमेये निष्णार्थेप्रमाणं द्वकत्वं विनानप्रमाणत्वंघटादे

दो

विरोधाभाव

आ० न० ब० कृत्न मिव सं सव मुदाहरति। एकवाक्यत्वे विरोधाभावमादर्शमापाद्यानि वाक्यत्वे पितदभावमापादयति द्विनेति। वाक्ये वाक्ये तत्त्वज्ञाना
वैयर्थ्यानन्तत्त्वे वा विरुद्धत्वे तत्र युक्ताद् दृष्टांतं तु छमर्थद्वयमभिनिरूपयन्त्येकादृश्य इति। अस्यार्थ इति। स्वस्यार्थः तत्त्वमसिवाक्यस्यैकमनेकं
× २ शिशिर इति। विद्युन्मेघादिप्रसवोदितोऽग्निरनिर्वचनस्य शिशिरो विवक्षितः उष्णाभिष्ठ रूपप्रसंगादाहरत्येति। × २
वाक्यद्वयेपेकार्थ्यम् अनेकार्थत्वानोत्तय थापि विरोधामानमादिस्येकस्यानेकस्य वार्थस्य दृष्टेर्मानसिद्धस्य वा विरुद्धत्वादिति।
वाक्यानेकत्वपदं दूषयति मात्ररादिति। नवाक्यान्तराद्वाक्यान्तरस्य विरोधोन्यविषयत्वाद्वन्यथा संवादेनाविरोधादित्यर्थः वाक्ये
क्ये द्व्यर्थद्वेपीत्यतदुपेत्यवाङ्मात्रमिथ्याहाम्युपेत्येति। तत्र हेतुर्न्नद्विति। कुम्भ इति वाक्यमप्रमाणार्थिकत्वादिति। यथैकस्य वाक्यस्या
नेकार्थत्वासम्भवस्तथार्थैकत्वादेकं वाक्यमित्येकं वाक्यलक्षणं तत्र शिरूप्यते। आर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षश्चेद्विभागेस्यादिति मे
तक्के रित्यर्थः एकस्यैव लौकिकस्य वैदिकस्य वा वाक्यस्य द्व्यर्थत्वोपि वे न तदुक्तलक्षणाक्रान्तमिति तदेकवाक्यं सर्वे वेदार्थ
कार्थद्वयं वेति विकल्पाद्यपत्ता हेकमिति। द्वितीयमनुषाविरोधिस्यादित्याहानेके ति। तत्त्वमादिवाक्यस्यैकार्थ्यानेकवाक्यत्वेपि

श्लोकं व. वेदाप्रामाण्यं नहि द्वयानेकाप्रमाणमानतातेषामिथ्यात्वमाहतच्चेद्दिति। बाधितबोधकज्ञानकत्वान्नेषाममानत्वमित्याशंक्याह न वेदेति
इहेति लोकशास्त्रयोरुक्तिः। बाधकत्वाभावेन स्वात्मातिरेकादाद्वितद्वाभिन्ने हि ज्ञानेऽबाधस्वरूपव्यतिरेकोऽस्तीत्याशंक्याह बाधकानि
मिति प्रत्यक्षादीनि बाधकत्वेनेष्टानि तेषां स्वरूपत्वात्र स्वज्ञानबाधकतानाकोऽपि स्वरूपजातिकत्वे बाधस्य स्वरूपबाधे व जाड्या
पिहन्ति रथ्यक्ष्वादिना बाध्यते तत्स्येवं बोधे धृवुद्धिबाध्याबाध्यत्वेऽपि तेनैव बाधस्य परिहितोऽनेकत्वबोपलंभादिति ता वः
सर्वेष्वसत्रास्फुर्न्तीप्रछन्नात्येव नास्तीत्याशंक्य तार्त्तीयपरिहारं स्मारयति। प्रमाणमिति। बाधकत्वेनेष्टाध्यक्षादीनां षतीवो सेवा
शोवाद्भतत्वान्न बाधकतेत्युक्त्वा विरोधस्य दुर्घटत्वाद्ब नमानेषु बाध्यबाधकतेति कथं कुत्र कल्पयति किमिति। न त्राधमकूय
दृषयति मानान्तरेणेति। यदि मानस्यमानान्तरेण संवादस्तुल्यविषयत्वं तदानुवाद इति व नाविरोधः। श्रेष्ठस्याव धारणार्थं वाः
टकार्थोपरिपाते मानानाविरोधायोगादनाप्याने कार्यत्वं स्यात्तदाबाधादिधीषु दृष्टत्वादित्यर्थः। कल्पान्तरमित्राह तिन्नेति
श्रर्थेनेदविरोधवान्निपि नेत्याह नितरामिति। तत्र मादरध्यक्षाध्यविरोधेऽपि स्वयमेव तत्र गुरुशिष्याद्यपदेशार्थविरुद्धं वदतीत्या

श्री. द. विशतं न प्रमाण्याद कंपामाणाप क्षत्वनिश्चयात्त्वाद नुष्ठामिन्वाकर्त दित्यनुमानाश्रीन र्थे यो व्यवस्थ्राप्रामाण्यान्त्राद्विरोधे नुमा
नाप्रवृत्तिरितिपरिहृतमिनेत्यादिना। अर्थप्रमापकत्वेन कर्मकाण्डप्रामाण्येन तदर्थस्य प्रमाणि कत्वेन नतस्तु नाडुपनिषदां ना
ज्ञायमानतत्वार्थे का पूर्वोक्तहेतुश्रीमन्नमीनन्त्याशिष्ट सिद्धिमन्वाद्यथेति। दृष्टानि चक्रू निश्चेतादाय तेषु शास्त्रताशासनाद्यासद्वारा
गाद्वेषो कृत्वा तदर्थी नस्य सिद्धमान्यात्वा। निश्चमित्यर्थयमानस्य साधना न्यथे सात्। तस्या तहु श्लेषक कर्मश्च तिरवस्यति। ननु
साध्वनोदेर्थाफलत्वादोवास्पियत इत्यर्थः। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयतेयथेति का। कर्मसु प्रवृत्ते शास्त्रमहत्वात् संबंधज्ञाप
अक्कामयानानातरूफलनद्रुपत्वा काव्य दृष्टिपि सत्यवादि नवृत्ते तथा दोषाद्वादीनपि शास्त्रं विशेषतो अय
स्वज्ञादिनक्रीत्यर्थः। आधनादिसला कथमार्थे कारिणां कर्मसु प्रवृत्तिरित्याशंक्याह इत्यकर्मसु वर्त
यावत्। अज्ञानान्यवर्नेका कामसद्भावादित्यर्थः। काम्येषु फलेच्छया प्रवृत्ता शक्ति कर्मसु वर्तितया अज्ञानात्यवर्तेका का
सद्भावादित्यर्थः। क्रो तपि नित्येषु समानमात् इति। तत्र वेदस्तुति प्र

त

४८

माशासतेसयथेति।कामनशान्त्रहृन्निर्देश्यश्चेत्येतन्नुपसंगेनकामात्मा नाथिं हृन्निर्मुक्तिश्चेत्यथ्र:कामयमानइत्यादिशास्त्रमाश्रित्याह
कामयानश्चेति।आकुर्वन्निति।छेदः।ज्ञानिनो।कामस्यापिप्रवृत्तिनिदृष्टे:कथमकामस्याकुर्वतोमुक्तिरित्याशंक्याहसर्वेति।अपि
कारोविधिपुरुषमेवमादि:।गुणाभाव:कर्तृत्वेककर्माकाण्डस्यसत्यवादादावुदासीनत्वयासर्वेनोच्छिन्नेप्रकृतमनुमानद्रूषयेणसुफल
ददत्वतइति।तस्यस्वार्थेवेकाण्डान्तरस्यानिरर्थक्येभामानत्वेमेकवैमेनिर्निर्णयवद्द्रुपदेशतत्र्यह्फल:भावस्यादिशव्दार्थ:
अनश्शद्वार्थमाहयथेति।अज्ञस्याविरक्तस्यकर्माणिप्रवृत्तेस्संभवेवेनत्वाक्यानुप्रवृत्तिमितमुक्तेनरकाद्याश्रमाण्येनस्यावन
सत्यवादादेतस्याव्यादविरुद्धोपनिषदोपिमानतेत्यर्थ:।कर्मशास्त्रसंबंधेवोभयथ्र।प्रवृत्त्यादिपरतोराणामदिवश।नदयेगाच्छा
स्त्रीयप्रवृत्त्यादिविषयस्यसत्यवापत्तिरित्याशंक्याह।नत्वादिना।प्रकारकत्वादित्यर्थ:।किंतर्हिशास्त्रंकरोतितदाहप्रेति।व्या
जवेमाहनेति।शास्त्रान्तप्रवृत्तिरित्यत्रउक्तनरमाहापीति।कर्मणाप्रवृत्त्यंत्रिगमयातीत्याह्येति।कामस्यप्रवर्तकत्वात्शास्त्र
स्यतुपसंहरतिश्चेति।तस्यप्रवर्तकत्वेकिंजातंतदाहविध्रीतिकाण्डद्वयंसम्यगनछ्रदार्थेकाल्पितकर्मादिविषयत्वादुक

ते २

श्री

मेवावच्छेदकस्याकलितत्वात् पार्थिवत्वा [illegible] तेजोत्वादिति निरिति तस्यानुमानविरोधमाह शब्द इति। इदं देहे पृथक्त्वपृथगनुमि
ष्टत्वस्य नचिरोधस्सयोरित्यर्थः। अपक्षेत्नवेति विरोधनिरासङ्गात् वेदानाम् [illegible] कस्मात् [illegible] समाहके विविति। एवं च
शुनि शाखगामी गृहीनेसतीतिस्याचरतत्रा [illegible] निरोधं [illegible] स्य भूते तेजोत्वादि [illegible] तस्यानुमानविरोधमाह शब्दादी ति। इदं
देहे पृथक्त्वपृथगनुमीयत इति संबंधः [illegible] दहसमवेतत्वे धातुल्य [illegible] विशिष्टवेष्टा वा रसम्य
तश्चोदितानुमानविरुद्धमेव वच्याख्यमिति तावत्। तत्रैवागमविरोधमाह तथेति। तेषां [illegible] मानवचनविरोधान्नव
ख्यमिति तावत्। तत्रैवागमविरोधमाह तथेति। तेषां [illegible] मानवचनविरोधान्न [illegible] मिति प्राप्तः [illegible] तिवत्वे
रूचेति। किन्नादेकमसंख्य [illegible] निरुद्धं किं वा तदद्रव्यत्वमिति [illegible] निरोध [illegible] अग्रहनतिरुध्यते वेदितिसं
बंधः। यथा मद्य [illegible] भिन्नके [illegible] गन्धादिन्द्रिया हि [illegible] तत्कसंक [illegible]
रयिरत्नत्प्रत्युक्तेः [illegible] दित्येव हि प्रत्यक्षादि विरोधान्नित्रविषय [illegible] वह इत्यर्थः। [illegible] द्रव्यत्व [illegible] विरु

इमितिपक्षंप्रत्याहसदितिसन्मात्रगादित्वाद्ध्वंसादीनामन्नतिरन्योऽन्याभावमात्रंपक्षः कृतेःकृतत्त्विरुद्धः विनाकेनविरुद्धत्वहेत्वा
दितरेतराश्रयादिदोषादतानतिप्रसिद्धिरुद्धमित्यर्थः किंचतेषांहेतयाहिंसंबंधादीनांरूपमित्याहहेतति । उत्तरत्रापि
तद्धेतुस्यतस्तृष्टिविचारादाद्वित्वादतथेति । बुद्ध्याद्यवस्पाविरुद्धवांत्रिगमयानिमातइति । अनुमानविरोधमनुवदतियद्यो
ति । यावेषणमायत्वचरणपूर्वत्वेतावतानात्मनेदेहस्ययत्नपूर्वकस्यापिसंभवात्तद्देहवेष्टायामपितत्पूर्वकत्ववदपरदेहवेष्टाया
अपितत्पूर्वकत्वेवादावेनपरलोकसिद्ध्येनुमानस्यवनाध्यकालापरस्यानध्यवसायानुमानादन्यान्याश्रयादितिमन्वानहेतिनास्ति
दोषान्तरात्तिरिति चयाशंकाबमतीतिपृष्ठइतितत्र दूषणमाहतदेति । अयुक्तिमर्थेप्रकृतयत्नत्वेनति । यस्यात्मनोनेदस्या
धर्मोनेदंस्यस्यप्रकाशोहश्यान्वान्वाधेनम्यागेवरत्वान्नरनेदोनानुमानतसिध्येदद्वितीयेहश्यस्पर्शनादिवदनात्मधर्म कृ
र्मासिद्धेरुत्तरत्नदासिद्धिरित्यर्थः । यस्मातिल्लिंगकुशालिरित्यत्रास्मदर्थेप्रकृतत्वानुमेति । मफलंदेहोवाकरणोंवीतंवादेह
इयान्योवामा घोतयोस्वेतनमवादनुमानादायोगान्नात्रपस्यापिविकारित्वादितिताकः किंशब्दस्यपत्रार्थेतामन्यद्वापूर्वेव ।

स॰ डा

रि२

आ॰ त॰ याहदेहेति।तेषां किं कर्त्रनुमाने बाध्ये वा निरस्यं यत्तेषु प्रत्येकं कर्त्रनुमानं कौशलमतो देहादिचतुःसाधनविशिष्टानुमानात्क्रि
याणामनेककारकसाध्यत्वादेवांशे विशिष्टात्मकहेत्वनुमानात् प्रतिदेहमात्मनेत्यर्थ इत्यर्थः। परस्यास्मदर्थो क्रियान्तरस्य
तिनृप्तितिविशिष्टस्यात्मनोऽनुमानकर्त्रे क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादिति येन हेतुस्तदा तत्र देहादेरेकैककस्यापि नेक
त्वस्यादित्यर्थः। अधिष्ठातृत्वादीनामिति। आत्मनो देहादीनाञ्चानुमानकारकाणां प्रत्येकमवान्तरक्रियाभिसंधेरिवान्य
द्विकारकाणां तथाव्यापारांगीकारान्न स्वात्मनो वान्तरक्रिया किमनेककारकसाध्या किंवा नाधेयात्मातिरिक्तानेक
कारकसाध्या वा न दिनातिरिक्तासाध्या वा नाद्यो न चत्वाद्वितीये चात्मनोऽनेकत्वापत्तिरित्याशयः पाकहेतुर्त्वग्न्यादीनामिवा
नुमानस्यानेकत्वाप्राप्तेर्न्नेरात्म्यंस्यादित्यर्थः। अनुमानुरवान्तरक्रियेव नास्ति तद्धेतु पूर्ववत्तदुपगमादनुमायां वा ज्ञानं वेत्यक्रि
याचाक्षित्याशंक्याहानुमापीति भावार्थे त्वादित्यर्थः। तद्धेतुमतेवाद्यानस्य क्रियात्वांगीकारादित्यर्थः। आत्मनुक्त्वा न्यायं देहादा
वतिष्ठेहि शानिशरीरे ति। तस्यावान्तरक्रियाभिनवानवेदकारकत्वमस्तिवेत्तु प्रत्येकमनेकत्वं बद्धुक्तहेतोस्तत्र न दवानर।

म२

२

क्रियायाबहुकारकसाध्यत्वान्नस्यादत इति रिक्तानेककारकसाध्यत्वेन वस्त्रादिनादि तिसावकाशे विश्वस्यात्मनोनुमातत्वे क्रियाणा
मनेककारकसाध्यत्वादिति हेतुं वदन्नुक्तन्यायाद्धिहेतुपदासस्यादित्याह एवमिति। कारकाणां व्यापारस्यानेककारकसाध्यत्व
न्निरस्यपदानन्तरन्निरस्यतिगुणेति। कारकाणांतरव्यापाराणामनेककारकासाध्यत्वे तेषां स्वकर्तृमात्रनिष्ठत्वात्स्वानेककारकसाध्यत्वसा
ध्यासावपि क्रियात्वहेतोः स्वसाध्यव्यभिचारः स्यादित्यर्थः अनुमातुरयोगेनानुमानानुत्थानमुक्त्वा तल्लिंगमपि दुर्लभमिति मत्वा नस्यासत्वे
ष्ठ उत्पन्नादीनां प्रतिनियमादि लिंगं दूषयत्यपदेति। न हि पुरुषबहुत्वसाधक जन्मादियुक्तं। तद्रूपात्मकदेहादिनिष्ठत्वेनात्मन्यघटे ये
न्निरित्यर्थः आत्माद्रव्यत्वादिति रिक्तापरजातीयात्मा त्वविशेषगुणवत्वात् घटवदिति तार्किकानुमानमाशंक्याह एवमीति। न हि प्रतीचो
गुणवत्त्वं केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेस्सुखादीनां च मनोधर्मत्वादेतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेश्चस्मादात्मन्येवतेनोक्तगुणवत्वं स्याद्धेतुतान्यत
सिद्धेरिनाव नेदानुमानानि लिंगानामयुक्तापत्त्यनुमानमाहिकात्स्य नि। पश्चिमादिदेहान्यदेहाश्रयादात्मनानादात्म्यवत्तेजो
व देहत्वान्तस्सम्मतवदित्यर्थः देहे मकन्यायमिंद्रियादिष्वतिदिशति तथेति विमता निष्प्रतिवादिलोगसाधनानां द्रियवारपतिवी

नी

आ·बृ· दिशिंद्रियवदेवमनोबुद्धिविषयादूपादीकृत्यानुमातव्यं तदेतदेवं दिग्भिंद्रियादिष्वप्येकात्म्यमनुमानेनयोजयेदित्यर्थः नेदानुमा
नस्यानुमाविरोधकदध्यद्रविरोधमाहसर्वेति। किंतत्प्रत्यक्षं तदाह आत्मेति। सर्वेषु वरावरशरीरेष्वात्मा वप्रकाशाद्विदेकरसत्वादि
विरुद्धानुमानं स्यात्तेन हि दृष्टदृष्टविरुद्धानुमेत्यर्थः। अविद्वद्द्वेषेरनुमानुगुणत्वात्तर्नयेव बलवत्वात्तद्दृष्टदोषाभ्यामित्याशंक्याह नेत्यादिना
आत्मनस्स्वप्रकाशत्वेदृश्यत्वेचलत्वेलेदोमानतोनसिध्यतीत्युक्तमितिसार्वज्ञ्यानुमानानुग्राहकात्मवदाभावात्तेनायदंवाध्यंकिंतु ते
नैवानुमेत्युपसंहरत्यनुमानादिति। एवं प्रत्यगात्मसंसारिब्रह्मणोभेदात्तत्प्रमाणकस्यपतन्त्रस्यसत्यमित्युपनिषदिति स्थितं॥ ॥अजात
शत्रुब्राह्मणम्॥ ॥ हस्तवर्तितिष्ठमाणयोस्संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति जगादिति। ब्रह्म ते ब्रवाणीति प्रक्रम्य ज्ञपयिष्ये इति प्रतिज्ञा यत्र गतोऽन्मा
दयोयत्तस्मात्स्त्वक्षितियथावदुक्तमित्यर्थः उत्क्रमणार्थीतत्संसारश्चिद्वोतत्र ब्राह्मणद्वयतात्पर्यमाह तस्येति। प्रत्यक्त्ववन्नतच्छब्दार्थः उपनिष
द्वारव्याफलमाहपरेति। तत्र शिशुब्राह्मणप्राथम्ये हेतुमाह सृष्टिरिति सृष्टेर्यत्स्मिवाक्येप्रश्नावसरस्मिन्नेतस्मादित्यादौ प्राणनामादौ सृष्टिं
शिष्यालोकादेरुपरिष्टात्तदुक्तेः प्रथमं प्राणषंवंधोपनिषद्व्याख्या। क्रियतइत्यर्थः इतश्चेत्तत्राब्राह्मणार्थोत्तरार्थं विशेषंवदत्रपाख्यात्यनिमित्र

मादृत्तत इति। प्राणायाथात्म्योक्तेरनन्तरमित्यियावकरस्पृष्टिवाक्ये प्राणापेक्षयालो। कादेतृर्ध्वमुक्तेरित्यानन्तर्यहेतुमाहपरेणेति किंतत्
प्राणलोकादिपायात्म्यनन्दोहान्यात्म्यमिति। अथयशब्दस्यार्थः एतस्मादित्यात्मकार्यव्यहस्थेस्यक्कसंपृच्छत्र तात्मकवनेनत्रीहनहीति।
प्रतीत्याद्गमङ्गारारूःमणकांशादिसूतानिजायनेतस्याद्वैतप्रपञ्चोननुसारात्तत्र प्राणाद्यात्मनस्थानवर्तिनद्विकूटछस्यकारण
त्वंसूतात्मीत्यर्थः पूर्वेणोत्तरयोस्संगतिमुदपोदपिपृच्छो रूमिदानीं प्राणस्तेथापूर्वैव्याख्येत्यत्र स्तुत्विनेसैवेथमनूद्यानन्तव
ब्राह्मणमवतारयति प्राणाद्येऽनित्रो आकांक्षानन्तर्यमथशब्दार्थःसंक्षेपविस्तारात्मको व्याख्यानेयत्नः व्याख्यानमेवसंक्षिप्ताह प्राणे
नेति मध्यमेन मुखनासिकासंचारिणोत्तरसुखेनेतियावत्। ब्राह्मणमवतार्यतमित्यतः प्राक्तनस्य निगममाह यो गे देति योहेत्यादि
वेदेत्यन्तस्य किमितिसाध्यादरं प्रथवाक्यान्तस्य सप्तेत्यादिफलवचनमयमित्यादिदामत्यन्तेनमहनिर्णयवाक्यमिति भेदः साधा
नमित्यादिव्याचष्टे शरीरइतितयाशब्देनवक्ष्यमाणाकृणादामसाहित्यंप्राणस्योक्तंतस्यश्रोतंत्रियुवेसाभ्यातिविषयेस्त्विति। हेतो
रंक्तिस्त्रिमाशंक्याह वागादेरिति। अयथोक्तविशेषणं प्राणं वेदस्य सम्यग्द्विपेता ग्रालव्यालाशयती निफलो कि छत्रालव्यशब्दार्थः।

माहशीर्षिण्येति। तेषां चात्रत्व्यं स्वेदेनुस्वहेति। स्वेदस्वेदेवः पल्यागिति। तस्वेदमेवाधानमित्यस्यार्थमाह शरीर इति सामान्य इत्युसा भारणम्
पुस्यंदन्नपव्याप्यति। यावदत्र हेतुत्वं त्तरमाह शरीरेति। पक्षमाव्यत्यदेहे स्थितप्राणा त्रि लानि कार्यं करोति। ननु मूर्छादौ तत्र यत्रा
न्यत शशरीर त्तस्माधानमित्यर्थः। इदं पल्याधानमित्यस्यार्थमाह प्रनीति तदेवस्पष्टयति। शिर इति। प्राणा स्थाणो त्यत्र प्राणशब्दार्थमा
हाजेति। वलस्य शाकेरत्ववानानपानमुख्यत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धमिति दिशशब्दार्थः। कथमस्य स्थूणात्वमित्याह चलेति। तत्रमानमाहाप
त्यमिति। यदादेहमवलत्वानवत्रीनासमोहमिवात्माप्रोतितदा प्राणाउत्क्रमतीतितदुक्तात्रिमुक्तार्थानुसारेण पक्षेदस्पनीत्यर्थः
स्थूणात्वकस्य तर्द्वपपक्षव्याख्यामंगीकारार्थमाहोच्छ्वासादीतिउक्तेंहि प्राणइत्युक्त्वा निश्वासकर्मा वा पुरुषाशरीरस्यशरीर
पतनपाती इत्यतेपतस्मात्स्थूणायां शिशुः करणादेवमानिगपरूपानीश्यतेस्यदेवः प्राणाएतस्मिन्नवात्यप्राणोबद्ध इति। अत्र चामन्
स्वार्थं वमुकमत्रं हीत्यादिपीतनिकानाष्यं त्वावद्दृष्टाठरेत्यादिनां। कथमणिक्षपरिणामद्वारात्तस्यदामत्वमित्याशंक्याह दे
मिति। श्रादिपदेनचत्ताछ्वासादिग्रहः। वधाक्षितमिति शेषः तस्यदामत्वेत्वयव्यतिरेकाबाहदामिति। यदाकस्मिन्केशादत्रत्र त्रपदामे

नहेतु वाच्यय शब्दमिति तत्राप्योक्तं हेतुमाहोक्तेनेति। वागष्टमीत्ययुक्तं तस्याः सप्तमत्वेनोक्तत्वात् द्वैकस्या द्वित्वमित्याशंक्याह त्व
क्त्वेति। द्विधा तेदेवक्त्वेनाष्टमीत्वं चैन च सा सप्तमीत्याह सप्तमी चेति। वचनस्य वागिंद्रियकार्यत्वेपि रसज्ञानस्य रसनका
र्यत्वात् कथं वाचो द्वैविध्यमित्याशंक्याह वर्णेति। रसवेदनं च शब्दोच्चारणं। द्विधा वाङ्मात्वेनेत्यादि सामान्यमाह द्विविधेति। तेषां स्वरद्वाजी
दिनासंविधानं किमर्थमिति तत्राह तथेति। सर्वस्येत्यादेरर्थमाह सर्वस्येति। सर्वमस्मैत्यादिना किमर्थमित्याशंक्याह तत्रान्त्यत्व
मा हान्नेति। उपासितुर्यः ऋोऽत्र तस्य तत्प्रतिनन्नोक्तं त्वं किंतु तस्यैवमेवेत्यर्थः॥ ॥शिशुब्राह्मणम्॥ ॥संबंधं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति
प्राणेति। ब्रह्मोपनिषत्प्रसंगेन प्राणो नामोपनिषदो विशिष्टनामो पासना व्याख्याता तेषु कारणात्मा सामेनावद्धो रूकमित्य
र्थः केपाणा इत्याकांक्षायां पनीनेत्याहप्राणाश्चेति। तेषां मानस्थानं तेसर्वात्मना निश्चेव शक्य तेनथा पि संक्षेपतः श्रोत्राद्या
त्मनो क्तास्य शब्दात्तेषां सत्यशब्दिता वाक्येत्यर्थः अरब्राह्मणत्व्यमाहयाचेति। ननु सत्यशब्दितप्राणानां सत्यपरं ब्रह्मेति
रूपणार्थं ब्राह्मणारंभे नर्हि द्वेवावेत्यादि व्यर्थं तेन तदनिरूपणादथात आदेश इत्येवारभ्यतामित्याशंक्याह तथेत्यतः प्राक्तन सं

रघे १

दर्शनात्सर्वथमाह प्राणा इति। तेष्वेतनाम्नः सुश्चैतन्मात्वाद्वितीयेकारणात्मनो विकारवाचालम्बनं मात्रनात्मत्वात्रापिकारणात्मनो
अन्यकृतेर्विकारत्वेवाचारंभणत्वात्रसत्यात्वा। कोद्धापूर्वकाराद्युवादार्थं यस्माद्धाव्यत्वस्मात्प्राणशब्दरूपादिनिरूपको द्वेवाचे
त्यादिश्रुत्योर्थंवानित्यर्थः। तेनलेषांकृनूपमत्यमेवानोच्यते नूतानामनलिरूपणादित्याशंक्याह पश्चेति। कार्यकारणरूपादिति स
त्यशब्दानिसूतान्यतस्तदात्मना प्राणानां निरूपणादित्याशंक्याह पश्चेति। कार्यकारणरूपाणि शब्दानि सूतान्यतस्तदा
त्मना प्राणानां निरूपणात्स्वरूपादिव कुसुमवरं वाक्यमविरुद्धमित्यर्थः। ब्राह्मणशब्दस्यैकदेशानि सत्यस्यत्येवब्रह्ममि
थ त्यत्रापस्य तत्सत्यशब्दितं देयं प्रमाणं सत्यशब्दितमादेयं तयोराद्यं रूपोर्थस्यतस्मात्नेवाच्य मा ब्राह्मणसमाप्ते स
रादेयनिरूपणार्थमितिसमुदायार्थः असंगं ब्रह्मणीतस्यापाविद्योपाकृतः तत्र निरासेन नदाविद्धं मितित्याशंक्याह अन
तरमिथ्यादिशब्दस्वरूपकार्यत्वाद्रानिर्दिष्टं तिस्मृतित्यामितिशेषः। अरूपस्यैवोपाधिद्वारा रूपवत्वे विपद्यदिति। सोपा
×३ णिवाच्येकिमितियथोक्तशब्दानां निरूपणमनुपयोगादित्याशंक्याह इयं धीति। सत्यस्यसत्यमि ×३
मितिशब्दः। एवं शब्दरूपस्वरूपपन्नरी। आदिपदेन नसत्यत्वं गृह्यते। एतद्दशोधमाकांक्षाधस्यर्थं ७

रुपे ३

श्री॰ व॰तु धिकं त्रिरूपाधिकं त्रिरूपाधिकमिति ब्रह्मणि । द्वितीयं सिद्धमत्र हेतुत्वमेषा । धिकस्यैव ब्रह्मणो हेतुरूपमाह रूपेचेति । वाशब्दश्चार्थः वास
नामयुक्तं तृतीयमपि रूपमाशंक्याह सवासनेति । कथं तयोर्ब्रह्मरूपत्वं तदाह ब्रह्मणेति । रूपत्वेऽज्ञानस्य विशेषणे तियावत् । पदेत्यादि त
तयोर्ब्रह्मरूपत्वमाशंक्य निरूपाधिकं ब्रह्माविवादि त्वाह ब्रह्मत्वमिति । आर्थी तावच्छब्द अरूपादिश्रुतेरित्यर्थः कारणत्वं नाम रूपा
न्तरं ब्रह्मणो न्तितरकुतो रूपद्वयमेवेत्याशंक्याह विद्येति । कार्यभूतमूर्तापद्येफलत्वात् कारणत्वं तन्निष्ठं तत्र रूपमित्यर्थः ज्ञातत्वं रूपा
न्तरमिति चेन्नेत्याह तदेवेति । बुद्धेरमूर्त्तत्वात्तावान्नतिमितं ज्ञातत्वं न रूपान्तरमित्यर्थः प्रमाणेन रूपान्तरमिति चेन्नेत्याह तद्धेतीति
अधिष्ठात्वदेवतानिष्ठिये न्द्रियेवा रूपान्तरमित्याशंक्याह देवेतेति । तदेव ब्रह्माधिष्ठात्वदेवतानन्देवतानामरमिस्युच्यते तदेव
चाधिष्ठेयेन्द्रियं नत्रछब्द लिंईश्यमित्यर्थः । छलस्सूक्ष्मो वादेहो रूपान्तरमित्याशंक्याह तथेति । गोमत्वादि रूपान्तरमिति नेत्याह
गो पनेति । अन्तर्यामि छेवादि रूपान्तरमिति चेन्नेत्याह अन्तर्यामीति । विशेषा विशेषात्या त्रिविकल्पे कोसधिकल्पकवात्यां नानया
र्तेहः अन्यैवसमस्तरूपयथोक्तं रूपमिति चकुन्नविषयेत्युक्तं ब्राह्मणे रूपान्तरमपयन्नामरूपत्याशंक्याहमिथ्येति । तच्छद्देना विये

ष्य ते। इत्थं तावत्तृतीया। सोपाधिकं रूप्यमुपसंहरत्येकमिति। तस्य हेयत्वं सूचयति मोह इति। निरुपाधिकं रूप्यमाह। कर्तुमारत्ने
उत्पत्तिरिति। एकरसप्रत्यक्चित्सत्तास्फुरणे पूर्णोरच्यामपेक्ष्य अधिष्ठानत्वेन स्फुरद्रूपमनिर्वाच्यं रूप्यमित्यर्थः। तस्यावाच्यत्वं वक्ति निस्सामान्यविशे
षत्वेनाहवाच्याहन्नेति। तत्राहेतुर्द्वितीयेति। किञ्च यदज्ञायत तदवाच्यं यथा शुक्तिरजतमिदन्तु न ज्ञायत इत्यवाच्यमित्याहाज्ञ
तेति। किञ्च यद्वाच्यं तन्मिथ्या यथा रजतादि न चेदमुच्यते तेन तदवाच्यमित्याह नेत्यादिना। अवाच्यत्वे हेतुर्भेदेति। किञ्च यत्तु ज्ञायते तत्
द्वैतमिथ्या यदज्ञेयं तदवाच्यमित्याह नेति। प्रत्यक्षाद्यगम्यत्वेऽशब्दादिरहितत्वे हेतुमाह परागिति। किञ्च यन्मोक्षापेक्षं तदेव मिथ्या मर्णो
दिदृक्षु तदनपेक्षं तदवाच्यमित्याहानपेक्षितेति। तत्र हेतुमाहाविद्येति। न चैवं तस्याज्ञातत्वमसत्त्वं वा सर्वप्रत्ययैस्समाधानादिति
तावत्मात्राद्यनपेक्षैकथनर्द्धीरित्याशङ्क्याह प्रत्यक्मात्रैकधीगम्यमित्यर्थः। स्वप्रकाशत्वमाह यत्वात्मेति। आत्मत्वं तत्र हेतुरिति वद
न्नानात्मनोन्याधीनप्रकाशतया रूप्यवत्कल्पितत्वमाशङ्क्याह द्वितीयश्चेति। तस्य कल्पितत्वे फलितमाहानन्द इति। केवलो निष्प्रपञ्चो
निरपेक्षश्चेति यावत्। असङ्गतिमुक्त्वा इदं रूप्याख्यार्थं भूमिकामाश्चर्ये द्वे ब्रह्मणो रूपे इति पदानि योजयति यदिति। इदमा प्रतिपाद्य

ग४

श्री·ब ब्रह्मणोः किं तद्रूपद्वये मूर्त्तामूर्त्तेत्याद्युक्तेत्यत्वदनिषेध्यत्वमाशंक्याह। निषेधमिति। तद्दर्शयामं नामेवावधीकृत्य नेतिनेतीन ह्येतद्विद्यमानस्य

मपनीतायां त्वयोरेव सद्भावाद्दनाविद्याविद्यमानत्वान्निषेध्यत इत्यर्थः। निपातनार्थे सा हानवधारणायेति। ब्रह्मणो रूपे द्वे एवेति निश्चितावधिदृष्टयां

त्वयोत्तनार्थौ निपातावित्यर्थः ब्रह्मणो रूपद्वयमेवधार्यते त्वेवमर्थ्यत्वादीति वक्ष्यमाणविशेषणान्वयधारणविरोधादयुक्तानीत्याशंक्याह मू

र्त्तस्येत्यादेरर्थमाह समुच्चितइति। अर्वत्वादीनोत्तरविशेषणेनाद्वयमेवेत्यवधार्यते तन्न शेषविरोध इत्यर्थः नन्वमूर्त्तमेवेत्यवधार्यतेति कथं साध्यमेवक्त

स्यासूर्त्तस्येत्यत्राशुश्रुते रतत्यारवावेति। अमूर्त्तस्येत्यत्र शब्दे नामूर्त्तप्रतिवाचकशब्दमाकृष्यामूर्त्तमेवचेति साध्यो निधीयते तस्यावधार

णार्थे चादित्यर्थः मूर्त्तं द्वैस्येत्यादिवाक्यार्थे त्रिमामस्य तिमूर्त्तमिति। प्रस्तुतं ब्रह्मणो रूपं मूर्त्तमेवात्रर्त्तो विवक्ष्यमत्स्यत्वादिविशेषणममूर्त्तमे

वाघ्रं रूपमत्रर्लाविनामूलस्थित्यादिविशेषणं भूततृतीयमामिश्ररूपमित्यर्थः मूर्त्तामूर्त्तयोर्विशेषणं ममर्त्यत्वादमृतत्वादीनां विशे

षणानां मूर्त्तो दृष्टश्यतेषामुपदेशादित्याशंक्याह विद्यावदिति। प्रधानमानुयायिकवादिनरेषां ब्रह्मणश्चतत्त्वनावादित्यर्थः परपक्ष

निषेधकतिन्नेति। तत्र हेतुर्विशेषेति। नपरस्परसंगतिरितिसंबंधः। अरूपाधिकरणेनुप्रमाणवशाद्विशेषणानामपार्थिक्यमिय्य

स्वं गमिरंगीकृतेति तावच्छ्रुत्यापि तर्हि तादृशी सेत्यत्र श्रुतेत्यादि तथेति। अत्र तु कर्षार्थेऽन्यथा शङ्का। तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावो नानेपि
नेदृशं ब्रह्मविशेष्यमित्याशंक्याह तत्र तथेति। ननु तु कार्यार्थत्वं यथा शङ्का। तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावो नापि नेदृशं ब्रह्मविशेष्यमि
त्याशंक्याह विज्ञानेति। परस्परप्रतीयोऽपि स्वस्वरूपावशेषणोऽहं इत्यत्राथ शब्दोक्तं हेतुमाह तदन्येति। तस्मादात्मनो न्यूनत्वेन षष्ठ्यस्य परस्पर त
स्मादात्मनो न्यूनत्वेन षष्ठ्यस्यात्मनस्तत्त्वातिरेकाभ्यां तत्त्वादेकश्रुतेरित्यर्थः। प्रत्यक्त्वब्रह्मत्वयोस्तु विशेषणत्वं स्वरूपयोश्च विशेषणत्वं न तत्र
स्यापि स्वरूपविवेकेन चैवेदादद्वितत्त्वानिरित्याशंक्याह कल्पितेति। कल्पितसर्पादिनिरूपणाधिष्ठानस्य प्रत्यक्षेऽनन्यो भेदो न तदाऽभेदो वाक
ल्पितस्याकल्पितत्वेन भेदत्वायोगान्न च तावता तत्त्वानिरूपणादन्यतमाधिष्ठानमात्रत्वमेव तत्त्वव्यतिरिक्ता नाचासंभवान्न तथात्व
त्वेनानद्वैतरूपेव श्रुतेरितिके रूपरूपिणयोर्मान्यत्र्याण्यव्यतिरिक्ते दोषसाम्यादित्यर्थः। तासमान्योऽन्यार्थिकागती रूपाया इत्याशंक्या
हनेचिति। मूर्त्तस्येत्यादीवकारावधारणायोरर्थोक्तिपूर्वकं तात्पर्यं सुरक्ता मूर्त्तशब्दार्थमाहात्म्यादीति। अमूर्त्तशब्दार्थमाह त
द्विरुद्धमिति। मूर्त्तविरुद्धत्वमेव स्फोरयति निरंशमिति। निरवयवस्यान्यविनोनागवद्भागवत्त्वमाशंक्याह देशवदिति। सावय

श्री · च

अथ चं सूत्रे मित्युक्ते तथा अतिव्याप्तिः किञ्चाविशिनष्टि यानमिति। मत्यंशब्दार्थे सादृश्य वचेऽपि विद्यायोर्विरुद्धर्द्धियादि वन्नदासिव्यक्तं
वमिति तावः मर्त्यशब्दार्थे मा इमर्कमिति। पृथिव्यादौ दृष्टिगमाशंक्याह यदीति। अमूर्तशब्दार्थे मा इष्टमिति विरोधं मा धयति वृत्त
मिति किं तन्नेच्यादिव्याकरोत्यार्छिन मिति अत्रेति वा केषाञ्चित्। गतिपृथ्वेक्त मित्याद्विनाचमतु सर्वत्र गवेति। यदि प्रकृतानां गिं पा किंत्वे
कं तद्विरुद्धमिति। किंतन्निरुद्धं साधयति चेन्मंचेति सकादस्य विघमानार्थत्व गशंकाच्यावनेऽस्मदिनीति सता विरोधमेवस्फोरयत्य
प्रत्ययप्रत्ययक मिति। प्रत्ययकृत्वलोतोपानमूर्त्तो दिग्धर्म विशेष्यमित्युक्तापदार्थो व्याप्त्याय मूर्तत्वपमूर्त्तादि धर्मस्य अत्र विशेष्यमित्याह
न्नितिरितिनामूर्त्तत्वयहणामात्रादेतुपलम्भाणं मूर्तद्वयमम्मूर्त्तो विषमस्मासाज्ञात्विशेष्यमित्यासम्भुतेति। सिर्द्धन्त्य ॥ अमूर्तादेरूपलक्ष
णमिति तिरित्यादि विभजते मूर्त्तमिति। तत्र द्वयमित्यादि स्पर्शयत्न मूर्त्तेति। मूर्त्तत्वादि विशेषणानामादितस्य मारम्भ हेतु हेतुमद्भ
व मात्वम मूर्तत्वादिति। तेषामेवान्तर्द्दाध्यं मानतदृष्येय ति सा यमव्यत्वादिति। पृथिवयक्षा विदूत्वादित्यर्थः। तथापि कथमव्या
मित्यत्र त्राह कृविदिति। द्रव्यगुणयोर्द्वे परिच्छिन्नाकारेणास्थितेरितिया वत्। न व मूर्त्तत्वादेस्मन्त्वेऽपि परमात्वादोमत्वा

तन्मादित्यौ आदित्येर्थ २

चैतन्यावा द्यत्ति वा एकत्रैवासंभते रितिनात्कउक्तया यमप्रमूर्त्तत्वादिषु योगतयत्व प्रमूर्त्तत्वादिति। यदि च धर्माः स्वभावा व्याप्याप्यधीत्यमूर्त्तत्वादारभ्यहे
तु महाभावमुक्त्वा त्यादित्व स्मादुपक्रम्यत्वमाहातीं द्रियत्वादिति। स्थितत्वे परीछिन्नत्वेन सर्वं वहुज्ञनाशित्वं वेस्मादविनाशित्वादि
त्यर्थ अमूर्त्तत्वादीनां मिथो हेतुहेतुमत्वेन संबंधं सूहयांश्च मुपसंहरति। हेत्विति। तेषां च तथात्वे योग्यत्वे हेतुमा सह सामर्थ्य
मेति। अमूर्त्तत्वादीनामपि मिथस्संगतिविगमयति हेत्विति। अन्योन्यसंगता हि हेतुमात्स्य संभवइति। मूर्त्तोऽहिश्च मूर्त्तादिषु वान्यत्व
स्य सत्वे परिशिष्टं त्रयमावश्यकमित्यत्र गमकमाहातेइति। तत्र मूर्त्तत्वेत्यादौ मूर्त्तेमात्रमस्ति तमात्रस्ते स्वाक्तत्वम् सुधारणा
र्थ्यमेवकारस्य ग्रहणाद्देइक्त विशेषणानामुक्तानां व्याप्यतमत्ताविते हितरत्रयस्यमैत्वेयथ४। तदेतन्मूर्त्तमित्यस्यासाथेमाह मूर्त्तमित्यि
तो वक्ता न तत्त्वि तयोरिति किंतु मूर्त्तिना वयवद्यनं संहतमित्याशंक्य यदन्यदित्यादेरर्थमाहान्यदिति। एतं मूर्त्तमित्यादेरर्थ
मात्यमूर्त्तमिति यागो वस्त्रां किंनामेति वक्तुहि शब्द अतस्येतस्य त्यादेरर्थमाह वक्तुर्विशेषणास्येति। किं पाणव तु छायवतो मूर्त
त्वस्य प्रायुक्तस्य पुनस्संक्षिः किमिति कृतेत्युक्ते मा कुलस्य वक्तुर्विशेषणस्य स्तत्रयकार्यत्वं अन्ये किं कर्त्तव्यं यतेतिवक्तु

२३ २४ २३

५०

स्य क्रियेषि को कोरषि कयोतित्वा दित्यर्थः भूतत्रयस्य वस्तु विशेषणात्वं प्रमाणसिद्धमिति हि शब्दार्थः यप्रपत्नपत्नी यस्याथेमा
हसहेति। यस्य सर्वेऽप्यथः यस्य वेदोपनिषदधिगतः प्रपरविईत्वा विरुद्धं शब्दतपता तियोऽनानमस्याहतत्व यरम्भत्वे हेतुमाह
वस्तुद्वयेति। सृष्टिमस्यास्थितं सदिति वस्तुद्वयं। प्रवेशाद्वस्य चेतन विषयत्वमाशंक्याह्वय इति मण्डलयो हेतुमाह वस्तुद्वयं
वस्तुद्वयेति। सृष्टेम स्यास्थितं स दिति वस्तुद्वयं। सतो ह्यन्यत्र हि शब्दार्थमाह वस्तुनोमिति। अत एव कथं मण्डलयोरन्यतरो। किं वस्तुनोस
ह्यौ। हिरण्यगर्भोऽहेतुत्वानुवादो यत इति। सतो ह्यन्यत्र हि शब्दार्थमाह वस्तुनोमिति। अत्रेति वा कथं मण्डलयोरन्यतरो। किं वस्तुनो
त्वयाहेत्वं स्वस्वेतरकथं सतोति विशेष्ययह स्वत्राहसतश्वेति। वस्तुनोमस्य प्रत्ययानामनुकानामसृष्टौ दीनामितियावत्। एवं च यहे
न भूतत्रयस्यारतया मण्डलयइ तदपि चेतनमेवेत्याशंक्याह कुशति। विमतं चेतनं कारणाय तन्मूर्ते । लाहसम्भवत्व हितिमा
वं भूतत्रयस्य स्वयेतयारस्य स्वेन्माण्डलत हिते ऽोरसोमिवर्तते तिश्रुते स्वेऽशब्दपयो यश शब्दास्य च कुतो मण्डलेप्रयोगो बा
दिप्रयस्यापि किन्नस्यादित्याशंक्याहोऽस्मोदिति। रूपमध्यस्य तेऽम्मद्विशेषस जैपाषान्यस्यान्म किं न त्वान्न विशेषेमाङ
लेतेऽम्स्य रसत्वं सुल्पो रूमित्यर्थः। तेजसो रूपमर्जेपाषान्यसामयतपाकि इति। अद्विर्विक्लेदमनुल्पमापादितस्या।

स२ स२

गं६

...दि ३ ध्वनिवीप्समानस्तेजसा प्राप्यमानो कराघुत्यैः पर्याप्तस्तेनतुल्यसावयव ... नेन पूर्वभावित्वात्तत्साधान्या मित्यर्थः
...लस्य भूतत्रयसारत्वमानानारंवकुत्रयोगं हीत्यादिना व्याप्यर्थमाह सार इति तेनैव पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिस्म ... दार्थी हि शब्द...
...हृदयसिद्धिमुण्डे हेतुहिति। अथ भूतेमित्यादे ... तेन तु ल्यार्थत्वादव्याख्येयत्वमत्त्वायपषड्त्याघवनास्यभिमाण्डले ति। त्व
स्य षरसद्वति पूर्वोणस हेतद्गाकरोत्यादित्यति। माण्डलस्य कारणत्वमलिंगस्य भूतत्रयसारत्वे हेतुमाह तत्रेति। श्रेष्ठ ... हणामभूता
स्त्रियोपलदोणानस्यभूतहृदयसारत्वे हेत्वन्तरमाह कालिंगेति। कशब्दस्य सुखार्थ४। तद्देवलिंगं तत्सारत्मार्थमिति यावत्। तयोर्व्यापिका सा
स्यापूर्तत्रयोपसर्जनयोश्च यंत्रपाणयोरित्यर्थः। तस्य हीत्यादि हेतुवाक्यार्थमाह वाध्याकाश इति पषतिलिंगान्मारसो हृदय
स्या त्वक्सा हीत्यादिनाहेतु रूक्ष्यते यथा माण्डलस्य त्रयसारत्वे सतो ह्यातिबहुगुणमयो भूत हेतु रूक्तः सतत्त्वानुक्त्वा पले का
रणार्थं ग्रहणं तथा ... पि वत्सु स्याद्धेत्वर्थ४ तस्य ... ग्रहणं मत्त्वोपलक्षणार्थं मित्यर्थे मित्यर्थः। ... हेत्वर्थ द्योतक ...
तो हि शब्दो हीत्यनुक्त ... नेष्वमतमुक्तामरीपपक्षमतमाह हिरण्यगर्भ इति तत्र हेतु४ कारणमिति त्वस्य हीत्यादौ रसशब्देन त्र

त्य३ या४

आ.सू.अ तद्दृष्टकारणमुक्तमन्यवतेहेतनाहन्यंत्रवजीवस्तथासामर्थ्यान्नापि परः कोऽप्यस्यात्तस्माच्चेतनस्य स्वच्छेत्रज्ञो वरमस्यर्थे
ः सोपि कथं मूर्त्तद्रव्यकारणमतआह यस्मादिति सर्वत्र कर्म्मद्वाराकारणं स्थूलस्य वाणीदेरित्युक्तं सामर्थ्येपि तु तस्येतस्य
मूर्त्तिं स्येत्यादिवाक्यार्थं संक्षिप्याह मूर्त्तेति हेतुवाक्यमादत्तेत्यस्येति तस्यार्थं संक्षिपति तत्र सिद्धाविति प्रण्णे तु पुरुषस्य
मूर्त्तद्रव्यकारणत्वप्रतिपन्नाविति यावत् तत्रश्लोकतेर्थे किं हेतुस्तत्राशंक्याह न्यायेति न्यायमेव दर्शयन्नाह तस्मिन्नसाण्डलेविज्ञ
नालेति मर्त्यपन्नमाध्यार्थमाह तस्मिन्निति प्रपंचत्वेविद्याकर्म्मपूर्वप्रज्ञापुरस्कृतौ विज्ञानालव्य [illegible] स्यरद्यो
कुर्वन्नवंध्यापकमाह्वा विधेति ह्यत्रश्रुतेः तस्य मूर्त्तद्रव्यकारणत्वं श्रुवाणाभ्युदेतत्कर्म्मरूपं विज्ञा [illegible] द्वाप्तत
रिह्न्यप्रयोक्तमवतीत्यस्यार्थमाह तस्येति तद्दृश्यस्य पञ्चभूतोत्पत्तिं विना नतस्य भोग इत्याशंक्याह तीरस्का [illegible] वायुपरिस्पन्दस्य
कर्म्मणे वायुश्रीरिहद्वारेणावतेऽसम्भवमवहल्यस्यार्थमाह खद्योते ति ह्योकुल स्यात्यादतऽरूपेण स्थितत्वं यस्य स्तकार्यत्व
[illegible] ज्ञातमनास्थितस्य द्रव्यद्वारातेऽ एवं कर्म्मण्ययोस्तेऽसमवायेऽ [illegible] तेऽ सेऽ [illegible] तेऽत्यस्यार्थमाहऽज्ञाते

मा

हेहृदन्तामेन्नितद्ब्राह्मणं। अत्र वध्राद्धिन्नि श्रुतिय दातु कर्मेदयाद्यामसीयते तद्दाते वे भगवद्दीनादेहान्निष्क्रमणस्थ नापि देविकं रूपमनभि
क्रमणत्यात्यंतेयुक्तमस्य प्राणशमत्त्वमित्यर्थः। यथोक्तान्वयघोतकोथशब्द इत्यमित्यादेस्तात्पर्यमाह पृत्याधानेति। तदित्यादेर्घदेत्य
तस्य तात्पर्यमाहोपासनइति। रुद्रादिशब्दानांप्रसिद्धदेवताविषयत्वमुक्त्वा प्राणविषयत्वमित्यर्थः। यथोक्तान्वयघोतकोथश
ब्दत्वमित्यादेस्तात्पर्यमाह पत्न्याधानेति। तदित्यादेर्घदेत्यतस्यः तात्पर्यमाहोपासनइति। रुद्रादिशब्दानांप्रसिद्धदेवताविषय
त्वमुक्त्वा प्राणविषयत्वमाह मूर्द्धेति। प्राणपदव्याख्यानमभ्युक्तमप्राणमिति श्लोकस्य देवताविषयत्वान्नद्विषयत्वमेव रुद्रादिश
ब्दानांमंत्रब्राह्मणयोरेकार्थ्यादित्याशंक्य तदेषइत्यादेस्तात्पर्यमाहाहिरण्ठितिवसुर्षिरुद्रादिगणस्योक्तत्वादिंद्रियसंबंधोन्नस्यक्
रणयामस्मत्वपतीनेष्वद्विषयश्लोकोनप्रसिद्धदेवताविषयइत्यर्थः। तस्मिन्नित्यादेरर्थमाह विश्वरूपामिति शद्वादिप्रकाशकत्वेनश्र
द्वितंश्रोत्रादिकरणजातंयशस्तदेव विश्वरूपत्वाद्विनानार्थेवो विधुप्रादमेकात्मकंतद्वि बोधकरणजातमित्यर्थः। तस्येत्यादेरर्थमाह
तीरइति। प्राणावेयशो विश्वरूपंप्राणावाऋषयइतिब्राह्मणयोरर्थसंक्लिप्तत्पुषयश्चेति। तेषांस्य रात्मकत्वमाह षिद्वेशद्वादित्याख्या।

प

५८

आ॰वृ स्यास्य कर्म्मद्वारा कारणत्वेतितत्राह नहीति परस्येवाज्ञानस्य कारणतायां वृंदि[illegible] इत्यर्थः आकाशाद्वा पुरित्याद्या वाकाशादेरपि
कारणत्वं श्रुतमित्याशंक्याह तेनेति। यत्तु पुरुषो मण्डलाधारो विज्ञानात्मेति तत्राह मण्डलेति। तत्र हेतुः ४ कारणस्येति। यथा गोलक
त्वं निवृत्त्युपाधिकरणत्वमेव तिष्ठति तथा आदित्यमण्डलोपितस्यैवस्थितेरित्यर्थः। ततस्तत्र ज्ञस्य हिकुत्राश्रितत्राह विज्ञानेति। मण्डलस्यापि
गोपाधित्ववत्तस्यापि विज्ञानात्मोपाधित्वं प्रामाणिकमिति वक्तुं हिशब्दः ४ परस्येव कारणत्वं वदतां जीवस्य तन्निरस्तं तस्यापि लिंगो
पाधिं विना मण्डलाधारत्वं निराकृतमिदानीं तस्यापि कौटस्थ्यान्न कारणत्वेत्याशंक्याह ज्ञातद्विति। अज्ञातरूपत्वकारणत्वेन[illegible]
के मिथ्या। विज्ञानरूपत्वं च कार्यकाद्यमान्ये हेतुरिति भेदः तस्मात्परस्मिन्स्वकार्यादिमात्रस्यारोपात्मको दृष्ट्यादिदोषस्य[illegible]
मण्डलाधारस्वतमो नेत्यत्र पुरुषश्रुतिविरोधं शंकते चेतनेति। किरोधाल्लं[illegible]तिज्ञानात्तेनेतदितीति। अचेतनेष्वपि पुरुषशब्ददृष्टे
रद्दथिरासिद्धेत्याह दावितरके श्रुतिरिति। देव व्याकरोति तपतामिति। तिद्रोणानघाके विमन्त्रा यावद्यमनयितुमिति कृताको वनाश्च[illegible]
वत्तु स्यात्रसिद्धा। प्राणवाप्रनमो[illegible]पानेताः पुरुषाभिकं लिंगात्मकं पुरुषमकुर्वन्नित्यादिवाक्यार्देचेतने[illegible]

नर नै१

थेः सत्वा एषपुरुषो न्नरसमयइत्यादिश्रुतिरप्यत्र मानमित्याहामेविरूक्ष्मेपातिपद्यं दितदवयवमाद्भुकोपेक्षितियावत्। परम
कार्यं व्याख्यानं प्रत्याख्यायेदानीमित्यपि देवत्वस्य तात्पर्यमाहाध्यात्मेति। तस्य कीर्तनमुपसंहारछंदेथा [illegible] मित्यस्यार्थ
माहमूर्त्तेति। इदमेवेत्यादिव्याख्येमूर्तेति। यदन्यदित्यादेरर्थमाहयदिति। इंद्रियस्पुपलब्धिगं शारीराकाशस्य विवक्षितत्वादुप
कारव्यकारोवधारणी। यस्याध्यात्मिका ह्यायोराकाशादन्यदेवतदध्यात्मिकं द्रतत्रयं मूर्त्तमितिपर्यवसितं एतन्मूर्त्तमित्यादेगंतार्थेत्वा
दिवतदध्यात्मिकमूर्ततत्वं यत्तस्य सत इत्यादेरर्थमाहवक्षुरितिमतोदीत्यादेस्तात्पर्यमावक्षाणं रवक्षुषोरसत्वं। अय [illegible]
णुति। शारीरमात्रस्याविशेषणनिष्पादकं तत्रसवेत्रस्व [illegible] सघिटितमपितेजो विशेषतश्चक्षुषि स्थितमित्य वतिव [illegible]
स्यचक्षुरेवाक्षिणी। ग्राविशतीति श्रुते रस्ते भ्रेजस्यचपर्यायरसशब्दस्य चक्षुषिप्रवृत्तिरिति भावः। तत्रप्रमाणमाहप्रथमेति। [illegible]
मायेरुतिद्विश्चवारामप्रथमोवरुणोमित्रो अग्निरितिमंत्रोदेहावयवप्राधान्यकृताप्रथम पाठं न्हृद्विरसशब्दयोग्यामादेत्यर्थेऽथ
रवहिरितस [illegible] स्यचक्षुषी प्रवेश्य थमेसंपवत इतिब्राह्मणमपिमंत्रानुसारेणचक्षुषोरसत्वे मानमित्याहरश्चवादिति। श्रुत्यनुसा

आ.प्र.टी. रेणा विभागमुत्काम्यत्पपञ्चमगमनमाहेयमाह मूर्त्तत्वेति इहेति मुत्पुक्तिः इत्यानुक्रमात्रस्य पंक्तिः [illegible] मानं कारे
हेतुमाह कस्यस्येति ब्रह्मणेति यस्य तत्त्वं त्रिष्वेवुमन्तो मूर्त्तेरूपे सत्याकल्प्येते तद्वयं [illegible]
त्रेणायतोननिरिपवितं भवन्मूलकारणव्यासमूहात्तत्वात्तत्त्वापविलाभीगोगृह्यतेनस्तानापानमथेश्तदयहे [illegible] नेइवा
कृतो त्याविनि कार्यभावेन स्थिता निरूता मितेषामुक्तः मिश्रव्यामाषिदिवप्रकाराभूतौमूर्त्तैश्यो [illegible] ताः
कालेन्नाणस्पेहमूतपञ्चकेमुख्यवस्यानुसंभवात्ः सोतोपिविलोगानेहाइत्यथेभ्यस्वोमूर्त्तस्वलणस्य [illegible]
स्यकेयोगपितदेवतछवाघ्यामुपेयंस्तुतत्यागायोगादित्याशंक्याह व्यापीति लक्षणस्य लक्ष्यैक [illegible] षम
न्यथेति अस्तु तर्हि तस्यलक्ष्यव्यापितेत्याशंक्याह मूर्त्तलक्षणस्य पृथिवीमात्रव्यापित्वाव मूर्त्तलिङ्गे [illegible] विषय
त्वा निमल निमित्याद्रनिर्दिशाच्छिति सोतविभागानुपगमस्वतत्किंतर्हियुक्ततत्राहतत्र [illegible]
सतियत्र स्यैकार्थे मूर्त्ते मन्यो द्विविधुद्दाय यंयत्रवाप्ययकर्मणां त्येकारणे वञ्चुष्टेय मूर्त्तो मनादि [illegible] णपूर्त्तामिति।

यथायोगं लक्षणव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः। अमूर्त्तलक्षणविषयमाहाकाशेति। अव्याकृतमाकाशं शब्दार्थः। सर्वेषां कार्याणां ज्ञानतद्दे
वकारणं सत्वादयस्त्रीदयस्या अव्याकृतस्य स्वभावस्येति विग्रहः। तत्र निरवयवत्वमकार्यत्वादमूर्त्तत्वं सर्वकार्यव्यापित्वेनाकाशे ब्रह्म
त्वे लक्षणस्य मुख्यत्वेत्यर्थः। मूर्त्तलक्षणविषयमाह पृथिव्यां चेति। अप्यवर्त्तीपुंवत्पुंकारतिम्रो त्राहो नयोरिति। कार्यकारणयोरत्य
योर्मेघस्याडलादयोन्यान्यतसंकीर्णो मूर्त्तामूर्त्तलक्षणाः। अनयोः पुलक्षणद्वयं गौणमेवेति योजना। मध्यस्थेषु लादयोन्योन्ययत
स्तयव्यवहाराभावे तस्य कुतो गौणत्वाशंकयाह मन्त्रीति। तथा च कार्यकारणयोरिवेत्यर्थः। तत्रापि। पतिमध्यस्थपातिया न लटप्रप
च्चे मतसुपसृंहरति सुखेति। यथाश्रुतार्थस्यायुक्तत्वमतः शब्दार्थः। मन्त्रोदिलक्षणस्य मुख्यत्वं त्रियहार्थे लक्षणव्यापित्वार्थं च पृथि
व्यामेव मूर्त्तलक्षणस्य प्रसिद्धत्वात्तन्मात्रं मूर्त्तं वियति मूलकारणे वामूर्त्तलक्षणं व्यापीति तन्मात्रं मूर्त्तमात्रे लिंके पुंके वितर्किंवि
लक्षणामत्रो तु नयथा च मित्यर्थः। आदेयं परमतमुक्त्वा यामनमित्यादेर्गृहीतार्थत्वमभ्यानोयायं दक्षिणो निश्चितिविषयाके स्वात्पर्यमास
स्योयमिति। शास्त्रस्य प्रकृतत्वात्तेन वादक्षिणोक्ति विशेषस्य हृद्यत्वादिति हेत्वर्थः। न केवलं शास्त्रादेदतन्त्रविशेषः किंतु। विमतमतिरा

हि॰ १

श्री [illegible] यवई हृदि[illegible]त्वाद्वृत्तिर्णा इ सर्ववदित्युक्तमानाद्वेत्याहस्वार्यवर्दितितततशंस्याहुनेदराहम्यसंबंधसनंदक्षिणपर्वतिनिर्दिश्यतेइष्यतेऽथ्वा।
यैवत्वमिति विशेषः अतः श्रुतेर्वैवस्वस्तुं स्वरमपेक्ष्य दक्षिणो वह्नुष्यादरात्परत्वमित्याह दक्षिण इति॥ ॥ [illegible] दे[illegible] बाणि विवि
याः इस[illegible]दति पिण्ड इति। कार्यकारणरूपेणेतियावत् तत्र वाह्यरोपाधिवद्रुत्वे पिप[illegible]पाधौ प्रसिद्धाविति दिशत[illegible] विमोग
लिशषः[illegible]ताद्याथे तियथो क्तस्य पूर्वोक्त विवृतमयुक्तस्येतियावत् तत्र आत्मनस्वरूपत्वेनारोपितस्य लिंगस्येति[illegible]
भूतानः कारणस्यैव रागादिवासनेति वक्ष्यते तस्य देहत्वादिवाक्यमित्यर्थः तस्य [illegible] देहमाह[illegible]ता। [illegible]। अत्र [illegible] कारणस्येत
मूर्त्तोदि[illegible]दिषयसर्वमात्रनिमित्तारागादिवासनाख्यदेवा स्थित्यवस्त्रसंस्कारीत्यर्थः [illegible] तात्पर्यो[illegible]
[illegible]तत्रा[illegible]मानासेतिस्वस्यात्मासोप्यस्मिन् नित्यज्ञानेन यात [illegible]तोरागी[illegible]नदेवो[illegible]योनालाय
[illegible]नेत्रे[illegible]लाप्रनामय[illegible]त्वमारोपितमनारोपितं ज्ञानाद्यः पुरुष[illegible]लिंगमेतत्रापि[illegible]णोपितस्यात
[illegible]रतआह लिंगेति। आत्मनो ध्यात्र[illegible]लिंगमित्य[illegible]हिमाहितावन्मानरिव

बुद्धिमात्रमेवाहमिति विशिष्टस्थूलसूक्ष्मगुरुरागादिकलुषितमात्मानं ...स्याय ... क्षेत्रियत्वेनाभासमानस्य रूपं वक्ष्
ष्याम इति संबंधः तेषामीदृक्त्वं त्रिविधत्वं वैराग्यमाह इति तत्किं कारणमपि वोढव्य ... इमा इत्येषितं । दीयत्वाभासितकर्तव्यस्य
मन इति । अत्र प्रकरणमस्य ... अस्य रागादिधर्मकत्वात्तस्य दुःखस्य तद्भासनामयरूपगुणस्य संसार इति यत्नेनाभासस्व
रूपं वक्ष्यामहे इति इति पूर्वेण संबंधः सांख्यानां त्वात्मानमाह त्रिगुणमिति । नान्तःकरणमेवात्मा किं त्वन्यस्य चेतनस्यार्थक्रियायां प्रयुक्तत्वा
प्रकाशकस्य तो गायत्र्यनुगुणेन हेतुना त्रिगुणं प्रधानमिति तत्र दात्म्यं नैव क्षितमिदं त्वन्तःकरणं न स धर्मस्य कं प्रवर्तत इति य
त्नेनाभासस्य रूपं वक्ष्यामहे त्येवं संबंधः यत्र विविक्तात्मविपश्चितां त्रिगुणादन्तःकरणं तस्य हेतुत्वेनाख्यातेनात्मेति । अथ ननु उक्तान
र्थे प्रपञ्चोपपत्तिरयाम वतारयत्यपीत्यादिना । वेदान्तानां तात्पर्यगम्येऽर्थे ज्ञानदीप्त्यादौ प्रतिपादने तत्त्वस्य ... इवात्मनः । मोक्ष नि
दोषान्याय्यो त्वेकत्वशादेवमा नयुक्तिहीनां काम पिप्रक्रियामारचयतस्य हेत्वादेः संगतिमाहुरिति योजना । कीदृशी
प्रक्रिया कथं वा संगतिरित्याशंक्य प्रक्रियया वक्ष्यमाणत्वं विषयादित्वात् संगत्यर्थे यावत्त्वात्यो विकारो विज्ञानात्मपरिवेष्टनं
मर   श्री

आ·व· ध्यात्मं वाधिदैवं वा नामत्रयविलापे नव्याकृतस्य सर्वोपि मूर्त्तो वामूर्त्तो वा भवतु मूर्त्तो वा सत्यत्वं ह्येतितदीयब्रह्मानुवादत्ताध्यार्थमाह
यावानित्यादिना । जीवोपाधित्वेनयावत्कार्यमव्याकृतात्जातं तत्सर्वं मिताविदे भयद्वत्र पूर्वग्रंथे सत्यशब्दितं पञ्चभूतात्मकं मूर्त्तो
मूर्त्तमिति व्याख्यातमित्यर्थः । भूतानां सत्यं तेषां प्राणा वै सत्यमिति कथमुक्तमित्यादिना । जीवोपाधित्वेनयावत्कार्यमव्याकृतात्
संकुचितत्वसंबंधात् प्राणानां सत्यमिति तद्व्याख्यार्थमाह प्राणानामिति । सत्यशब्दितत्वं ततः कारणानुवृत्तिसमहत्कार्येतत्वानां तत्परसंबं
धात्तेषामपि सत्यत्वमतः प्राणा वै सत्यमिति । श्रुत्युक्तितेषु ~~भेदेश्रवण~~ रतिर विरुद्धत्यर्थः । तदेवोपपादयितुं भाष्यस्थामाकोटाम
हृ कथमिति । न केवलमेषां सत्यत्वमेवकृतसंबंधाधीनं किंतु तत्वगतमपि माध्यपातितिविदर्थप्रधानप्राणादेः ...नानामरू
पाभेन्यसंयोगात्कार्यकरणवत्वेनानामरूपवत्वेनानिर्देश्यायकत्वं तदिति भाष्येणोत्तरमाहृ यतद्विति । प्रकाद्यथापि प्राणामुख्य
नीवोपाधित्वकृतानामादिविरहितानामपि सत्याख्यकृतयोगात्कार्यकरणवत्वेनानामरूपिणाजाताः ... हिंशा
यमोग्यासत्वं वर्तितति पूर्वोक्तनात्वेकत्वतस्तत्वोपपत्तेः प्राणा वै सत्यमितिश्रुतिर्न विरोधं ... तेषामेव तावामपि

 यु

त्यर्थः॥ तद्देतत्सत्यं परियोषितामितिभाष्यं योऽयमनृतानुवादसुप[illegible]तिसप[illegible]विद्युदात्यस्तूचि
तं सर्वेतस्य हृत्यस्मात्प्राक्तनस्तुत्या[illegible]स्यकृद्धार्थेतामित्यर्थमाहवक्ष्यामि हेतिः॥ [illegible]काकृत्वाण
स्तत्यान्निवृत्तस्य विज्ञानात्मनस्वरूपं वक्तव्यमित्यस्यार्थमाहव्याविहेति। सत्यमापेत्युक्तायामाह तस्यण्डीवस्य[illegible]त्वेन विशि
ष्टमित्यर्थः॥ तत्रैतस्यामवस्थायामयमुक्तार्थमाविज्ञानात्मानः॥ प्राणाद्यत्ययं विशेषोमाभूदितिभाष्य[illegible]सत्यप
शो निष्कर्षफलमाहतत्रेति। तस्मिन्दृष्टे ब्रह्मसत्यपराशेर्व्याह तत्त्वलक्षणायामवस्थायां स्थितस्सति विभागानि[illegible]त्यर्थः॥ तद्यथ्य
विभागमनितयत्वायेपिति। देवितिकादेवताभिषिताबागाद्दयः॥ विज्ञानात्मानस्तदुपाधयः विभागनिहस्तोदेतुम[illegible]हेतेइति
॥ आचारगतोऽत्यु यन्नामरूपकृतो विशेषः स इति भाष्येण हेतुसावयतियत इति भाष्यस्य [illegible]ये तद्दनुवदति। सवि
ये। ग्यस्यभूतमैतिक्रोपाधिगतत्वादात्मनि सूतोभावात्रस्यवदृथत्करणादुक्तविभागानिवृत्तिरित्यर्थः॥ सह मिक्त कृत्वात दिन
सर्वसत्यपरिशोध्यान्तरस्तु यद्विश्वाविज्ञानात्मानिर्दिश्यत इति भाष्ये तस्यैत्यापवतारयति। सेथोष्यतिः। तद्देतत्सर्वविज्ञा

आ॰तु॰ मप्यमनां सामान्यमेव लक्षणार्थं भवतीत्यस्यार्थमाह सर्वेषामिति तेन सुकृतस्य स्फुटाकराणां विशेषेज्ञेति। पुरुषस्य परोक्षं
स्वरूपमुक्तं तेन दृशेषजीवसाधा रणं विशेषहेतुत्वाभावादित्यर्थः तस्य हेतस्य पुरुषस्य विज्ञानात्मनो रूपं निर्दिश्यत इति वाक्य
व्याख्यानमुपरतभाष्यं तस्यार्थमाह तस्येति। परात्मस्वरूपे वक्तव्ये विज्ञानात्मरूपोपन्यासं कौतुकमाण्डवित्त मित्याशङ्क्य [illegible] णमेव स
र्वेदिप्सूतीमन्त्रविषय इत्यस्यार्थमाह पुंसइतिद्वेवावित्याशिन्नापरस्य रूपमुक्तमित्यर्थः जीवस्यापि परात्म [illegible] नुत दित्याशंक्य
ह तु परमात्मनः परिछिद्यमानस्यायेन विशेषेण विज्ञानात्मत्वलाभस्तद्रूपं निर्दिदिक्षितमपाच्चात्मेति का [illegible] स्यार्थमाहयेनेति। प्र
तोपयोऽयं सर्वजीवसाधारणरूपमबोध्यमानं कीदृगित्याशंक्य हृष्टांतस्तुतिमास्ते यथाता ता त्रिनेत्र [illegible] परत
वस्तुदिव्यज्ञानाविषयगामादिसमुदायात्मकं सर्वजीवसाधारणं रूपं स्तुतौ निर्दिष्टमि [illegible] मित्यर्थः सर्वे प्रथमं [illegible] सर्वधुप
संहृतितस्येति। तात्रि यकारेति तद्युक्तमितिकथं परकायसवेशे [illegible] नायपरिणीय
थायं सर्वं सप्तथायं सिद्धान्तः कर्थ तेस्वयं भवाहितेरित्यर्थः यस्तु [illegible] रूपमितितत्वं किंनौ वोवास

नस्यज्ञीवत्वलात्मनोवासनयेतितत्राहमहैरिति। ज्ञीवस्यात्मयात्मसत्यराशेविवेकेसोक्रादिविनागाद्यसिद्धिरितितन्नत्वितस्यामय
स्यायामित्यत्रादेरैरुक्तत्रद्वविस्मृत्यवासनातेषपरस्मादात्मांतराच्चभेदात्। किंच युक्तमेतक्रादिविनागाद्यसंतासामपिद्व [illegible]
स्मात्पूर्वापरव्याहतिरित्यर्थः। तस्मोत्पादेरन्योक्तं संवमन्त्रिरस्यप्रक्रियारवयित्वेत्यत्रसविनातत्तीयाधिक्रियामन्तारस्यतिञ्चय
यतालितियथोक्तसवेषवदितियावत्। अस्माद्धिमितिछेदः। तत्रहेतुमाह्येति। राशित्रयकल्पनावेदान्तस्य [illegible] शेमाहुमहैरिति
तत्रकल्पनायाश्रुतिवाह्यत्वधानबार्थकिलेपुक्तं उत्क्षपरराशिमात्र [illegible] त्रम्भइति॥ अत्रराशीना [illegible] बल्पादावि
त्वर्थः। परपत्तरमाहमध्यमइति। यथाहुरात्मेतामित्रात्तिवहू निमतौमतेसमाहारजनादिरूपमा [illegible] तमधा [illegible] रोर्विशे
षमाहप्रयोज्ञकइति। कोसौ वित्यपेक्षायामाहपाणिनि। आदिशब्दात्मणादिविषयः। प्रयोज्ञ [illegible] पान्द्रैनम्नविनाहि
षयमितिविषयमाहमहैरिति। आदिशब्दोरागमन्यामतादुक्तिस्या [illegible] कार्यकेराजा [illegible] पिष्यमा
द्यमित्याहमाधनमिति। यथाहुः सपथविपाककर्माहरिक्षपद्धा [illegible] माणा [illegible] माघनेयकुपायाँ

के

नानिमित्तश्चादिविद्धानीयस्त्वर्थौतियोवेनिर्विकल्पाद्येतात्मवेषे [illegible] सिध्यतीत्य [illegible] त्रवादाविद्धर्शनस्यव्यावहारिक
प्रमाणत्वघातकोहिशब्दः। नहिद्वितीयस्यत्यपिमाज्ञात्येव्यामवदसंगस्यसत्त्वंवधामिद्धेरिकप्रमाणत्वमाह [illegible] ति। किंच्चात्म
नि दिक्मात्रेप्रमापनावानजातिस्मृतमाज्ञात्यास्यवासिद्धेर्नतत्रवासनेत्याहाज्यवेति। किंच्चवासनात्मनोभिन्नाभिन्नावेतिविक
ल्पाद्यमन्त्रघटइवयतिवासनेति। मृदोघटाद्याकारतावदात्मायदिवासनाकारतामछति। तदात्मयाद्येतन्न [illegible] देनास्यितेमेश्व
त्मनःकृतार्थ्यतमेवद्विकानहिम्रयमेवात्माद्यस्यान्यघतामेदमावहेद्वासनावेयर्थ्यात्तन्नमात्माभिन्नेत्यर्थः। [illegible] येत्वात्मनामास
वंघावासंवघानाओघतहिफल्यकल्यात्तरन्निरस्यतिनहीति। श्रोत्रेकरणाकशब्दज्ञानंनरूपवासनपा [illegible] स्यतेतयाविषय
त्वादिशेषेपिसिद्धाविषयविषयित्वाभावाद्वितस्यसंगत्वाद्विषयत्वमेवनेतिनरागादिवासनासंगतिरित्यर्थः। कोटस्थ्यात्मवित्
नवासनेयाहयषडिति। असंगत्वेनाविषयत्वमुपपादयितुमाद्येमानमाह्यासंगइतिवेति। तत्रश्रुतस्मात्प्रयेलिंगमभ्यासंदर्श
यितुमसत्क्वाहितुक्तं॥ आत्मनोवासनानिरसातद्रूपस्यापाञ्चमेतिकात्वपराकप्रत्याहमहेतेतिघुत्परस्मात्परस्मिछिघम

शा॰ नु॰ स्मिन्नेव जीवे तिष्ठतीति वदंतं जीवो ज्ञानीति मतमनुसरन्नित्यर्थः परस्मादविद्योत्थिताजे न्नमेवाश्रयेन्न जीवं कारणमाति त्रास्य कार्यस्यान्व
त्राद्वैतेरित्याशंक्याह यथेति। प्रियाजकरांश्च लिंगं छित्वा व्याप्तासंख्याः कुमारित्वं प्रागुक्तमित्यर्थः दानीमनात्मधर्मो निद्योऽनुज्ञ्या वेत्याहानाच्च
तियथोपरादि नृपमेकदेश धर्मानसर्वत्र वममिश्रथा निद्यापरस्य धर्मोनेति ब्रवन्नोऽनिद्या विद्ययोरनात्मधर्मत्वेनेतिसोख्यमनुवर्तत्रे अपर
पक्ष विवेकासात्विदित्यर्थः अनुवर्तेन्नीति कारसंमतनुमार्कि कमनुसरन्त्रसौ हिरूढं सांख्यं कथमनुसरतीति तत्राह। रूढत्वमादिति। परावि
कारे तदेकदेशजीवे निद्येत्युक्तं प्रत्याहतेन मितिः अकृत्ना दिश्रुतिविरोधं हेतुमाहवेदानि। ह्य दहृद्विचारे पिजानेश्वरस्येरणां। शिवा दि
श्रुतिविरोधेनानिरस्तमिति हेतुमाचष्टयति पुरापीति। तदेव स्फुटयति स कत्तव्ह इति। जीवो नपरस्मात् अधिकारो नास्ति तुलादर्शनमंत
थानमंमारिष्ठ सवरणादयोनपरस्मिन्नपादुरिष्युरित्याशंक्याह दोषः स्ये त्यिन्त्यं नेसं सिन्नाविति संबंधः। तथा [illegible] सादिकृतिविरोध
स्यादित्यर्थः परं ज्ञो लिंगोपाधिरात्मेति शंकातत्रेति उपचारतः कल्पनयेति यावत्। लिंगतदुपाधिरात्मेत्यर्थः दूषयति नेति। लिंगोपाधि
नाकल्पितम् परांशो जीवात्मेत्युक्तेश्चाप्यादो लिंगध्वंसे वासनानाममिस्यात् त्रिगुणात्वेन दर्शीन [illegible] तावान्नलक्ष्यन्नद्वियात्। तापिलिंगस्था

कार्यकरणवतो नाम सिद्धि [illegible] तिरारिभ्यये कल्पयित्वा कल्पानां न स्मर्पिकुर्हो स्थात्या [illegible] लीति तदेव स्फोरयत्यपमि
लीतिलिंगाश्रित्तस्य वस्तुकं मिदिरूप ४ प्रयोङ्कोरा विनिष्ठाद्युध्यमस्तुपगतत्वघातनायुक्तिलेद्गुलं [illegible] स्यत्तु ज्ञिस्यत्यसा
व्यपरूपवेनेदित समयातस्यतात्स्थ्यादन्यथा कल्पनेत्यर्थ ४ कथमिति लिंदाद्युंगं बद्धइति। लिंगापगामे [illegible] लगतावा [illegible] नात्मनि
तिष्ठतीत्यत्र किम्मानमित्याशंक्यपाति लसंयोगावद्वेत्या वियुक्तस्यापि मनमाविघतपत्तयामनस [illegible] कार्योत [illegible] कलानवत
तिपरोक्तिरत्र मानमितिमत्वाहवासनेति। आत्मन्यगुणे कथं वासनादीत्याशंक्याह निर्गुणोपीति। [illegible] स्यकाया
रः कार्यकरणसुनि [illegible] भ्रमोहिनासगुणवत्सवत्यामासात्त्रिगुणोपीत्यर्थः ४ सपर [illegible] किलेता [illegible]
धान्याख्यायसकर्तत्वा दिव्याघ्रोत्तत्र्वेति। लिंगगतेस्मन्नूपयोङ्कराशिरात्मनि किन्तकेमेणभवती त्याशंक्याह भूतरशे
रिति। कार्यशरीरात् शिष्टेतराशेस्सकारातो। ऽलिंगगत्वात्तस्मादात्मानं गतत्वान्नात्मनो लिंगेनतादात्म्यादित्यर्थः। नाकिंकविज्ञाद्गु
सारार्थमेवपरेवीऽवकार्याक्रूरमाहहक्षेति। भगवत्या क्लिन्न विद्यानिस [illegible] कल्प्यतस्यादेवध्यक्षासतातदर्थं विकल्प्यते।

वासनाजीवेति स्वनीतिप्रक्रियासिद्धिरित्यर्थः श्रोयाज्ञिकात्मानिनवासना किंतु [illegible] कल्पपरि [illegible] तासांवरोक्तःस्मारयतिन्यायइ
ति। अस्मिन्नूपकरणेपुण्यादिवासनांनोहीत्याद्योवासनाधारवेति। [illegible] न्यायस्मा जात्मा [illegible] नसर्वैत्रपतीक्षिन्नदा
श्रयवशंकानिरूत्यर्थमनुसंन्नेयइत्यर्थः जीवेश्वरयोरंशांशिवादिनिरस्यपरस्मादविद्य. [illegible] नाश्रित्यस्वरूपस्थानश्च
नि। श्रद्विशष्टेनाविद्यायाजीवाश्रयवादिकल्पनागृह्यते अनुपपत्तिंस्फुटयन्नाह निर्मोहेति। परस्मादविद्य. [illegible] श्रोत्रसंसारस्या
न्नयोरेकाधिकरण्यादनाविद्यायांसत्यान्नमुक्तिर्नेवतस्यान्नष्टायांसाः
णपरासावस्थावमोहिणोनावान्मोत्सासिद्धिरित्यर्थः यत्तु लिंगापगमो
शान्नरागनेद्दष्टान्नोगुणवदितिनहिसद्व्यंहिवाच्यातंत्रेणाच्छानुमर्दतिपु
इत्यर्थश्रीत्मानिर्वासनानाश्रयत्वेद्वैतरमाहसामञ्जस्येनेति। यथोक्तकः
तियावद। श्रुतियुक्तिविरोधफलमाहनेनेति। उक्तविरोधानुवादकोहिशब्दः।

६२

अतादिति। आत्मनः कामाधारत्वं च स्येति शेषः। उक्तश्रुतीनां अतार्थानामर्थो न कल्पयामि इत्यत्र हेतुमाह ४

आ॰ तद॰ कामइति। मनोवदात्मनोपि धर्मित्वमाशंक्याह मनसीति। तत्र हेतुश्चाश्रुतेरिति। श्रोतो हि शब्दो हीत्यनुकृष्टश्चास्यार्थः पंचम्योक्तः श्रव
णात्कृतेश्च नात्मनो धर्मित्वमाह हृदयेहीति। आत्मनि धर्मप्रतीतिः स्फटिकवद्भ्रमिति तत्राह ध्यायतीति। क्लिन्नस्येव कामादीनां तत्र वाक्य
त्रयमाह कामाइति। आत्मनोनेत्यवित्थं वाक्यत्रयमाह सतीर्थाः इति। उक्तश्रुतिस्थमनोहृदयादिशब्देन सर्वे बाध्यो। तत्रान्तर्भवेदाद्यात्म
निकामादिजन्मात्रापि वाच्छितमित्याशंक्याह एषत्याणीति। प्रतीयोवहत्त्वप्रमितिर्निषेधं कथमुक्तश्रुतीनामित्य [illegible] हस्तोचनमाजेति
विदात्मामावदेकात्र लाघवहेतुकं वेषद्विषलिंगानुरोधेन पर्यवसितं तन्मध्यस्थोक्तश्रुतीनामपि तु त्रिवता [illegible] रकल्पने
स्वर्थः लिंगाविरोधापि पुंसि वासनाश्रित्वं न्निरस्यमराशित्रयकल्पनां निरस्यति राशीति। अत्रेति तत्पदेः अन्या [illegible] सूत्रेऽर्थश
ब्दाभावशब्दवाचीयशब्दान्मूर्तश्चेवेत्यत्रावधारणमाम्नातं स्य शब्दे। अपिशब्दात्मूर्तश्चेत्यन्वयका [illegible] करणायोगा
कृत्यन्तरानुगुण्यानावान्तराशितनुपकल्पना। कार्यत्वाद्भेद्यक्रियाः तइति पूर्वोक्तं स्मृत्वेत्रापि [illegible] कल्पनेयमनेक
न्यायविरुद्धा कल्प्यते तेन न कार्यत्वहेतुमाह ययेनेति। कथं सिद्धान्ते पिनाकशाद्धा। हिंसामन्त्र [illegible] इति। कथं राशित्रयपक्षेना

स्यं ५

नान्यायविरोधइत्याशंक्य जीवस्यरूपमध्येऽन्तर्नोचारूपिमध्येवेति विकल्प्याद्ये निषेधयन्कोऽर्थविरस्याम्पश्चाद्द्वितीयेश्रुतिं शिक्षयन्ना
दद्ब्रह्मेति।तदारूपिमध्येजीवान्तर्गतोवकल्पनायमितियावत्॥ अथन्यायादिराशित्रयकल्पना।समोतीयद्विविक्षितरूपीमध्येजी
वान्तर्गतोवकल्पनायमितियावत्॥ अथन्यायादिराशित्रयकल्पना।समोतीयद्विजीवोरूपिमध्येवर्तते तदानन्यत्वेनपरस्यरूपइतिश्रु
तिरुक्तपदित्याहविज्ञानात्मेति। नचतुजीवस्यरूपिमध्येप्रवेशपक्षेद्वैवाचेत्यादिश्रुतेरेवंशिक्षाकोरावनि[illegible]द्वैवकस्मेति। य
द्विजीवोरूपिराशावन्तर्वर्तेत अथाससतिद्वैवचनंचावेत्यवधारणमेवकारणस्यामुक्त.रूपमध्येत्वेविध्वंसेलव[illegible]द्रूपस्फोऽयं
तिमूर्त्तेति।विषयसेदेनद्वैवचनाद्यविरोधंशंकतेमतमिति। इत्थंव्यवस्थायांजीवद्वाराविक्रियमाणस्य[illegible]त्र्यो[illegible]त्रेम
त्युक्तिरयुक्तावासनाकामोदेरपितद्वारातत्रसंबंधादित्याहतदापीति।कुतोजीवद्वारावासनानोपरस्मिन्रूप[illegible]क्रियमाणस्यवासना
नामिति।विशेषोमूर्त्तामूर्त्तरूपात्यामितिशेषः।जीवद्वाराविक्रियमाणस्यपरस्यतेरूपेजीवस्यत्वेवाऽअनारूपमितिव्यवस्थाकरण
मस्थानेसंत्रमसात्रमितिफलितमाहासदिति।नवजीवद्वारतोविनापरस्यतेद्वेरूपेस्त्रामितिवाच्यंवासनारूपस्यापिनेदवतस्मि

८७

अ॰ वसु॰

रूपसंसारादितितावत्। अस्तु तर्हि जीवात्मना परिणतस्य परस्य वासनामयमपि रूपमित्याशंक्य नवाहवास्थितिं इन्द्रजालिक छेत्रापि वस्तु
तो वस्य वस्तुनोन रूपेण विक्रियत इत्येवं विधोर्थो वक्तुं न शक्य इत्यनुत्तयः। अन्यनूमेतस्य व्याख्यामुख्यापाहलेति। न हि तथा स्तुतपरिणाम
तविशेषात्तन्यथा ततमनव स्थितेरितिनाच। किंच जीवस्य वस्तुत्वे वस्तुतत्त्वमात्मविनिक्षेपमनात्मविनिक्षेपं वा ना [illegible] रज्जुसर्पादित्या
ह्वस्य तत्त्वमिति। द्वितीयस्ते दोषान्तरमाविस्करोति निर्गुणेः प्रपंचे पक्षद्वयदूषणमुपसंहरत्याविशिष्ट कोटिलिरिति इह शीनाशि न्वया
जीवस्य कामाधाश्रयत्वमित्याद्येत्यर्थः। अयुक्ते तिच्छेद परोक्तं नस्येत्या। इत्यसमंवन्धनं दीयप्रक्रियां प्र [illegible] मनेन छद्मार्थम
हा इदश्लिष्टाणोद्भिन्निति। तस्य देत्यत्र तच्छब्देनालिंगं गृह्यते यायं ह्लिणोह्लश्लिष्यमात्मेयपपद इत्यधिदेवेन्वत [illegible] व प्रकृतेन्हार छेतच्छब्द
स्यय प्रकृतावलंविन्नादित्यर्थः। तथा शब्द पर्यायोथ शब्दः प्रकृत न्वाल्लिंग गय इजीवस्या [illegible] तथायाम स्येवात्र तच्छ
ब्देन ग्रहाश्लिष्टितिशंकते जीवेति। प्रकृतत्वेपि तस्य वासनारूपत्वात्तावान्नतच्छब्दार्थ [illegible] तिविशिष्टबुद्धे वेन जीवस्य
रूपायिनुमिच्छन्नीन वासनामयसंसाररूपतस्यतत्वं नायुक्तमित्याह निवमिति। इह [illegible] जीवस्य वासनारूपिचा। या

वाक्यान्तरेण विरोधाभावादित्याशंक्यैतन्निरस्यतीति काण्डद्वयोर्कि:। अथवा पिंतेष्वार्थे वा। पिंतां वेशंज्ञालक्ष्मणाहित्याशिवं त्रापि मानान्तरवि
रुद्धत्वेनयुक्तमिदानीं तद्वचनि मात्रेणेसा ×१ कमेवबाकंमर्थे वेदो वाक्यद्वयं वेतिविकल्प्यायेप्रत्यक्षमिति। द्वितीयमनूद्य विरोधमाह वाक्येय।
धयितुमाहत्तेनापीति। वाक्यभेदं पुरुषस्ते दवा विवदितिवा क्व विद्वित्युक्तं अद्वितं बोधयन्ती रूप्यसुनिषन्नस्वार्थपरार्थविदं त्रीति
पृच्छति कथमिति। तत्रसमाधिं वक्तुं भूमिका। माहेत्यमानमिति। तस्याश्वार्थघातकत्वात्रामप्रविषयघातकत्वं वाश्वफलघातक
त्वं वानाद्यस्त्या स्मद्धेमिति। नहितीयइत्याह निश्चेषेति। एतत्फलं द्योतितवान्तस्या:परार्थपद्यालितेत्याशंक्याह विधेयेति। तस्यापि
ढ्येयत्नेप्रत्याग। त्मा श्रुपद्यतेय हि दे धान्तकर्मवावर्क्स्वार्थप्रमांकुर्यादित्याशंक्याहनवेति। स्वार्थप्रमापकत्वेपितस्या विरोधाद
प्रमाण्यमित्याशंक्याह स्वार्थे वेति। कर्मनीवेत्यस्वार्थप्र मिवनोत्पद्यते मानानावादित्याशंक्याह प्रत्याद्यादीति। चकारोपी
कारसमुच्चयार्थः कृत्स्नवाक्येनैदिकबोधयता कर्मवाक्यार्थस्यापहृतत्वान्तद्वाक्यात् प्रमोत्पत्तिरिति शंकते विषयेति।
× ४ निवेपिसफलान्तरघातित्वमाशंक्य तदूनावान्तेत्याह स्वार्थ इति। तथापि कर्मकाण्डप्रामाण्यघा × ७

त र

श्रा·यद्ध

त्रयहणं किन्नस्याशागत्र्क्लिष्टाकुंसलं वक्लि शिखमाहाहरजनमित्यपीति। तत्राहेद्वेति। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह पीतिमिति सा
क्लिष्टाद्दृशोरितिसर्वेष्वलिंगंचिन्नं तस्य तथात्वानेनिमित्तमाह आद्दीतियथापोत्राविकमित्यस्यार्थमाह इषिदिति। आदिपदेन कव
लादिपदं ग्रुकं वनादियह: पथं इगोप इत्यस्यार्थमाह छिन्निवासना वि चित्रमनाभिकिकरणमित्यस्कयुग विचित्रमित्याह रज
सइत्यंति। कविदिति गुणो कद्यनिमित्ति विषयोक्ति:प्रति विषयेगुणानामस्कार्यनिकर्षेवेवाकि त्रिमिन्नमित्याशंक्यतद्वैचित्र्यमनूद्यत
निमित्तमाह क्वचिदिति। आदिति पदेन रागादियह:। वासना विचित्रामुक्त्वा यथान्यविरितस्यार्थमाह आभिरिति। यथा पुण्डरीकमि
त्यस्यार्थमाह पुण्डरीकमिति। तथा मन इति शेष:। यथा सूक्ष्म दिव्या दिविलन्जते सहुदिति विवेकु मुट्टवकुषास्मदीयस्य तद्विषये प्रद
निमुच्छाति प्रति न भातीत्यर्थ:। तथाह्यानपकरणा शांतिश्च्या [illegible] स्याकस्यचिद्दासना सहृदेवत्सर्वे [illegible] नोहकृतीति दा
न्तिकमाह मन्न [illegible] इतेति। अस्य वासना विशिष्ट सत्रोपाधि विषयार्थ तस्मा मु [illegible] रह दिग [illegible] तेनि। तस्य परस्मा ज्ञायमा
न त्वं ताभ्य वत्स श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमिति वकुं क्लिनेसुमं उक्तवासना विशिष्टत्रोपाधि [illegible] दत्वा दिफलो किंव्याकरोत्यत आह।

रूक्तैरणगर्भेऽप्यपायापायपूर्वकमनवद्यार्थः अपायो विशेषणत्रयाविवक्षया । दिव्या निशाभिर्... ह्रष्टमुखाग्निफलमुक्तमद्दष्टं तु तेष
थेत्यादिशास्त्रीयमिति तावत् परिमितभिति तावत् परिमितदृष्टान्तो न्यावाक्यमनानामपि परिमितं चेद्दृष्टानन्दा ख्यातिरेव साम्या
दित्याशङ्क्याह नादिरिति निषेधवत्तु पृथ्येहेतुर्यत इति तस्यैव व्याख्यानमनन्तेति किमर्थं तर्हि दृष्टान्तोपादानमित्याशङ्क्योपलक्षण
त्वेनेत्यादिना दृष्टान्तेरीति । वासनानामियत्ताप्रदर्शनेनेदादृष्टफलं वैषादिकं तर्हि तत्फलमित्याशङ्क्योक्तं पेलस्य दृष्ट्यतिप्रकारे
ति । इयत्तासंन्नवमसच्छदार्थः । आशिषुब्राह्मणादास्याद्देशाद्दृत्तेसंकीर्णप्रथमात्मन्यथशाद्दृष्ट्याख्या । नाये न्नरं वा ... स्यादनिशेष
भितिपदद्वयमाकृष्टो पूरयव्याकरोति । यत इति । प्रत्यक्षादिनापि तत्र सिद्धेः सुकरत्वात्किमादेशेनेत्याशङ्क्यादानेत्यतीति । कि
मपेक्ष्यादेशस्यानन्तर्यं तदाहस्मृतेति । उक्तस्य सत्यव्याख्यानं तत्र च लेवकुतो निर्दिदिक्षयते ... ब्रह्मत्वेनेति । आदेशापेक्षानन्तर्यं दर्श
यति निरादेशस्येति । आदेशान्तरश्रुत्यं व्यस्तेत्यत्र हेतुमाहाभिमानेति । तस्य वाक्यान्तर्मात्रानिन्द्रहेतुः प्रत्यगिति । अथातस्तदेवाय स्पाय
देशशब्दार्थमाह कर्मणीति । आदिश्यत इति व्युत्पत्त्या वह । आदिश्यात्ततोऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानं वा देश इत्यर्थः । ननु कर्मता वस्तुत्वं नानु

~ल्याणशाश्वेवादितिरिषु ~

ने॰ श्रादेशमारत्यमेति नेनीशब्दद्वयोपादानात्कारणपदे चेत्शब्दद्वयमादेशो नवेतेनवह [illegible] शक्यमादेष्टुमस्य नदत्तावकत्वा दितिशंक
नेनेतीति। शब्दद्वयमत्तावकमपिवृत्तस्थी। निमित्तमित्युच्यमानमतिसूक्ष्मवादेवहितेनस्तो नव्यामित्याह श्रापिवेति। [illegible] तदेवम
क्रियाइतदज्ञानेनेतिप्रतीत्यध्यस्ता विद्यातज्ञानिरासद्वारार्थी हेतुश्शब्दद्वयाभित्यर्थः ननुपरतीयोमूलोदिनिषेधश्चोदद्वयलहानिर
न्यथातस्यापलावरूपतेनित्येत्या स्यपत्यागिति। स्वाज्ञानतत्कार्यधर्मेश्च मात्रेचेनावसानावकुतस्तद्वयंदंष्टु [illegible] श्रोतावनानिषे
धस्येवतत्रपदेशादित्यर्थः निषेधेनात्मनस्सद्वयवत्ता नावेपितस्यसंसप्रतियोगित्वाशक्तितदित्याशंक्य [illegible] मदुक्तनय
पूर्वोक्तसारत्यस्मृत्रेस्येति। यद्वानिषेधेनसद्वयवत्तावेपमलकारणादिनातत्राद्वक्तसा शंक्य [illegible] नेमेवमित्याह
मूलेस्येति। मूलकारणमन्यकार्य नेदनेर्वेतिसर्वेनिषेध्योर्थः तथापिकार्यकारणातिरिक्तेनाभिषेधेनक [illegible] विवात्मनस्सदित्ती
यंदूषयतिमानेइति। मामादिनासद्वयवत्तामाशंक्य तस्यापिकार्यकारणानेतु [illegible] सामनिषेधस्यचाने
सद्वयत्वमितिकेचिन्नाव्यत्यास्यारणाइति। लोकानांनदविभ्रान्तदे [illegible] त्याहलोकादपइति।
धर्मंइत्यापंसतांकेवाङ्मनस्यानीतनवेतिविकल्पआद्येनस्यासानानितेकेमन्वानोद्दृती॰

कारकादीनामनिषेध्यतया सद्वयत्रमा[illegible]क्यादृकारवेंत्वेति। अन्यत्ररूपतामितिपाठवरा अन्वा[illegible]गणादिना सद्वद्वयवत्त्रिरस्य।
तिकारणमिति। ज्ञात्यादिरितिस्रथोदाशकात्द्रज्ञातिरिति। संवध्वस्समवायोत्तावो विशेषः सदादिरिक्रत्वना तिस्मद्वयत्वंशिथिल
यतिसदिति। मात्रादितिस्त्रदारोक्रतात्दप्रमानैति समुच्चयार्थो थशद्वस्त्रयापर्यायः श्रियप्रमात्वेनानुकूलो व्यापारः फलप्रमा॥ ननु
र्थ ब्रह्मज्ञापयितुंपक्रम्यप्रयथाक्त निषेधेन तज्ज्ञापितं भवति नहि निषेधमात्रेण तज्ज्ञापनं तस्माव प्रतिज्ञाहानिरुक्तत्रोदेत्यादरिति।
इत्थमुक्तस्यानुक्तस्य वनिषेधेन कारणेन मर्थन्निषिध्यप्रसक्त्यात्रमानिषिद्धमवलंब्य स्थितेन ब्रह्मणा आत्म्य मवगम्यते तम्य न
देन तत्र तत्र प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः निषेध्यापेक्षानावेन निषेधः प्राप्तिं विना तदयोगादित्याशंकाह पेशीनमर्थेनिगामयतित
स्येतिनिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वे नसंता विततमयशरार्थः ब्रह्मणि निषिद्धमात्रादाय मातरुच्छास्यात्यत्रनिषिद्धघटवदित्याशं
शंकय किमुतिकृत्यामाहाक्षमिति। दृष्टान्तं विघटयति। घटइति। घटादौ निषिद्धस्यात्र। सत्रापिपटादिस्तोन्यनश्छाउंपुक
क्ष्यानन्तरार्के लिनद्वारघटादिवज्ञोपि ज्ञापितं त्वादेरमिषिद्धस्य धर्मिणोत्नावादिसर्थः दोक्ता तिकेने [illegible]

आ·व·तु

दिति। यात्मनो निषिद्धस्याभावात्मनोन्यत्रेतदेनालेदेनवानाछि तिरजलादिवत् सर्पवदित्यत्र [illegible] तीविक्ता [illegible] यारमा [illegible] शंक्यात्परीवद्दति।
नत्रकल्पितमनाम्भा जातं तत्र निषिद्धत्रानन्यत्रा [illegible] कल्पितत्वादित्यर्थः कल्पितत्वा [illegible] दिमारां [illegible] थ्यानां [illegible] तिमिमतन्त्र [illegible] तव्यतिसानिवाड
रजतवदिति निष्फलितमादान शंक्या प्रतीविकल्पितमाकाशादिप्रकृतमिति शंक्योक्त [illegible] नि [illegible] वादत्रे
निषिर्वचे यथ्यो मित्याशंक्याहेति शब्दे निवद्र्लयेवा विपदा [illegible] वेति निषेध [illegible] वा [illegible] नश्यद्धिकार
जातपुरुषान्नविनश्यति पुरुषा विनाशर्ह्वसावाद्दविना [illegible] ती तिन्यायादित्यर्थः [illegible] मितिशद्धांके [illegible] पि ष्ह
ह [illegible] तडपान्नतत्यातदापनोनूनयतेत्याशंक्याहसदिति [illegible] वयोस्सत्ताम्फूर्ति [illegible] तिश्ना
रेल [illegible] वदत्यतत्रस्यानिषेधा [illegible] श्रुतेत्यर्थः किञ्चप्रत्यक्ष [illegible] ताम्फूर्त्तिलक्षणं [illegible] ह्वेनादि [illegible] तत्सतो
नतत्रनिषेधकमित्यादनिषेधनीति आत्मवलात्मनोहितनिषे [illegible] वनमा [illegible] रमदा [illegible] दिव्यशकावा
क्यात्यजानेवविदात्मासद्देपुप [illegible] यात्मा [illegible] कि नानवकिन्नवेनति [illegible] ज्ञा [illegible] दर्शितज्ञानेनेति। आ

न्य ३

श्री·वा· योनयारासो ऽपि तस्मिन्विधिविद्वारा क्रमते तन्निषेधद्वारं तत्र प्राप्तिपादनमित्यर्थः पत्र विधिमुखेनोच्यते तत्रा ऽक्रियथा वंध्यासुतादिन
दात्मापि विधिमुखेनानुक्तेरसन्निरूपाशंक्याह ष्यत इति। अन्यानपेक्ष सत्त्वा स्फूर्तिद्वार प्रतीत्या पनाक्षिप्तेत्येते दिवस्फुटयति मानेति।
अयं हि व्यवहारे सोपाधि श्रुद्धेतरमानविषयस्तु पुनस्स्वेच्छ विशेषापादेन परमार्थस्य रूपेण वद वच्छानन्त्र लनतेनावदुपाधि विष
यो निषेधो न निरूपणीतीत्यर्थः कथं तर्हि निरुपाधि निरतयाहा निरस्त्रेति। प्रथममपाद्यार्थं स्फोरयति निषेध्येति अज्ञानस्य कार्यस्त्र नि
षेध्यत्वादव प्रतियोगित्वेन निषेधस्य हेतुत्वमस्ति रधस्य स्वरूपेण सति यावन्निषेध्यं निरूढो निषेधावस्थाहेतु वाच्य शब्दार्थः प्र
तीतो निषेधापि हेतुनिषेधस्य निषेधकान्तरमास्ति वेदनव स्थातदभावे निषेधक्षितेरात्मनस्तु विशेषनेत्याशंक्याह स्वमात्रवाद्येनेति।
निषेधस्यापि निषेधेकथं त्रानवस्थेत्याशंक्याह निषेध्यमिति एवमनावनिषेधापि निषेधस्यापाश्रेत्याहातन इति। अन्यो निषेध इति शेष
इति नो परमाद्वितस्य प्रत्ययः तास्वेन निषेधार्थप्रतीत्या वाक्यार्थे किं किमर्थं तत्कारस्वयामित्याह ज्ञि घृणि नेति। तदेवस्फुटयति बुद्धि
निर्द्वयत्वे त्याशंक्याह नेतीति। यतो यथास्वप्राप्त स्वतन्त्र निषिध्यते तावी स्वयमित्यर्थः आकाशादिनिरूपणस्येवमित्याह ज्ञिघृणि नेति। तदेव
स्फुटयति बुद्धि स्थितस्य ति। यत स्मर्तुस्याकाशितस्य विश्वा निषेधिनी श्रुतस्सिंबद्धुक्तेत्यर्थः अन्यपक्षेपि कथंसबोका द्वायां निरित्या

शंक्या ह्ज्ञानेति। अयमर्थो ऽत्रेयः कार्यख्याप्रमित्याकं। ख्यातावीप्सायां निवर्त्तन्ते प्रामस्य सर्वेस्यान्निषेधात्ज्ञान क्रिययोरविषयेवतावाप्यवनुपादि
ष्या विद्यानातिष्ठतेतस्तुकावीक्षेत्यर्थः कृत्वा यानावधियवहेतं तद्देतुवेन्यच्छिद्रयनि ष्यानर्थक्यादत्राव पन्नात् वीप्सापदेन विशेषश्त्याशंका
द्यूह्मतत्ववीरेववाविकृत्यनह ख्यात्रमाहरक्षेति। वीप्साफलमाह प्रथयदिति। निर्दिश्य स्य सर्वस्यानिषेधे किं ज्ञान नदाहि वक्ष्येति। वाध्य न
मविधूषप्रस्याशेषस्य नञस्त्या निषेधे तद्दत्ता नेपत्यख्यात्रंब्रह्मख्यत्र्थाद्दादिस्य त्रिरचविनिषेधाद्यागान्नथावतदनिर्दिष्टिव्रशंकाद्यकि
तित्यर्थः। वीप्सापदेन गुणामुक्त्वा पक्षान्तरे दोषमाह न चेति। वाक्यद्वयमपदेको दोषस्तत्राह नेति। मूर्त्तामूर्त्ते निषेधे नवाक्यद्वयाप
रनेरशेषव्यपदेश्या निषेधावकिञ्चिदनुक्त्व्यपदेश्यमेव ब्रह्मेत्यशाकास्यादित्यर्थः शंकान्तरमाहत्यदिवति। इतिस्यामुपनीत
मूर्त्तामूर्त्तयोरेवन नुस्या निषेधादन्तावा निषेधात्तन्निस्तेवाक्यमिति शंका। निषेदित्यर्थः तदेवसाधयति साक्षादिति। प्रमितेषु भूतलादि
षु प्रमितानामेव घटादीनां निषेधेश्च मर्मि प्रतियोगियहानातु नयसाक्षाद शून्य तिष्ठत्यप्रमितेत्व ब्रह्मणि प्रमितत्वजगन्निषिध्यते वेदु वशून्य
वसाधिस्यादुव्रह्मणोमानान्तराबाधितस्य जगतो निषिद्धत्वादित्यर्थः तवनुवाक्यस्य शून्यमिष्टतेत्याशंक्याहादेशइतीति। ब्रह्मणआदे

१२

न२

श्रा॰ व॰ ३ श॰ इत्युक्त्वा। निषेधोक्तेरयमादेशो। निषेधाख्यो ब्रह्मप्रतिपादनपरः प्रवेत्यर्थः वाक्य। स्यमून्यन्निष्ठा वाक्यो गेफलितमाह निषेधेति। निषेधाद्वे
शनकार्यकारणांशानां निषेधो वाक्यार्थः आदिब्रह्मरूपेण निषिध्यमानरूपेण तिष्ठतीति विद्धानित्यर्थः। उपाधिनिष्टत्त्वात्तु पहितस्वरूपेणाविद्युपेव
स्थितेति रूपविनेत्यर्थः शब्दार्थः जगदेकदा निषिद्धमपि पुरुषे इत्थंविष्यतिसर्पादाविवत्यथाहृष्टेरित्याशंक्यदृष्टान्तेन नभिरावष्टंयेत्यादिना। म
पोऽहेतुनाश्चो नत्समं तद्ध्याना वा दितियावत्संस्कारणाद्देतानिहृत्त्विरात्मनोऽन्येत्याशंक्य प्रत्याक्षेप्रमारयति न। नन्विति। नावस्या सा व
निष्ठात्वायोगादीप्स्यासर्वमारोपितं सा हित्वरूपेणानिरस्तत्वात्मना निश्चितिविद्धा निस्का। नीष्ठा पक्षे हेत्वमस्माहाननुपेति। नत्रपक्षमुपसं द
रतिनेतीति। वीप्सा अयणेविवक्षितम्यप्रतिज्ञार्थवक्त्वा। दर्शमनस्मं तत्त्वा दित्ति हेत्वर्थः उक्तार्थसिद्धिरेवमानूदित्यशंक्याह कृतार्थेति।
श्रेनन्यायत्रमेकात्म्यमित्यादेरुक्तार्थस्य सिद्धावेवपुरुषस्य कृतार्थतानान्यथा। इहैव दैवदीदृशमत्यमस्मा। मादिसुतेरित्यर्थः निषे
ध फलमुपसंहरति परागितिनि। मनः सूनावो। तो वाक्यविषयं कथं विद्धेवबशात्रपत्याग्रुरुक्तविषयेत्यो निषिद्धमत्याशेषापारप्र
नीविक्कास्पतीत्यर्थः नायमाश्रित्ययुक्तिनो निषेधवाक्यव्याख्यानमिदानीमिदमेव विधिमुखेन बोधकमित्यर्थान्तरं विवकुरस्या।

५३

तिरेकार्थत्वेतिपक्षं प्रत्यासत्त्यतिरेकस्यैतत्पक्षी। निर्दिश्याव्यतिरेकसिद्धिरिति ... हि शब्दः। पूर्वोक्तमनव्रह्मणो मूर्त्तादव्यतिरेकत्वात्
त्वादर्शनात्किमर्थे वेत्त्रहि किमर्थेत्यतस्त्राह। मात्राद्दिति पदार्थ आघनानन्तरस्तु शुद्धो स्मात्तादेव ब्रह्मत्वा वेवा वायितुमाह दर्शनात्किरित्यर्थःके
विद्वन्नोपदावष्टब्धत्रामूर्त्तादि निषेधार्थतामादेशात्के राजश्रीरपत्याहनेत्यादिना। नहि निषेध्यादेशान्निषेध्यमूर्त्तादिनिषेधार्थो नरु
णायाःत्वमर्थं परस्वादित्यर्थः विपक्षे दोषमाह ब्रह्मण इति प्रमितस्य मूर्त्तादेर्निषिद्धत्वात् ब्रह्मणोऽप्रमितत्वं नाम्निकी ग्रव्यतेव विरुद्धत्वा
दित्यर्थः निषेधपक्ष्या योगो ब्रह्मणो मूर्त्तोदिश्यासंलवान्पारिशेष्याद्व्यतिरेकपक्षः स्यान्नत्वपुरैवतत्रसिद्धिस्या... सादादित्याशंक्याह
द्रष्टीति द्वैदातेत्य वै नषष्ठ्या मूर्त्तादेर्ब्रह्मणो व्यतासिद्धिन्नदादेशवाक्यं व्यतिरेकार्थि कि श्चैवपुनरुक्तिरित्यर्थः। ननु पारिशेष्याद्व्य
तिरेकार्थनेति...। तत्राह नेति निषेधो ह्यमूर्त्तादेर्भवता वेद निषेध्यं पारिशेष्याद्व्यतिरेकसिद्धिरित्युक्तिर्युक्ता षष्ठ्येव तत्र सिद्धो पारि
शेष्या नवकाशादित्यर्थः व्यतिरेकपक्षे निरस्यन्निषेधपक्षे दोषान्तरमाह शक्यत इति। तदा श्रित्य तद्विषयत्वेन स्थितामूर्त्तादिशकवनि
षेद्धुं ह्विरोधादित्यर्थः यदि रूपादिष्वी वदध्यक्षादेरान्तामसत्वान्तदर्थो निषेधो युक्तस्तदोपनादेशात्के निषेधार्थता तस्मात्रद्या फलत्वा

श्री· बव दित्यादेर्निषेध्यादिति। जिज्ञासामात्रे निषेधमात्रे निषेधं वा कथं तद्वारा ब्रह्मनिषेधं वा न घटपक्षमविरोधात् इत्यादेर्निषेधवदिति। द्वितीये ऽस्मत्र
पक्षधर्मिरितिव का ऽर्थः व्यतिरेकपक्षेपि न तन्मात्रपरं वा कथं तु पक्षमविरोधात्तद्वारा ब्रह्मपरत्वे तत्वात् ब्रह्मेति। पूर्वत्रादेर्निषेधे
पि व्यतिरेके तत्र वाक्यपर्यवसाने का हानिरित्याशंक्याह ततश्चेति पक्षद्वयसाधारणदोषमाह स्यवेति। यदि हि तत्रादिर्निषेधस्य
स्य वा ब्रह्मालेदे निषिद्धे पारिशेष्यात्तेनार्थात्तत्र विधिप्रदादेशात् प्रतिज्ञार्थो न प्रकाशितः स्यादनिषिद्ध[illegible]स्य वा निषेध
स्य वा शून्यत्वोदेर्वा द्वितीयस्य सद्वाद द्वयार्थासिद्धेरित्यर्थः कथं तर्हि निषेधो ऽनिर्वचनीयत्वाख्याने यथेति। पक्षो [illegible] तो ब्रह्म
सिद्धिरनेन यथा तत्र सिद्धिस्तथास्मिन्नेव ब्रह्मणि विषये निषेधो ऽप्रत्यक्षोदाहरणात्मा कार्येति योजना। तासंख्यातु [illegible] शक्रेरर्द्धा गवनि
षेधव्यतिरेकासिद्धाविद्यत्त्वदति सिद्धश्रुति। अनात्म निषेधे हेतुमाहाद्याधेति। तमत्तु सवेन साध्यति अ[illegible]द्याधेति। न केवलमि
त्यत्र निवारादनात्मा कल्पितो ऽज्ञाननिषेधः किं वा मध्यस्ति वारस्य [illegible] दोषात्तुल्यवत् सिद्धा [illegible] प्यादहरूपेति। अनुवादयाजन
निषेधान्तरस्यात्रियस्यथा गुणात्व्याख्यामावलक्षणानत्रार्थे न प्रत्यगर्थस्य लक्ष्यदेवचित्तमयोक्षा[illegible] साध्यसंबंधं दृष्टान्तेनाह यथेति

ति। नावानात्वरूपेनात्मानुसंधानमिद्धश्रुत्यर्द्धे तथ्यसत्यत्वेत्याशंक्याह। विद्याविरेतेति। सर्वे नात्मा स्वप्रकाशात्मप्रमादात्मना समानवद्भव
ति स्वयं डर्निरूपत्वात्। प्रत्यगात्मविद्यैकरूपत्वावस्वरक्तोतोऽस्मात् तत्त्वार्थः कथमात्मनः स्वप्रकाशते त्याशंक्याविद्रूपत्वादित्याह। तिरोहिते
ति। तथाप्यात्मानात्मानंसाक्षयति वृद्धिप्रत्ययविकारादिष्वि। इत्याशंक्याह व्यपाश्रिति। संविद्रूपत्वं साक्षयत्वम् न्यत्वेति। मायादिस्वरूपत्वेन नानारूपत्व
शंकित्वाह दृश्यैति। ननानारूपमितितिवेश्या शेषः रूपादिमत्त्वे... यादृश्याह द्वन्द्वादिमावकत्वं दृश्यरात्मनो पिहितमावक... तज्ञाद्यादिषु सं
गः स्वस्मात् स्थित्येवमवतस्माव कार्येष्वा दित्याशंक्याह स्मावेति। न हि दीपवदात्मा साधकेनात्मा लाप्यत इति... ... रूपापेक्षस्माव
कत्वाद्दीपवदित्याह नदस्याभाशंक्याह नन्वेति। प्रत्यग्ग्निस्वरूपदर्शने कार्त्स्न्यशास्त्रात्कोऽस्य दोषस्माभावेत्याह फलेति। प्रत्यगार्थस्य कू
टस्थस्य हृदयविदकरसस्थानसर्थस्य च मादिसाक्ष्यसंबंधमुक्तमुपसंहरत्यत इति। प्रकृतं फलात्मकत्वमत इत्याह तदर्थः अवस्थातेदो
वास्मायामुद्धतेत्वस्माकं संबंधं भरम्नेद्धानर्थ्यं सर्वथस्य प्रत्यगर्थलक्षणकत्वमाह। प्रमात्रादेरिति। नत्वोऽहं त्रिविधवकवचनयस्मिन्निति। नमस्तत्रिर्मा
त्राद्यनावस्वस्वमात्वेकं वा वैकर्तं ... लक्षणत्यत्तानिषेधवाक्येन सर्वस्य मर्थस्यत्यर्थः सदा शुद्धमित्येतद्द्विवचो। दि। पृथक्

श्री·वत्स मामिति कस्मात्तदर्थेन न सलक्ष्यते प्रत्यगादिवलावदेवतत्र सिद्धेर्लक्ष्यार्थस्वैव श्रेयसादिति। माचादेश्चहेत्यविद्या स्वत्वविद्या माहितस्थेन प्रतीका
त्तुस्तवैकरसे संलयोऽज्ञात्वाडच्यारन्यत्र विविक्तवादतो नाध्यासादिना प्रत्यक्षधीरित्यर्थः किं श्चमानादेकपि साक्षिसाक्षकत्वेन नन्दृष्टत्रिरित्यास
न्नित्येति। वैविक्त्यादिति हेत्वसिद्धिमाशंक्यबाधाद्याविद्यादीनि। तस्यात्मत्र ज्ञातिरेकेण हेतुना द्वयविलक्षणं प्रतीच स्वरूपावधृतं वस्तुत्वात्तुल्य
देवलक्ष्यमतो विविक्ततात्मानात्मनोरित्यर्थः। अनस्यमानत्वासिद्धिमाशंक्य हेतुदिति। तत्र युक्तिमाह स्वसंवेद्येति। नन्वर्थमनुवदन्मुक्तेति।
ग्रमहितैवासिद्धिः प्रत्ययात् लाघवमर्थो नत्वर्थो तो नञ्पदस्य विषयमसिद्धिरुक्तेन्यनुवादार्थे इति शब्दार्थेवद वाक्यार्थमा [illegible] ति। सा क्रियेण न
ञर्थस्थत्रसत्त्वं भ्रामनार्थे नेति। विवाकं प्रमाणयुक्तो। व्यनिशब्देन प्रज्ञादि दिशिष्टं रूढं वाविशेषणत्वयोगेनोके [illegible] लक्ष्यते तस्मादि
तिशब्दोपात्तं ब्रह्मनञर्थस्मात्। विवाक्यार्थः त्वीववस्रणोरेकेने नीति वाक्यस्मानमित्ययुक्तं परिच्छिन्नत्वात्परिच्छिन्नत्वायोगादित्यार्थं
कदाहात्मेति। वाच्यस्य परिच्छिन्नत्वेपि लक्ष्यस्य नदवाघात्तदस्य ब्रह्मत्वादिति शब्दार्थलादि तत्त्वमसिनञर्थस्यात्मामिति वाच्यत्वे वाक्येनेत्यर्थः
आत्ममात्रत्वमविद्यादेरयुक्तं वैमिथ्या क्रियात्मनप्रतीनो ब्रह्मत्ववाधिवाक्यमित्याशंक्य स्वप्रत्यागति। परिच्छेदहेतुत्वावादिति शब्द ४८

प्रस्य २

श्री॰ दत्त ख्यायाथेत्या।दि।प्रथमं त्र सत्यशब्दार्थमाहस्वर्येति सत्वम्यबा नवदिति अन्यत्र रघुसिद्धि मुक्तेर्थेद्योत यन्निहि शब्दार्थः त्रतप्रद्वकतर।कार्यत
द्रुपाधिकत्त्वैतत्त्वं सत्यमित्यर्थः सेश्वरं सजीवं सर्वं जगदस्तु पदार्थस्त्रथा।पि न प्रथमार्थो भिन्नपा।विर्कं ब्रह्म नत्र शब्दप्रवृत्तेर्निरस्य वा।दि
त्या।शंकनकल्यं लक्षणायात्त्व सत्यशब्दोपपत्तिं प्रजानाति अनिर्देश्यस्येति प्रथमार्थानुवादो न विरुद्धमितं प्रथमार्थमाहस्वर्येति।पर
स्य अरूपेणासत्यवन्मृत्तादीनामपि तद्योगात्कथमिदं सत्यस्य सत्यमित्याशंक्याहके केति।ब्रह्मणा।तेषालक्ष्यात्मतानष्टातं यथेण
त्यनहृष्टत्वेनादा।त्मवत्तदति।तेनैवतेषामात्मवत्त्वे फलितमाहयतस्ति।रज्जुसर्पादेरिव सद्वैश्य ब्रह्मणो वात्मवत्वान्मृत्तादिरूपेण।प्रथमार्थमहे
त्मा।त्मतद्वाराप्रथमार्थमुच्यमानमकार्यकारणात्मकात्प्रमादायतदेवाहयं प्रथमार्थस्या।पि मत्रा स्फूर्त्तिदहष्टियेपंज्ञात्वा दर्शितत्रपमनति
कम्पास्थितमेन परात्मानप्रथामालक्ष्यस्वरूपत्वेनैव मुमुक्षोरनुसंदध्या।दिकरार्थः रज्जासर्पादेरात्मवत्त्वमवयादिसिद्धं ब्रह्मणा।सर्वेषामात्मत्वेकि
ष्मानमित्यार्थं कतत्वसत्यशब्दप्रवृत्तिरित्याहतडति।व्याकृता।व्याकृतयार्थ योक्त ब्रह्मण्याध्या।सप्रमतएवतद्वारा सत्यस्य सत्यमिति ब्रह्मोभ्यतयदितया।
न्नेयायात्म्यब्रह्म तदानतत्र शब्दप्रवृत्तिस्याद्वारं विनासाक्षादेवतस्याव्यपदेश्यत्वा।दित्यर्थः।मातर्हि ब्रह्मणा।स्यपदेश्योऽस्त्वदित्या।शंक्याहव्यपदेश ७५

त्र २

यति। अत्र नामर्तिर ब्रह्मणो व्यपदेशमाशंक्याह नेत्यमिति। अथ नामास ब्रह्मासिद्धमिति शंकते नन्विति। अत्रेति ब्रह्मोक्तिः कार्यकारणोप
धिकब्रह्मणि यतो नामसमावकाशमतो नाम पविलक्षणं तत्र शब्दप्रवृत्तिरिहरति कार्येति। इयति लक्षणोपि सत्यज्ञानादिशब्दप्रमे
याणी त्याशंक्याह तत्रापेति। सोपाधिकब्रह्मणि वाच्य गृहीतसंबंधपदविरुद्धांशत्यागेन शुद्धे लक्षपतिनतु विना लक्षणां ब्रह्मणि श
ब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः तत्र मुख्यवृत्त्या शब्दाप्रवृत्तो हेतुमाह शब्देति। अन्तो लक्षणयैव निष्प्रपञ्चं प्रत्यग्ब्रह्मदर्शनं प्रमाणकमिति सावु
॥ ॥मूलेत्यमूलं ब्राह्मणम्॥ ॥संबंधवत्कुमपयुक्तं इत्यंकीर्तयत्यात्मत्येवेति। ब्रह्मात्तवाणीति वैव बाह्मप दिष्ट्या मीत्तिवोपक्रमय पूर्व
चोक्तत्वो यायध्ययन नान्तरीयविद्यासूत्रस्यस्फुटा व्याख्या कार्येति। तदु यादापस्तुतमित्यर्थः मुक्तिहेतुत्वेन प्रस्तुतविद्यागतयास्मन्या
स्य विधानाय इदं ब्राह्मणमिति तिमं वं धंनि कुर्वीना मुक्ति सिद्धोक्तमंत्र दर्शितादाप्तवानुच्छिन्नमित्यादिकर्मफलं निरस्यदर्शित्याहक्लिशेति
शुद्धिफले संसाराससारत्वादृष्टिरित्याह निःशेषेति। ततःशुद्धेति। तियावत्संसारदोषदृष्टिफलमाह विरक्त इति। वैराग्यफले संसारजिहासानक
न्मदेत्युक्तिपूर्वकमाह संसारेति। उत्पन्नसंसारजिहासा कार्यमाहतत्त्वज्ञानइति। आत्यन्तिकबंधध्वंसो हेतुर्जिज्ञासमानः गुरुमुपयादापातेनामज्ञ

नेतदुपायं श्रुत्वा तद्धेयत्वेन पुत्राद्येषणा त्यजतीत्याह त्यक्त्वेति। विविदिषासन्यासानंतरमसकृदत्तच्छित्तश्रवणादिफलमाह ज्ञात्वेति। नब्रह्म
नफलमाह नाश्नुवंतीति। कारणाद्ब्रह्मणः कार्यं भ्रमिमाह व्याविद्धेति। आत्मनस्सत्ववत्ता। मुक्तस्य कुतस्त्याहे बद्धीनेत्याशंक्याज्ञानाद्बद्धस्य ज्ञानान्मुक्तः
स्यक्तभोक्तृत्वास्या ज्ञानधर्मसेमापवर्ग्यते ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिवाक्याह विमुक्त इति। आत्मांगत्वेनाकृतसन्यासस्य वैराग्यादेव प्राप्तेनेतद्विध्यर्थं ब्राह्म
णमात्रस्यैवेमित्याशंक्य सन्यासस्तत्रपेचिध्यानर्थक्यं तस्य ज्ञानांगत्वेधाति विकल्प्याद्यमंगीकरोति यावदिति। तस्य तत्रूका पूर्ववदु:खदहं लब्ध
स्वधेयं इतीयं दूषयति ब्रह्मेति। इहेति। वैदिकपक्षोक्तिः सन्यासस्य ज्ञानसाधनत्वोत्सर्थं ब्राह्मणमिति साध्य। क्रमस्थं हुत्वाथोत्तरं वक्तुमनंतर
ब्राह्मणः कुमेतु वदतीत्याह्यादिवेति। उत्तरब्राह्मणोपाद्यत्वोद्यमाहतत्रेति। तस्य निरस्यतामाह ब्रह्मेति। सोयमेव विशदयति हे विक
ल्पविषयमाह निषिद्धमिति। ननु किं ब्रह्मणो भिन्नं किं वा तावन्निष्ठमथ भिन्नमिति विकल्पयति किन्नदिति। अतेतदपरुमनुमाष्य दूषयति य
दीति। अत्तावन्निष्ठत्वपक्षमनूद्य निरस्यत्यतावेति। कुतो मुख्यब्रह्मासिद्धिरत्राह तानस्येति। मूर्तादेरतावन्निष्ठत्वेत स्य ब्रह्मणो नाद्वमनन्य
त्वात्माद्येतस्यतेन संयोगभित्यादेयोऽत्राद्वहेतामिद्धेर्मुख्यब्रह्मासिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयं त्वर्थीयं निषेध्योक्तिरफलत्वाद्वाध्यब्रह्मलाभाविद्वत्या
हनतीत्यपीति। वक्ष्यमाणदोषसमुच्चयार्थोपिशब्दः। ब्रह्मतावत्सर्वोपनिषदारंभवैयर्थ्यदोषान्तरमाह वैदिकस्यैति। नेदयत्तमनूद्य पत्याह

विविंचत इति। तमेव प्रकटयति ब्रह्मत्वमिति। सत्यपि द्वितीये तत्र शंकिं न स्यादित्याशंक्याब्रह्मलक्षणमाहाद्यावाद्यन्तेति। द्वितीयेसत्यपीदं लक्ष
णं ब्रह्मणि किं न स्यात् आद्यन्तद्य ति। सद्वपि द्वितीयमुपसंहृत्य वक्ष्याक्तलक्षणं स्यादित्याह हीयेति। ब्रह्म द्वितीयमुपसंहरति न वा नाघ इत्या
द्यपतीच इति। कल्याणतरमनुवदति समाप्तिण इति। स्वब्रह्मणः तिष्ठावेति विकल्प्याद्य निराह संसारीति। ब्रह्मेति शेषः। सेद पद्धति निरस्यति नाप्रीती
ति। समाप्तिण इति। निब्रह्मणोरन्ने दीपि न ब्रह्मणस्संसारस्मस्य तेन यस्त्र वादित्याशंक्याति प्रसंगमाह संसारस्येति। एतदुत्तरत्वेन ब्राह्मणास व
तारयत्यन्वयादीति। अन्वयव्यतिरेकाभावपरिहाराण्याम संदेमात्मेति वा वपदृष्ट्वा च न्युगादितिवकु मुन्नेरा ग्रंथायस्मादारभ्य ततस्मान्ने
त्केदोषप्रसक्तिरित्यर्थः त्वाद्याः तरद्वेन ब्राह्मणमृवतार्यार्थारमाहस धेतिदहेत्य नन्तर ब्राह्मणमुक्तमूत्रोद्घनात्म। निरासेन न दर्थोनि
र्दिरिन अन्यस्यैव मर्थ निवपसुक्तयनं वनमत्रानिर्दीयत इत्यर्थः। प्रकारान्तरेण ब्राह्मणमुत्थापयति नेत्यादिना॥ निषेधोक्त ब्रह्मणो न्यत्र द्वैतस
द्भावनायां द्वैतिमतमाशंक्य कल्पितस्य मयेस्यास त्त्वमात्रेवं वकुमनन्तरब्राह्मणमित्यर्थः तस्यार्थान्तरमाह सत्यपीति। सत्यास्य ज्ञानां
गद्भवापनायारंतः प्रागुक्तो भूमाज्ञानस्य तेन समुच्चयविधानायेति नेदं ज्ञानेन सत्यपि सन्यासानां वाद मुक्तेरद्वैते न मुक्तोसमुच्चयप्रवाह

श्री० ४७ निरस्येति। अतः संन्यासज्ञानयोर्युक्तायुक्तोः समुच्चय इति शेषः। तं समुच्चितधियो मुमुक्षोर्हेतुत्वेन केचनलिंगमेवमानं किंतु तस्य निरूपीत्याह त्यागे
इति। तर्हि त्यागस्य मुक्तिहेतुता न तत्समुच्चितज्ञानस्येत्याशंक्याह त्यजन्नेति। तत्र विवक्षितं दर्शयितुं कर्मणा। कर्मणा हमात्रोत्यवेत्याधयिति मुक्ते
श्रुति। तेषां तत्मात्रजन्येपि विवेकपूर्वो द्विरा त्यागान्त्यागेन समुच्चितात्तत्त्वबोधाद्वा बोधघात्रसक्तायतां हि ज्ञानसाधनेषु शुद्धेषु सत्सु चिरश्चीनदव ख्यातः
पदेन सदानुसंधानेन जीवन्मुक्तो विदेहकैवल्यं गच्छतीति फलितमाह त्यागादिति। प्रमाणासुपसंस्कृतेति प्रमाणेभिति प्रमेयमुपसंस्कृतेति स
इति। प्रमाणापाकरणात् श्रुतिस्मृतिविरोधात् संन्यासयोगयुक्तसमुच्चयसिद्धिरित्याशंक्याह ब्रह्मचर्यादिति। न विरोधोर्थवादश्रुतिस्मृ
त्याश्रार्थीमानतेनेति संबंध। अथ भावितमितिलावः। अथ जाबालश्रुतौ कर्मानविकृत्तौ यादि विषयत्वेस्य संन्यासविधिः यथाह। तत्रैवं
व्यतेवकुंये श्रपेत्राद्यो नरा; गृहस्थ इत्यनेन शब्देन पात्निकर्तृ तेषां मयं विधिः नेष्टिकस्य ब्रह्मचर्यं वा परिव्राजकस्य नापि वानस्य अवश्यं गृहीत व्यातेन
च्यवेतनद्य व्यतेदर्शितत्राह। तथा चेति। अथ पुनरेव व्रती वाऽव्रती वेत्यादि नाष्ट्य गानं स्नातकानां संन्यासविधानात् अपूर्वविधिकत्वविषयमवेति
तावत्क्षण अनुत्पाद्य विरोधं फलितमाह कार्य्य इति न प्रमाण विरोधे विमोचक ज्ञानांगत्वेन संन्यासेन कार्यः सुतां दिसाधनांतरं समुच्चित

ज्ञानाद्वातत्त्वसिद्धेरित्याशंक्याह नरेति। पुत्रादेः स्वातंत्र्यस्य परतंत्रस्य वा न मुक्तिहेतुत्वेनत्यत्रकृतिमाहेममिति। पुत्रादिनायंमनुष्यलोकादिसि
द्धेरित्येवमादाक्षेपानुपपत्तिरित्याशंक्याह नरफलेति। नहि नरछेदेतुमाहात्म्यत्यादीतिते वयनरफलं विलक्षणत इति संबंधः। मोक्षस्तु नाथ
नफलेष्वीश्वरः किमपेक्ष्यस्त्वं वतितत्राह मोहेति। पुत्रादेरन्यत्र विनियुक्तत्वात्केवलस्य समुचितस्य वा मुक्तिहेतुत्वायोगात्रज्ञानस्यैव तद्धेतुत्वान्
मोक्षार्थिनसन्यासविधिरित्युक्तं संप्रति तस्य ज्ञानहेतुत्वे वेदस्मृतिमाहस्पष्टयन्नीति। क्रमसन्यासविषयमिदं वाक्यमित्याशंक्याह नाविते
तिति। ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् अन्यथापि पुनरिच्छया गार्हस्थ्यादौ प्रवृत्तिः स्यादित्याशंक्याह तमिति। सन्यासस्य ज्ञानांगत्वे भाजभूतस्मृतिमूल
भूताः श्रुतयोपि लूयस्य संतीति। तदर्थे प्रमाणमुपसंहरति। ज्ञानस्य स्वरूपफलेचोपकारित्वेन सन्यासे विधानुवाद्ब्राह्मणमित्युक्तार्थो
नविवक्षया पूर्वे ब्राह्मणार्थमनुवदति सुख्येति। तदर्थस्यत्वमर्थपर्यंतनाविहितेत्यर्थः। वक्ष्यमाणब्राह्मणार्थसंक्षिप्तत्यर्थेति। त्वमर्थस्य त
दर्थपर्यंतत्वानं तत्र मुच्यन इत्यर्थः। ब्राह्मणद्वयं पदार्थोपक्षीणं वेद्यकार्थत्वहरिकेनोक्तान इत्याशंक्य मधुब्राह्मणेनेत्याह ततइति। तदेतत्
ब्रह्मापूर्वमित्यादिना वाक्येनातिसंक्षेपः ब्रह्मादिपदार्थयोरुद्धारालस्यपयोरिति योमधुकांडार्थस्य चंद्रश्चामेक्यमित्यर्थः। ब्राह्मणार्थमनेकधो स्काम

स्वर्ग२ :२१

श्री०वनु

न्यासस्य ज्ञानं साक्षात्प्रसेवा ब्रह्मणामवतार्यन्तरस्तु स्वधृतिर्यत्यर्थो मारव्याथिकामुन्या पयतिषत्यागीति। सन्यासस्य ज्ञानांगत्वपरामर्शार्थो नच्छेद इदेनिदि
का धिकार्युक्तिः विरक्तस्य तु पक्षाकाले किमिति तत्रापेक्षुनिस्संबोधितवान् नित्याशंक्यामसंबोधनतात्पर्यमाह स्यादीति। सन्यासशब्देन कर्मसन्यासो गृह्यते म
न रं पितरं त्वार्योद्धृत्यानु ह्रदो वेधनेत ननु मा दायि ज्ञायेयायां द्विजमारससर्वे वह्नाणी वा वैश्वानरी मिष्टिं कृत्वा सर्वेश्वदद्यादिति कौषीतकि श्रुतिमाह कृत्वा
मिति। इतिशब्दा पेक्षितेपूरयत इति। अपि वाकर्तव्या कृत्वा सुधामस्यमिति। नेवतु किं तत्तो मयाकार्यमिति तत्रार्थाशंका प्रत्याह धिकार्षं वइति। इत्येत्याह
सेमिकाकरो नियुक्तमिति। अनुत्पन्नवतो ज्ञानमभयपमो देशकालयोश्चेतिचा वव शेषः कर्तव्यमयेति रोषः इत्येतत्संध वतार्थमाकरोत्यनुज्ञात
इति। अनुज्ञाया मम नन्तरं त्वाद्य प्रवृत्तिहेतुत्वद्योतकोथशब्दः। ननु वयासन्यासस्थिकार्षित्तस्वेरक्रियता किमित्याशंक्य विनागेन विच्छेदे स्थि
कार्षित्यव्यामवत्कस्मनाम्नो न रकालन्तुत्त्वो वित्तत्या विच्छेदे कारिष्या वस्त्राह निश्चेति। तार्थीपवक्ष्यदामस्त्यपर्वेश्रीनिई नाम्न्यानाज्ञनेसमधिगच्छति
स्त्यनेन स्वन इर्न स्मृतेरित्यर्थः कथं तर्हि सा कर्मण्यभिक्रियतेतत्राह स्व वतेति। तत्रापि विरक्तस्य मन्यामानस्य मानं ति: स्व चेमित्या शंक्याह स्वा नि ति
रुक्मा मात्र स्वर्णद्वा मित्रपितस्थिकर्षु पणाइत्यव्या नयो किंतामाने कार्यो नियामकानावादित्याशंक्याते नेत्युक्तं न कि हित्रिसिरिति। नानत्तुत्सानि ह नि

कथं ३

अ॰ स्तु॰ णानां च मनसोऽप्रीत्याशंक्याह तत्तु स्कामिति । इदमेव मा दीप्रियमानं वित्तं तद्वामृतत्वसाधनं किं मा धनात्रेणोत्याशंक्याह येनेत्यादेरस्मात्पर्थम
हं वित्तादिति । तेन मेनामृतत्वमितित्यागोऽस्त्वित्याशंक्याह वित्ताद्वेष्टिति । तु पालंस्ते न तत्केण च मनोगेवसीकृत्य विनयं दर्शयति दीति
संविनुस्वकीत्याय याम्यत्यासकाशादिति शेषः ममापि नास्ति मुक्तिसाधनं ज्ञानं तत्रो हेयमित्याशंक्याह यदीति । मदीयं ज्ञानमहं
तु त्वं दातुमशक्तमपवयप्रसंगादित्याशंक्याह नादीरिति । किंच्चात्रव द्धिनं न त्वयामह्यं दातुं शक्यं तद्वत् दनादान्नविसतादानभाक
शपुष्पवदित्याह नत्रेति । अतो ज्ञानमेव मह्यमुपदिश्यतामिति फलितमाह स्वदेवेति । सदोपायेत्यच्युतात्यर्थमाह संसारेति । यतो न वि
रक्तस्य मुक्तिहेतुज्ञानेऽधिकारो तस्मिन्वैराग्यभावान्नमुमुक्षुत्वं न विकारमाशंक्याह संसारादिति । प्रियेत्यादेस्तात्पर्यमाह स्त्री
णामिति । इदं हि स्त्रीणामनुचितं ✗ जीवनार्थमेव धनं यदर्थं त्वामुपिष्टमित्यर्थः ततो हविवक्रेति गुणकुत्वाद्धिया विरक्ता रिणी स्थामित्याशंक्या ✗
वाक्यं यस्त्वत्रोरेवं त्वदनुकूलवचनं यथाकुशीलः कामवृत्त्या वाक्पुणोद्धीपरिवर्जितः । पूजनीयस्त्रिया सोऽभ्यासततं देववत्पतिः ।
गाहितिमाह ध्यसाध्वीस्त्री जीवतो वामृतस्थवा । पतिलोकमभीप्संती नाचरेत्किंचिदप्रियमिति । तदेव त्वं संसारदशायामिव मोक्षाव

स्यायामपिरागाषसेनतुस्मामयमतिक्रम्यप्रतिकूलमभिनिदिश्वासीत्यर्थः अहो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेरहंसरनास्दैवतं
नुकूला तन्नमेवात्र प्रतिकूलोक्तिप्रसक्तिरित्याशंक्या इमादमितिन केवलं मां दारा तुत्रैस्त्र सि किंतु मदाप्राष्ठ्यां या पुत्रकावपिप्राभमंतुगहं
सीताद्दविलागमिति। असत्रमी असलमानेतियावत्। क्रियापदे बद्धादसस्मकारलोपः। न केवलं प्राकृतसर्गे श्रीषुल्पस्यभेदाः कर्थं कि
तु पाद्वत्यास्मकाशादृपात्पाल्लातिमेहेति। प्रियत्यादि दैषांकुर्वता तस्या वैराग्यं हृष्ट्वा तु हृष्ट्या यत्तुभ्राह्विषया भ्रुतिस्तु क्रमिदानीं भेदीमा
दृष्टात्यर्थमास्यतइति। अतो भवेतत्रापि वैराग्यं मुमुक्षुत्वं च स्यातेहितो वैराग्यपरिक्तिपूर्वकमोक्षोपायं ज्ञानं वक्ष्याभि तद्वद्या वक्ष्या
गाष्ठ मेतद्विषयं वाक्यमेकार्थं च तस्मीकृत्यार्थेतो निश्चयेन ध्यातुमिच्छगं लाराथैवादित्यर्थः। नवाअरपत्नुरित्यादि प्राप्यपयेदर्शय
न्नभिविरक्तस्याविद्यामधिकारमादावत्मणाइति। इष्टन इष्टलावत्वात्र वैधस्य तस्मिन्ना संग हेत्वोलावात्र प्रतग्नेतो वैराग्यमित्यत्र
न्नरप्रतिपादकं श्रुत्येत्याशंक्याह वैराग्यमिति। कर्मलोगवासनावशात्पुरुषस्य संसारस्य स्मादुक्तेस्तस्मात्कर्मभिर्निर्विशुद्धधियस्त
स्मिवैराग्यमिष्टये तद्धेतु सर्थि सुत्वादीन्वाअ रहृत्यादिना वक्तुमेषा प्रवृत्तिस्मात्यर्थे णप्रवृत्तेनेति श्रुतिमवतारयति वैराग्यमेत्य

श्री० वतु नितिः। तद्धेतुप्रतिपत्त्यौ तदावश्यकत्वद्योतनको हि शब्दः। शुद्धबुद्धेर्वैराग्यसिद्धये संसारासारत्वमुच्यते येन केनचित्प्रकारेणानुष्ठिता नि
त्यकर्माणि शुद्धिं भावयन्तीत्याशंक्याह यस्मिन्निति। यत्र स्वर्गादौ संसारिणोऽशक्ति रतिशयान स्मिन्न कामानुष्ठानादानुषंगिकशुद्धेरा
र दराहित्यं यथाख्यात्मये स्वरार्थ कुर्यान्नित्यादिकर्म च। शुद्धधीर्यश्च विरक्तो ज्ञाननिष्ठो निरतिशयफलमर्थयमानो ब्रह्मजिज्ञासुस्तेन
त्यर्थः। नित्याद्यनुष्ठानेऽपि शुद्धिद्वारा ब्रह्मविविदिषा न तत्र तत्समादादिष्टदर्शनादित्याशंक्याह किमिति। यथा यंत्रादिषु निष्पादक
ह पुरुषः ... समाप्नोतीति तथा स्वरार्पणबुध्या नित्यादि कुर्वन्निहामुत्र वा न रफलं विविदिषां लभते येन केनचनेत्यादिश्रुतेरि
त्यर्थः। नित्याद्यनुष्ठानात्तु शुद्धिद्वारा जिज्ञासा संसारे विमुखदृष्टेर्वैराग्याद्योगादित्याशंक्याह तीव्रेति। सुखदेत्वनुष्ठानेनित्याद्युनाया
सम्पन्ने दुःखतत्त्वावासना यावदस्य बुद्धेर्वर्त्तते तावद्धि तद्दुःखविरोधिवैषयिकं सुखमनुवर्त्तते एवं देतद्दुःखत्वेन ... विषयिके
सुखदुःखे हेयोरनवस्थितत्वाद्व्यादेतुकं सुखदुःखवदनादेयमिति विरामे हेत्वन्तरमाह दृश्यतामिति। सुखदुःखवद्दृष्टयोरनवस्थि
तत्वे हेतुमाह तद्धेयोरिति। तयोर्हेतू धर्माधर्मौ तयोरदृष्टवायुर्नुद्भवकालानियमादित्यर्थः। शब्दाद्यर्थस्यकस्यचित् प्रियत्वे सैतक स्य

तथाल्पं दुःखदृष्टयेवद्दीयते तद्धिनाना भावाद्दतस्मात्स्यासामर्थ्यात्सुखं तत्र वैराग्यमित्यर्थः ३

प्रती ४

षिद्धे परीत्यामिति नियमहेतोः श्रद्धेयो वैवस्वत्या शंकायां दृशा दोषा स्त्रीति । कथं तर्हि व्यवस्थापनीतिरिति तस्याह रक्तेति । शब्दादोषोऽसत्व
शोत्तनाथास्य सर्वांकं रागादिकलुषितमनसः स्वव्याप्रियादिष्टिहेतुरित्यर्थः । प्रियत्वमप्रियत्वञ्च मामधुनेत्युक्तौ स्त्रीत्वमुक्तमिति सान्नी
वत्यगाविद्यानन्वान्तेषु स्वतो प्रियत्वमित्याह स्वतस्त्वेति । प्रियत्वं शोत्तनाथ्या सादित्युक्तादेवतरस्मादपत्यागिति । प्राप्युक्त आयादपि
यापि स्वतो नाम्ना विश्वरूपच्छन्नं दातिव्यक्तं भवति । विषयत्वाच्चाप्रियोऽयं वक्तितव्यर्थः स्वलालतो नाम्नोः प्रियत्वेष्टेवत्वन्तरमाह नापादि
श्रिणीति । ननु किं आस्मन्नव्यप्रियत्वं धीमित्याशंक्य अल्पगाह्लादकारत्वादित्युक्तं प्रत्यक्षितत्वेनोपिणीति । आत्मनोऽपि प्रियत्वमनवच्छिन्नं तक
दाक्षिणत्वं दुःखेऽत्र दुःखेति व्याशंक्याह नेत्यादि न । आत्मा सुखपदत्वं तस्य देहादौ दुःखे कायात्मपि सुखरूपणीतेरन्यादि वादाम्न [illegible] स्तु
भित्यर्थः । अप्रियत्वमिति क्षेदः । तत्र प्रीतिनियमेवैषम्ये दृष्टान्तमाह प्रियत्वमिति । तस्मात्स्वतोऽप्रियत्वञ्च स्वात्मार्थत्वेनापि नाप्रियत्वमस्याया
स्वलावाद्यो गाद्वित्यां शंकयाह स्वतः इतिमाणवकश्छन्नतोऽन्यैरपि तत्स्वरूपाणां योगादिभिर्व [illegible] सघ्न भाक्तुः घदर्शनादिति हि [illegible]
र्थं नं भक्ता वंध हेतु पुंश्चली त्याद्युक्तं । कृष्णोऽस्ति । पुंश्चली धर्षणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरीति । वर्द्धकीपातेप्पद [illegible] । आ [illegible]

श्रीव २ श्रि ४

आ०त० तं प्रियं चमन्यमानः स्वैतोपि प्रियं मिति स्थिते फलितमाह निर्हेतुकीति वैषयिकसुखं तद्धेतोरनवस्थितत्वं च वेदव्यासोक्तिं चाचक्षते
रागंकार्यमित्याह स्वयं निर्मल्यं सुखमित्यनुखदेतो दुःखकारं च मुक्ताभिदानीं ब्रह्मापि वद्भूतिप्राहनेत्याक्षिप्त । तत्र तु किंत्न
न स्तेनितित्याहैवं स्वैदिति । सुखं यावदन्यहेतोः किंचिर किंचिद्धेतुकं तदेव दुःखहृन्मतं ज्ञेति दियोजना । लिप्सासुखेष्वा निरत
पायिनी । यावतीरवेष्टा यो कांतो विषयेषु न पायिनीति स्मृतेस्त्रद्धिषय जीतिपरत्यारव्येयत्वाशंक्याह संसारिति ... हेतुनो
त्सप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यभावाद्धेतुत्वादेहित्यर्थः अतः शब्दस्य प्राव्याधंवस्थासंबंधः ततः सांसारिकसुखपरार्थ्यो निष्कर्षोपादान
मात्रहेतस्य स्वाज्ञानकार्यत्वमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति अन्ता । तिन केवलमज्ञानतत्त्वादेवानात्मनि प्रीत्यभावः किंत्वात्मधीमात्रा
द्भुतत्वलिप्सपुमर्थसिद्धेत्यनात्मा नस्त्वात्मन्येव प्रीतिकर्त्यविहित्याह सर्वेतिआत्मनेनात्मधी तिद्धेतुत्वेन पुमर्थत्वात्तस्मिन्
तस्मात्सुखक्रैत्याह । यच्चेति । अर्थात्मत्वलो हपिंडत्व ततदाकारत्वदर्शनादिति दिशाद्यार्थः । अनात्मनस्त्वात्मप्रीतिहेतुत्वेनापुमर्थत्वा
त्मस्मिन्प्रीतिरेवोचितेत्याह प्रियोपीति तत्केर्थेनुत्वंप्रमाणपरफलितमाह हस्त्रेति । तत्करीत्यात्मानात्मनोः स्वत्रूपमनुभूया

त्रि

कृत्यु २

त्वमिपुमर्थत्वेनोक्तो मादि भाव्यत्र वा पुमर्थत्व हि श्रीकांतानि हासो कार्येत्यर्थः अत्र वाक्यप्रकृतं निगमयति नानेनेति । यथोक्त
कारणादात्मश्रेयः पुमर्थे न ज्ञायते त्यादेरित्यर्थः अनात्मज्ञकार्यो विरक्तिरित्युक्तात द्वानस्य अविद्यानधिकारमुपसंहरति नर
कादिति अश्वाद्युणामर्थस्मात्संसारादेव नरो नरकादिव ननिर्विण्णः यावदस्य मुमुक्षुपायं ज्ञानं नाधिकारोऽस्तीति योजना ॥ विर
क्तोऽप्यविद्याधिकारमुपसंहरति सर्वोऽपीति । वैराग्यपक्षे ज्ञानोत्पत्त्यनुगुणान्वेरागास्थातत्र प्रतिकूलत्वं च्यातस्यादित्यर्थः । एवमभ्युप
त्याह अथेत्यादिवाक्यान्तस्य कृतेव्याख्यानतस्य प्रतितद्वाक्यस्यात्मशब्दार्थमाहात्म्यमिति । उत्तीर्णार्थमादौ दर्शयति
नत्रेति दाक्ष्यमर्थमुक्त्वा विवक्षितमाह इत्नीति । इष्टव्यशब्दार्थमाह द्रष्टव्य इतीति । प्रतीत्यात्मनिष्पन्नत्वे विविक्तदर्शनमात्मानमि
त्येतदर्थं विविक्तमित्यर्थः तत्र प्रत्ययो विच्छाय को विगतस्य बलोकस्य सिद्धान्तदर्शनं विवक्षत्वे ब्रह्मात्मेति ज्ञानं वेति विविदादी
दृष्टश्रुतिमात्मेति । द्वितीयमंगीकरोत्यथवाप्रेति । सिद्धान्त्रबाधात्पदृष्टेति । अज्ञातब्रह्मात्मत्वेन ज्ञाने विधिरिति बाधायो विषया
नावाद्ये विषयत्वासात्मानात्मानेतरोऽनिषेधो जातो दिवेदात्मा वा दित्यर्थः ब्रह्मात्मत्वे ज्ञाते तेदानां वं श्रुत्यासाधयत्युत्तरे तिलामादी

विकल्पमाधुं

ब्र॰व॰ तिप्राणात्तानितयाथादायपाठक्रममनतिक्रम्यसर्वस्मात्सर्वस्मादुत्तरमुत्तरं महद्भ्येनोक्तातेपांश्चत्रूपं भूमस्याश्रितमात्मत्वमुक्ष्म
वतीत्र्यशब्देव विजिज्ञासितव्य इत्याद्याश्रुतिरित्यर्थः कोसौ भूमा तं माहयत्रेति। प्राणादावतिव्याप्तिमाशंक्याहाथेति। एकश्च
कारस्य मुख्यार्थत्वंनायसंशंकानिरासे। नामादिप्राणांतेत्युत्तरोत्तरभूमत्वं भवाद्येयात्। तस्माद्भूमज्ञानेनियोज्यादितेदत्वाद्भ्र
विजिज्ञासितव्यत्वेनातिप्रसंगावेहेत्वन्तरमाहाथेति। अथातोहंकारादेश इत्यादिनात्रश्रुत्यादमेवेत्यहंकारमात्रत्वनिष्ठाध्यायदनात्मरू
पत्वस्य वृक्तिरिति भावात्मात्मादेशआत्मैवाधस्तादित्यादिना भ्रम्यात्मत्वबोधकाहंकारस्यापि बाधस्योक्तो तावत्स्वज्ञानान्नवैभूमा। इ
कारोनविधियोगपरत्वसंत्वहमेवाधस्तादित्यादिनाहंकारस्य भमहत्वमुक्तेनौब्रह्मत्वबाधायाः। एवं हिशब्दार्थः नकेवलमैकामिय
हंकारत्वानिरेवकिंत्वशेषपुरुषार्थोपि भूम्यात्मदेनेत्याह। अतोज्ञानादिति यावत्। तत्फलं संक्षिप्याहकार्येति। छांदोग्यश्रुतौके
वैसर्वोपनिषत्सत्त्वमितिमाह सर्वापीति। ब्रह्मैवेदममृतमित्याद्याश्रुतिरितियावत्। एवं छांदोग्यश्रुतिवदित्यर्थः श्रुतिरूपकर
णापवृक्षितत्वेन आपादिसंवादेष्वप्ययतिरेषा पंचत्रिकमिति तत्रैव बृहदारण्यकसंवादमाहेति। तथाश्रुत्यर्यमाहनाव

रीत्या कथं स्यात् । मात्रादीति । तत्साधकत्वादित्यर्थः तद्व्यक्तिर्वा ३

विज्ञानचैतन्यस्येति तद्विरुद्धं स्मृत्वा विनियोग इत्यर्थः तत्रैव स्वेच्छया सारमानेनेति । सिद्धस्वरूपविरुद्धेऽपि नानेकविशेषलक्षणमतस्
तच्छ्रुतावित्यत्र विशेषश्रवणविधिः हेतुत्वार्थः तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह प्रतीचीति । आत्मनि स्वरूपचैतन्यमेकरसमव्यभिचारिस्वरूपं नोपि श्रवणा
त्मनो श्रवणविधिरिति तस्य स्वरूपेण विधिरित्यर्थः आत्मचैतन्यमपि स्वप्रकाशत्वाद्विपरीतदृष्ट्यन्तरमाह मन्त्र इति । सर्वज्ञस्य जगत्कर्तृत्वम्
वस्तु मिथःसंबन्धव्यभिचारायैव दृश्यते तत्राश्रयाभिकाङ्क्षितस्यापि वा विषयीत्यर्थः आत्माविरूपस्वरूपमिति । ज्ञाने सत्यसिद्धमितितदर्थ
श्रवणादिविधानर्थक्यमित्याशंक्य दोषत्वमिति । प्रतीतिविषयस्य सिद्धमपि ज्ञानस्यादर्शनादियोगात्परिच्छेदाभिमानादिः इति श्रवणादि
नोऽप्यनुष्ठेयमित्यर्थः तदनुष्ठानफलमाह श्रुत्याद्यन्त इति । श्रवणादिनामात्मना द्वियोगः सम्पादितमानं यत्रश्रुत्यानेन यदात्मतत्त्वं बोध्यते
तदात्मस्वरूपमपरोक्षज्ञानमात्मतत्त्वप्रमेयमायावृतत्वाद्वरणमनुत्पन्नतामिति तिरोभवतीत्यर्थः श्रुत्यादिना सर्वविशिष्टज्ञानान्निष्टदृष्टं
श्रवणेनेष्टेऽशान्तकमनर्थस्य पशनान्नात्माभिचारित्वाशंक्याह स्वस्मादिकेति । ज्ञानाज्ञानसाधकत्वार्थः दृष्टमवाक्यस्थवि
षिपरत्वं परामृश्य शब्दत्वादिति मर्थविरोधकर्तृत्वमुक्तमहत्त्वात्कोनेति । इहेति वाक्यमिति अविद्याक्रियाविरोधापादितिकमर्थविरुद्धेति

ज्ञाने यत्ने हर्षे सर्वे धामधर्मसाधनज्ञानत्वावैधर्थं श्रवणा ४

नमविद्युमानस्थितिक्रियानपेक्षत्वाद्विश्वयोगपमिति प्रवर्तवेव अपश्च कुर्वती हि विचित्रिताशब्दक्रियया मित्यन्तिपेत्यातदुपयुक्तं स्य
लमासो त्वाशानितिप्रन्तद्वेतौ फलार्थौ किं पुरुषव्यापारः तत्र हेतुत्वमद तिचार्थी नि क [illegible] आलतद्विये
विधिद्विप्रथितु सम्यग मर्थमाह कार्यमिति ॥ कार्यव्यतिरेक मात्रा स्पष्टेति न था [illegible] आलत वज्ञानया [illegible] कि [illegible] दाहस्पर्शमिति
तद्वेष्ठा तम्नाकार्यं च अविश्वाप्रेक्षः तच्च बुद्धिरपि मानादिचत्र शात्र स्वतन्त्रानपुत्तत्रा तत्र विश्वाधीनपुरुषस्य यत्नमात्रे [illegible] तत बुद्धेरपु
रूपत तत्र ममासिद्धमित्याशंक्याह स्वभावेति । द्युलोकाद्यायतनमित्वाद्वात्मभियानाभानं च परिच्छेदकं [illegible] दितिमत्वा [illegible] हात इति ॥ आत
मिन्नह ज्ञाने वेत्यर्थः ज्ञानादौ विश्वसंनत्वंप्रसाधयाह । तत्र यस्थेत्युक्तं विविविषयमुपसंहरत्यत्र यादिति । अथा ॥ स्वयादिया पार
श्चत्यर्थः न मेव विशिनष्टि श्रवणामिति । श्रवयादिक्रिया तन्तं च त्वाद्विश्वाय तत्स्पतत्वेन स्फुरत्यति पुमानिति । आत्मनो विद्यापव
नादेद्र व नरमाह विशिष्टेति । सर्वप्रमाणानां फल त्वात्वात्वस्तिस्तस्यानंदा दिलक्षणा ब्रह्मात्मनिष्ठ स्वरूपत्व फलं स्वर्गवादिविशेषदं
त्वेलात्मा विषेय इत्यर्थः । तविदमुक्तं परमाह प्रमाणमिति । यत्र प्रमाणादित देतत्र सर्वं स्फुरतीति [illegible] म्येयमित्तं ज्ञातत्व स्वर्गेत्रा

आ॰ अनु॰ वमितिव अर्थस्य द्वारा वाक्यार्थज्ञाने हेतुत्वमिति चेन्न स्वविशिष्टमित्यर्थः पदार्थधियो वाक्यार्थधीहेतुत्वं विना द्वयोर्नान्वयबोधापेक्षा इति चेत्
तद्विषयस्मृतिसिद्धेः तथा शाब्द इह अन्यदिति वाक्यार्थज्ञाने पूर्वमज्ञातसंबंधात्र तुदेशादिविशेषस्य नानाज्ञातत्वात्र वाक्यार्थत्वया
योग्यत्वेनेत्यर्थः यस्माद्दत्वया दिना विना भुद्गमाला नत्र मम बुध्यते तस्मात्र नं दृष्टा देश्यानि कृष्ण इमां दिनं अन्यं ज्ञात्वा सद्गलेति वाक्या
दनुभवनीति फलितमाह नान्यतइति। अथ शब्दज्ञानान्तरं सकार्थो विद्यादित्यपि परामर्शार्थः अन्वयादिकृतपदार्थशाब्दनेऽपि विविरुक्त
संसर्गविशेषकार्थज्ञानेष्वज्ञातज्ञापकत्वं विशुद्धपागमे न दोषः इत्याह ज्ञातेति। एककारणेन्वयादिकृतपदार्थशुद्धि इष्टसाम्यार्थः अतः शब्दो क्रि
देतुमान् प्रयुक्तेति कथं प्रत्याया मान्यवस्तुत्रास्य तत्र प्रवर्तन निविष्ठो ज्ञानस्य नाद्यपस्थिताद्योर्वा विधेय तत्र ज्ञाताज्ञातेदितवान तत्ज्ञाने
विषयेयोग्याकं वा इदं निलवाद्धिती प्रत्निरासितुं मामाख्याथेसदृष्टान्तमाह अन्यमिति। तद्दीष्टं निवर्तयन्नुक्त्वा दीति। यद्यद्
दाप्रिवद्भुत्वत्वे इष्टतो नाप्रिथ्यर्थस्य वाक्याशामिति। इव उपाक्षितोपिन तद्विधेतत्वदात्वपश्चु क्रिया न पदसमाके ज्ञातो विद्यमानमत्
नतत्रादकाशो विधेरित्येवं यथे यद्वो यत्रिगादियोक्तस्तस्य न यश्च तात्रियस्य त्वसत्त्वेष्टे एवं न सश्च ज्ञाता शब्दस्य प्रत्यक्षतो विद्यम

यथेति ब्रह्मात्मनि मात्रादि ते दवीयंशयाद्दश्यरूपा दृश्यमानाद्रूप्यं श्वेशुक्तौ वीव मिथ्येत्यर्थः । शुक्तिरूप्यधियो बाध्या मिथ्या चेत्तद्वद्भावात्मम
त्रादि ते दाधियो न मिथ्येत्याशंक्याह दृदिस्सम्य-मर्थमाह प्रमाणमिति । अबाधितार्थबुद्धार्थबोधिमानमद्[illegible] धिदः मानमित्यर्थः अनुभूतं
श्रुतेः किंत्वात् तत्राह प्रमाणेति । अत्र ब्रह्मात्मनान्यतत्तथा दृश्यत्वादिति शेषः विमतामिथ्या[illegible]प्रामाणिकत्वा[illegible] मनवद्देति भावः । आत्मनि
वेदादि धियो मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह । प्रत्यगिति । प्रत्यगवधी ऐतिन्यत्वानात्मा गोचरप्रकाशाय[illegible] अथ प्रत्यगात्मनि मात्रादि
धियो मिथ्यात्मेत्यर्थः स्वप्रकाशत्वमात्मनो सिद्धमित्याशंक्याह स्वेति । अनात्मत्वे कल्पितत्वापत्तिरित्याह हेत्वादिति । यत्तु प्रमात्वं कि
यया व्याप्तिरित्यादिनोक्तं स्वप्रकाशत्वेन प्रत्युक्तमित्याह विशिनष्टीति । किञ्चात्मनो दृष्टिक्रियाव्याप्यत्वे प्रथमे तद्दृष्ट्यात्मनो दृश्यत्वात्
नवेति । विषयत्वे न विषयित्वेन तत्त्वासमाप्तिरिति हेत्वर्थः । हितः । यद्दृश्यत्वे तन्नवेति । नात्मानात्मीयापरिश्रुतेरिति शेषः । दृष्टत्वे दर्शनम
त्यापादत्वेति । तयोस्सम्बन्धत्वं वा नाद्योदिप्रयोरिति विषयविषयिभावयोगात्तस्यैतन्नगतगुणत्वज्ञानत्वसाधकाभावाभ
दिति लावः । अथ प्रदृष्टत्वे दोषान्तरमाह । किंचेति । एकस्यामेव क्रियायां कर्तृत्वेनागुणाङ्कर्मत्वेन चायाद्यमिति विरोधात्तया

अ० व० वत्रत्वे वरोपांत रमा ह तद्दृष्टेरिति। अकर्तृक अदृष्टेः ... भी नतया विधिं विनासंसारि ... किं विरुक्तो विधिविरित्यर्थः अकर्तृकावि
धदृष्टिश्चात्पत्यर्थविधिमपेक्षत श्रियाशंक्य संसारिणो संसारिणो वा सा विधेयतिविकल्याद्यं दूषयति संसारीति। न केवलं तद्दृष्टिविधि
वैफल्यं प्रत्युतानर्थासिद्धिश्चेत्याह यश्च वेति। कल्यान्तरं प्रत्याह तदृश्येति लोकतावसिद्धावपि शास्त्रार प्रसिद्धिमाशंक्याहाथेति। संस्
योऽस्य दृष्टेरविधेयत्वे हेतुत्रयमाह उक्ति। न हि लोकसिद्धे अर्थे तद्दृष्टिः शास्त्रीयविधिप्रत्येत्यर्थः द्दृष्टे ... कसिद्धत्वेऽप्यात्मनस्तद्दत्तावीत्व
दृष्टिविधिमाशंक्याह इष्टुरिति। वित्तरूपश्च देवदत्तात्मतेति ... तस्थैव मलप्रशानायाद्युतीत श्चानो किंचायात दृष्टेः शास्त्रीया वि
धिरित्याशंक्याह एवेति। संसारस्य परतंत्रतया प्रसिद्धेश्च संवेदनेनात्मनोऽपि प्रसिद्धिरित्यर्थः संवेदश शब्दस्य संसारविषयः परतंत्रोऽपि सा
धक ... ते। नात्मगामीति संख्याप्राप्तत्याह न वेति त्यर्थी मनो संसारी विमुक्तो वा सिद्धिस्तं संसारस्य ... योरेकोऽधिकारणाचारन वह
द्धिद्वार ... पितत्त्वतो संगच्छतस्मो गारकल्पितेत संवेदमायापत्तिरिति सावः संसार्याः संसार्यात् ... यदि वे यदत्यापाद्यालो
क्रियाश्च ... न विधेयाते येत दृष्टत्वेनसावयत्त्वाद्यत्र इति विपदे विधिविने ... दृष्टस्य ... सा ... दिति निरपात्रेरित्यर्थः अप

र्थविध्यानर्थक्येपि नियमपरिसंख्ययोरस्थितत्वा इत्याशंक्यानर्थक्ये नित्यप्राप्तिः [illegible] नेत्यादिना तन्निरूपत्वे मानमाह
नित्यात्वेनैतन्निरूपत्वाभ्युपेक्तिफलमाह यत इति । यथा कर्म [illegible] नित्यामर्थतोन [illegible] नात्र नियमो निय
मः पाक्षिके सतीति स्थितेस्मृतिः तस्मिन्नान्यच प्रसंगस्तत्रेत्यत्र परिसंख्यापि [illegible] इत्यर्थः शब्द
दवज्ञाने नत्वत्र [illegible] र्थे विध्यसावपि प्रामाण्याद्यो विधि इति शंकते कर्मेति । यथा विधिका [illegible] विधिवाक्यमेव मानमत्रोपपत्तेया
पर्युक्तं तथाज्ञानका [illegible] विध्यर्थस्य मानान्तरायोग्यत्वात्तद्बोधिवाक्यस्यानपेक्षत्वे प्रामाण्यसिद्धेरयमालोच्याहि तद्विधिरिदानत्र
द्ध्यर्थमानान्तरस्यमानान्तरयोग्यत्वान्निष्ठस्य सापेक्षत्वात्तद्दत्र प्रामाण्यार्थमेव विधिरित्यर्थः अनुवादितु तन्त्रमाण तव्येतरप्र
त्याह मिवमिति पेक्षसिद्धेश्चोपि रूपाद्यत्तावेन मानान्तरायोग्यत्वात्तद्बोधिवाक्यस्य प्रामाण्यमुक्तवाधिलौकिकवाक्यवद्धु
क्तमित्यर्थः एकस्य नानिष्ठश्रुतिमेयत्वमाद्विज्ञावाक्यानन्दयोगा इत्याशंक्याह कारकेति मानान्तरे सावन्द्रेय प्रामाण्येकवाक्य
कृष्टस्यैकरसस्य नानिवाप्यमित्यर्थः एको यत्र शब्दो न यत्र शब्दपर्याय दानद्रुव्यमाण्याद्विधिमात्रेवि सान्मनार्थं वदव

संगार्थे विहितज्ञानापेक्षणात्तत्र विधिरित्याशंक्य ज्ञानविषयत्वे देववाच्यत्वाभ्यवबोधान भितिविकल्प्या यं दूषयति मुक्तेति । अतस्तत्र
संगायगं नज्ञाने विधिरिति शेषः द्वितीये प्रत्याह विधीति । अज्ञानस्य ह्यवबोधप्रदा विषयाधीनप्रियेयप्रमात्वा अतस्त्रि प्रसमर्थत्वं तेन यै
अज्ञातस्य व्यवधेज्ञाहि किमिति विवर्तकत्वादयथेति । एवं विधेः समार्थत्वेनापि विषयस्य ... तमाश्यत इत्यर्थः । विधितं त्वथा
प्रमात्वान्नाशो न ध्वंसितेत्ययुक्तं विहितज्ञानप्रामाण्यस्य बुद्धिमता क्रियमाणत्वादित्याशंक्याह नियोगेत्यादि किं प्रयुक्तं तर्हि धीसम्यक्त्वं त
दाह तस्यैति यत्तु सिद्धार्थवादेतिवा श्रुतिस्वापेक्षवादमानान्तरयोगपार्थवाधितं हेत्वन्तरमाहतथेति । पृथिव्यादिविषये शास्त्रमनपेक्ष मानान्
तरयोगपद्यात्रकथमतीन्द्रियत्वेत्याशंक्याह रूपादीति रूपादिहीनस्य प्रकाशस्य ... कानपेक्ष प्रत्यक्षाद्ययोग ... । इमयाति वा श्रुति
र्विध्यपेक्षेत्यर्थः सिद्धार्थविधिप्रामाण्याभावानिष्ठ ... योगात्तद्प्रामाण्यस्य ... सा दिष्ट ... मानान्तरेति प्रासंगिकमर्थम
इत्स्या इति स्वोपायस्य विधिं विनापि प्राप्त ... तत्प्रामाण्यमिति । तत्त्याशंक्याह तदयु ... प्रमाणमिति विशेष
विमतं ... मानकं शास्त्रार्थत्वा ... साध्यमिति ... संदिग्धवा ... विरुद्धानुमिति
अपि तत्राह विधेरिति कर्मज्ञानयोः ... तुल्यं ... हेतुमाह अनुष्ठेयेति ...

नाव: सिद्धेऽर्थे दिश्यमानत्वे देवदत्तमाहिकात्मस्थेति । यत्र क्रियान्तरनावर्त्तनाख्यास्मात्क्रियाविशेषत्वात्तत्र सन्निहितत्वविशिष्टत्वसिद्धेर्वि
याद्यन्तितत्त्वचिति क्रियमानतेऽर्थः स्वनिश्चायितत्त्व मार्गं वेदवाक्य प्रमाणत्वं दित्याशंक्याह स्वतःत्र्यति कमपि बोध्यं दृष्टान्तवशाद्दृष्टा
पयति क्षापेक्षता दिति तत्त्वेवन्नतन्नवेतीति । तत्र भय्याद्यनिश्चायाप्रामाण्यपेक्षत्वादप्रमाणमिति संवेद्य केवलं तन्नेषु प्रामाण्यपाद्यमेवाविधि
कितुपदानामक्षित्वा हास्यार्थस्यात्याहस्म इतीति पदार्थयार्थविशिष्टत्वेत तद्धृष्यति नेति । तर्हि विधिपदोपात्त प्राप्तिरित्याशंक्या
हामीति । आक्षिपदं वेदस्य वती त्यादिस्ट हार्थं सत्रिरिक फलोक्तिर्वादिति तत्र मानान्तरगम्यार्थत्वमनुपादेयमित्यालम्भा इदिति । उपादेर
संत्वत्रिरस्यातिप्रत्यक्षेति । फलतीस्मवेद्धारख्यार्थस्यवत्क्लृप्तयुक्तवाक्यत्वादपरवाक्यस्यानुवादित्यात्तथामानान्तरप्रत्यक्षसाध्यं तन्नाभिप्रत्याह
पूर्वीदितिपदपूर्वमनपरमित्यादि वक्ष्यमाणस्यार्थस्य प्रत्यक्षाद्यपेक्षार्थस्यात्तदयोग्यत्वात्सावनस्याप्तिरित्यर्थः । किल वेदवाक्यार्थमानम
पौरुषेयत्वाद्विधिवाक्यवदिति प्रत्यनुमान्नापौरुषेयेति । अप्रसिद्धिमस्थत्वादोचासिद्धिवारमाशंक्य वेदान्तवाक्यार्थमानत्वं संवादादिदृष्टार्थ
वाविचारस्यमतवदित्याह । तद्विधेति सापेक्षत्वानुमानोपसंहरति सिद्धेति । तयोरितिक ज्ञानकाण्डयोरुक्तिः वेदान्तानां प्रमाणत्वं

त्वे २

श्रा॰ वृ॰

कत्वमेवासिद्धमिति कथं प्रामाण्यमित्याशंक्याह प्रमेति। अविरुद्धाविरोधाचाक्या या प्रमितिर्नुप्रत्याख्यानमहेतीति तावत्तथापि ते प्रामाण्य
दिवदप्रामाण्यमित्याशंक्याह देवेदिति। स्वार्थे प्रतिक्षणावितथ्या। नाप्रमाणत्वं हेतुतावादित्यर्थः। विपक्षे विरोधप्रमाणत्वं स्यादित्याह वि
घटितिप्रमाजनकत्वमुक्तं न्यायः स्यादिति स्वार्थे किं किं च वेदानामर्थमानं तद्धि समर्थता दयमदवदित्याह शक्तिरिति। प्रत्यक्षयोगिप्रसिद्ध
प्रत्यनुमानादिसंलवात् तत्परत्वाद्वेदानामर्थमानमित्याशंक्याह नापीति। सोपाधिकेऽर्थे लिंगादिप्रवृत्त्याच पि निरूपाधिके न तत्र प्राहत्रिरित्यर्थः
ब्रह्मास्मदाद्यगोचरोऽप्यस्मद्विशिष्टानां योगिनां प्रत्यक्षं स्यादित्याशंक्याह योगीति। च ... न क्रियापदयोरलंकरणार्थः तत्र हेतुः
योगिनि। हेतुं साधयति नेत्यादिना योगिप्रत्यक्षपदं लिंगादिपलक्षणार्थं तत्प्रत्यक्षं हेतु तत्प्रत्यक्षानुमानादेः ... त्रिविधत्वेनाभिमतं ग्रह
तृपत्वादिति। साध्ये तत्प्रत्यक्षानुमानागम्यत्वे हेतुं तत्प्रत्यक्षेति। प्रत्यक्षं यार्थे विशेषः प्रत्यनुमानविषयत्वं किं न स्याद् इति ... मानं ... तत्प्रत्य
तितत्राह स्वर्गेति। अतो प्रत्यक्षादयो हि न अनुमानं गालाव इति एव ... नमान कल्प धर्मिणा प्रत्यक्ष ... अकल्पितत्वस्यानंतर
प्रत्यक्षादितत्प्रत्यक्षस्यातिशयादित्याशंक्याह यद्वेति। विमतं ... योगी ... इन्द्रिय ... सम्मत वदित्यर्थः अस्मादिन्द्रिय प्रवृत्तिशयादा ... ख

आ॰ वृ॰ प्रशक्तिसापेक्षत्वं निर्येविध्याशंक्याह नैवं वेदेति । विधेरधिकारिशक्त्यपेक्षतया प्रवर्तकत्वान्नानपेक्षं प्रामाण्यमित्युक्त्वा तत्रैव हेत्वंतरमा
हनेति । तस्मादपि निरपेक्षं प्रामाण्यं सिद्धमिति शेषः । तद्... शावपितुल्यपुरुषशक्त्यपेक्षत्वमधिकारिणः अमितिमूलको वेद इतिस्थि
तमित्याशंक्याह नेत्यादिना । पुरुषशक्तिसापेक्षत्वेपि तत्र तत्तुल्यकारणशक्तौ तावनायां च विधिष्वेव सापेक्षत्वे मातिशयस्तथापि मानां
तरापेक्षाभावाद्विधीनामनपेक्षं प्रमाणत्वमित्याशंक्याह नचेति । नियोगाद्याहत्य त्रमानां तरस्मै नव्यथा शक्तियहायोगादात्मा
पुरुषप्रकाशत्वादमेवैयथ्याक्ति ग्रह स्मृतौ प्रयादिति । तच्छ्रुतिर्विधिविरहितवाक्येनैक्यं बोधयंती ब्रह्मनिष्ठतां विना दुष्टा मानांतरमानीत
रंभवद्व्रीन्शक्तिवा नापेक्षते किंतु ब्रह्म हिते वाधिकारिणां प्रतितत्त्व बाध्यते । स्वर्गविधिस्पाविदां तत्फुल्लेदमुप संस्कृत्य तच्यति । सर्वदिवनपेक्ष
मेतिकुमताशक्तिपुरुषपेक्षाभावश्रेयस्तुल्यत्वस्थापितत्व मादिभेला परिशिष्टाच्चि ... पाशंक्याह ह्ये ... मिथानेति । शक्तितात्पर्यवत्तश्शब्दस्य म
नत्वात्तत्र च वा तपेक्षत्वोज्ञावा युक्तिरितिभावः । विधीनामनपेक्षप्र... त्र दुपगमनमसं बेला परिहरति नेति चवेतानां मनपेक्षप्रामाण्य
मित्युपपद्य विधिज्ञानस्याप्रामाण्येनार्थासाधकत्वाद्वचनज्ञान ... विधिस्पाह हर्षा नेति । प्रमाणस्यानन्दत्वेति पारव्यापि दृश्याद्विधीनां वृद्धि

र्थं अग्रे यक र्द्देशा न [illegible] ध्याधीनेतियावत्‌। असाविति ज्ञियेत्यो [illegible] विज्ञाने पुंसोतियो [illegible] न्नथा [illegible] दनवेति पितव्या।
पारेपुत्रस्थमिये [illegible] पुंसो यन्न [illegible] न्यत्र त्रवगियो [illegible] माला दिप्यमाने पुंसोलभिधाने [illegible] नदीति। वै
धं [illegible] फलवन्निति [illegible] विधिभागं [illegible] नरफलं ले दब्रह्मविद्यां विधानि [illegible] जीवस्य बल [illegible] किंचिदिति विकल्प्य
नोविश्वस्य [illegible] ज्ञानेन [illegible] ज्ञाने विधि [illegible] किमाविद्यो वा [illegible] विधिवैयर्थ्यं [illegible] इत्यत्र [illegible] इति। सा
विधिः ज्ञानादेव तत्सिद्धेरित्यर्थः। द्वितीयं [illegible] नवाद्धिभेति। अविद्या [illegible] देह [illegible] विहितज्ञानापे
क्षणात्तत्र विधिरिति द्वितीयमाशंक्याह नवेति। अत्र प्रतीचीतियावत्‌। अत्र विद्वेशोकालेवित्यर्थः [illegible] विशेषः [illegible]
त्वसिद्धिर्विहितज्ञानादिति ज्ञाने विधिरिति तृतीयमाशंक्याह नवेति। [illegible] मविद्यया साध्यमपि [illegible] साध्यत्वं वा।
सतिपुरुषसाध्यं सर्वत्रापि [illegible] साधनमिति किं विकुर्वते तस्मात्साध्यानादात्र विधिरित्यर्थः [illegible] देवत द्वि वे
साध्यमिति [illegible] शंक्य तत्र [illegible] साध्य [illegible] रूपमाह साध्यं वेति। उत्पत्त्यादीनामेकं विहितज्ञान [illegible] मित्याशंक्याह इय

ज्ञा२

आ·बु

माणश्चेति।शारीरकज्ञानेनविधिभिरस्थाप्यमानश्च तथाविद्या।केसिद्धान्तरन्यासेविविविद्याशंक्याहनान्येतित्रप्रवमत्पासाविष्टमितिया।
वत्।तत्पत्रमात्रादेवज्ञानादेना।द्युश्रिसंस्रवादित्यर्थः।मानेनदृस्यासेनाविविक्षोपत्ररस्यरूपज्ञानेतुस्थादित्याशंक्यदोषांतरमाहान्येनि
यदस्या।साधारणस्वपनेनानिव्यक्तंज्ञानंस्वेनपरेकवादकार्येनविषयमित्यर्थः।कथंस्थातिरिक्तदेवनपेक्षत्वेनतत्रारूपाछिति।अत्तस्वश
स्तुश्चपंचध्यासंबंधः।किंवज्ञानक्लिज्ञामोस्त्राद्विदोवा।विधिराद्यापितश्चत्ता।नोपायेन्वस्वामाविति।किंकल्माद्यमंगा।ह्लत्पद्विितीपंहूषयति
प्रत्यगिति।ज्ञानार्थिनश्चतुपायादश्चत्रनयनस्मिदमर्थत्वादित्यर्थः।कल्पांतरपत्याह।क्रियेति।नेदहेतोरविद्यायाः।अचिरोदुत्पत्रायाःअ
प्रसावेनानिवर्त्तकत्वादुत्पन्नायाश्च।निरोधेनात्यत्रवादित्याशंकेलदीपात्रमे।श्रोत्रियकनकुपपत्रकौवमित्यादेनवेति।ज्ञानादय
नोऽसि।यत्कल्पेनाज्ञानदंशमपितरकार्यंश्चद्रस्यार्थज्ञानाभ्यासविधिरित्याशंक्याहसंसारेति।यथालोष्टादिनासोविलिप्तदिसंसर्गात्र
यासवकार्याविद्यानाशा।यात्मश्चयपक्ष्मतथा।निरवयवनाशार्थमभ्यासविधिरित्याशंक्याहनवापीति।सकार्याविद्याध्वंसका
र्यकारणा।समानत्वादित्यर्थः।कथंतस्यायथात्मलाभस्तत्राशंक्याहहायेति।कल्पस्त्वत्रपानुसारेणज्ञानस्थानानध्वंसिद्धान्नवक्ष्य

तिरेकेणाशिष्टमप्रीत्यर्थः तत्रविरुद्धदनुसंधं प्रमाणायतिवक्ष्यतिदिदं तेषुप्रवृत्तप्रवर्तमानात्मकं विधिविंशिष्टस्याज्ञानज्ञापकं चेति विधिरि
त्यत्रोक्तमुपसंहरत्यज्ञातेति अत्रेतिविवक्षितेति किं तच्छब्दार्थं हेतुमेवाह कृतस्थेति अग्रहाद्यथार्थप्रहाण्ये विधिर्वा विधातव्याया
विधा अल्पमात्रानिष्टानिष्टेत्यादि यथ्या विहितज्ञानादित्येकेन अत्याह द्वैविध्यं चेति तत्रछन्द्रपवदित्यपेरर्थः पुरुषार्थानेनमनुब्रते
वकारः एकत्वमपि नतस्थामानसुरूपतावदित्याशंक्याह कालेति अथ्य अविषयत्वेदात्ता वाहनेदकालावेत्त दिक्यमित्यर्थः तदेव
दृष्टान्तेन साधयति अप्रमेयेति इदं प्रतीत्येतदाह अज्ञाज्ञानंतमाह कादय अजगद्धेतुरेकप्रसिद्धिकरत्वायोगात् ईश्वरनगरकारणम
ज्ञानांतरं तत्र ब्रह्मविशिष्टहितज्ञानादित्याशंक्याह अन्यथागतिरिति ज्ञेयो माया निशित्यादिश्रुतेर्थ्यंदनात्मवस्तुतस्मिरकारणं अत्यज्ञाननिमित्तैक
स्य द्विकरत्वविरोध शुक्त्यादिदृष्टांतेन निरस्य इत्यर्थः इहेतिव्यवहारानेदोक्तिः अत्यमज्ञानादिति क्रि कारणत्वात्वेफलितमाह
तरस्येति भावप्रदविद्याह्ने निषेधं तथापि मुक्तस्य प्रपालनेहानात्मास्यासादिति तद्धिधिमाशंक्याह नवेति आदिपदेन योगाधुक्तिः मित
मुक्तस्य मुक्तस्य नास्या सामैक्यमित्यत्र दृष्टांतमाह नस्यादिति किंव सविषयसाकारत्वगरुडादिज्ञानमनुपपद्यते यथात्वात्मज्ञान

न्या·व्रकु· त्रेन तदस्यासायोगात्र तत्रविधिरित्यात्रेह न वेति। अविषयत्वमात्मेनसा। धर्यतिला वक्तेति। न तावत्कोताः कर्त्री। आत्माविषयो नाकारत्वे
हेतुमासाद्येद्ध तेश्चेति। अशब्दमित्यादिश्चतेतित्यर्थः किंवाध्यवस्येनगरुडाद्देङ्गीनमनस्यष्ठ तेआत्मज्ञानमपन्नस्थतेवेदात्मने। घस्ट
त्वेवाप्यतस्थवाह्येंद्रियेण मनसावाग्राह्यतेतिविकल्प्याद्यंअत्याहमेति। द्वितीयाम्निराहहु:खेति। आह्या मनसानिशेषः तत्रहेतु
श्रितेरितिद्व अकाशवात्र घ्रातं आह्नेत्यर्थः कावित्रुविहितास्यासस्हितमनोयुक्तिहेतुरिति द्वितीयानास्यासेविदिमिष्ठं तितात्रवाप
हजावनेतित द्वितत्रोपादानेन्निति त्रेवानाग्रहत्याहतस्थेतिद्वहेति। ज्ञानवेस्थोसवात्रस्थाव्यते। नद्वितीयद्व्याहद्वयव्याप्येति
अनुगतिनिमित्तत्वेनेतिश्चेतत्रहेतुश्चिनेतितिस्थवगतेरस्यासनिविषयनगतेनेतिविकल्प्याद्यंअत्याहपारुादितितद्वितीयाद्वि
वस्थतिज्ञानेति। नवात्मनिपरोक्षज्ञा। नेतदापरोक्षयाद्याम्॥ विपारोक्ष्याप्यासादापरोक्षायोगादिति वकारार्थः मन्कज्ञाताधी
नीशानद्येसितीत्यस्यासेविधिरित्याशंक्याहात्मेति। भिज्ञाना... विरोधप्रसिद्धेरित्यर्थः अन्यप्रावेण ज्ञानानांसिद्धेविपक
दाविनज्ञावाग्ज्ञानस्थज्ञानयमित्याशंक्याहसम्यगिति। नस्थ्यासद्देशधकारास्त्रकिंतन मायाहन्तर ९९ अभिप्रत्यर्थः विपक्षेदोषमा

किंचपरोक्षत्वेनाम ४

दावाचितमिति।अत्रविदुषातिथावत्।ननुवेदांतेषुसर्वेविधि [illegible] वं स्यादोनिरस्तस्सर्वाकिंमित्यत्र निरस्यतेपिष्टापेष्टेरित्यादेशंकायांत्वयवति
ति।आदिशब्देनशाब्देज्ञानेबोधाविधिनिराकरणंगृह्यते [illegible] नफलमाहसर्वेति।अयंकरःश्रयमाने।विधिप्रकारनिरस्तोविधि
रत्रनिरस्यतेप्रसंगादितिसमुदायोर्थः उक्तरीत्याविध्यभावेवेद [illegible] थवाक्यस्याकागतिरित्याशंक्यतदर्थंनियमयतीत्युच्यतेभावमिति।तत्त्ववाक्य
भवतास्यात्मनि।समवेत्याद्युपादानंदादृष्टर्थंब्रह्मेतिविलक्षीपत्रपतीत्यर्थोक्ताश्रुतावनेनवाक्येननातात्पर्यंप्रयुक्तमर्था
त्रासंभवंस्तत्कर्तृकेदिशब्दःदृष्टव्यवाक्यतत्त्वोन।विधायकः।किंतुदर्शनार्थत्वात्मादर्शनाईइतिवाक्यार्थमुक्त्वाशेषंतत्त्ववाक्यंभवत
यतिसर्वेतिपश्रुतमानफलभूतदृष्टावष्टंभाद्यात्मनिसर्वेध्यमानध्यातत्त्वज्ञ।रणायेनप्रसक्त।वाप्तनिषदत्वात्तादेशंकितेतन्निराह।
थेवेदांतानामेवात्मदृष्टिहेतुत्वेनस्वीकारेउच्य।श्रोतव्यइत्यनेनदाहश्रुतिस्थमात्रादोपनिषदत्वासिद्धिरित्यर्थः।श्रोतव्यवाक्यार्थमाहद
र्शनस्येति।विधीयमानश्रवणाग्निहोत्रवदसकृदनुष्ठेयत्वंयत्नादित्यश्रोतामंतव्यवाक्यमादत्ते उपायइति।तयोःश्रवणस्वरूप
माहश्रुतीति।श्रुत्यादितिश्वाक्तितात्पर्यामिश्रायकेस्यायैर्ब्रह्मात्मनिवेदांतानांतात्पर्यावधारणंश्रवणमित्यर्थः।मननस्वरूपमाहागमे

श्री·वृ ति। श्रुत्यादिना ज्ञातस्य तत्वस्य। संभावनादिनिरासेन निश्चयार्थं हेतुभिः स्वसाधकोपपत्तिकं तदनुसंधानं मंतव्य इत्युच्यत इत्य
र्थः। वेदांता न वस्तुपराः किंतु प्रवृत्ति विधिपरा इति केचिन्मन्यंते तत्राह वक्ष्यति। कथं वेदांतेषु च स्वाभिमतार्थस्य मनन विधिना ज्ञात
त्त्वात्स्यैषि इति। नित्यदृष्टिमात्रनिष्टत्वं च श्रुतत्वश्रुतस्य न मंतव्यता। विधिस्वरूपतां धिवेदांतश्रुतितात्पर्येण सिद्धमित्यर्थः। दृष्टांते मन
न विधानात्र संप्रतिपत्त्यर्थो हि शब्दः। मननाख्यतर्केण च श्रयस्थानस्य सर्वथा नोपपत्तेः नैषा तर्केण मत्यादि विरुद्धमित्याशंक्याह वे
देति। अत्रेति श्रुतार्थनिश्चयोक्तिः निषेध्यवैदिकतर्कभिन्नानां दत्तसारित्व कोगा। कारो विरुद्धस्वरूपेऽर्थः। वैदिकस्य हेत्वे च तत्र निश्चा
यकत्वात्तर्कस्य कुतोपयोग इत्यत्राह वाक्येति। त्वंपदवाच्य देहादि किंतु तत्साक्षी विदात्मा तत्पदवाच्यमपि न प्रधानादि किंतु स
च्चिदानंदात्मकम् अद्वयं ब्रह्मेत्येवं विधो वाच्य वाचक संबंधेन ... तत्त्व तर्का द्यावनियोगोयद्यपि शब्देनैव निश्चायक स्थापप
मसंभावनादि ग्रस्ता मननाख्यतर्कोपायाति कर्तव्यवनापय ... तत्वकर्कणस्थाकरणात् इत्यर्थः। निदिध्यासनस्वरूपमाहोपरति
श्रवणमननेषु समादियुक्तेन कृता स्थितस्य वाक्यार्थज्ञानांतरा यह। निष्ठानाया सेवा वाक्यार्थ ... वाक्यार्थबोधो निदिध्यासनं वाक्या

निदिध्यासनमुच्यते द्रष्टव्य इष्टवाक्येन तु विचारप्रयोजकमापातिकं ज्ञानमुक्तमेतदेव श्रवणं च। भावनेविधा तु मबुद्धि: मिति भावः निदिध्यास
नाक्किफलमाह सर्वयोरिति। तथा ध्यानसहितश्रवणाद्यवस्था मित्यमेव स्फुरयति। श्रवणादीति। इदैतित्यात्मोक्ति:प्रयत्नश्रमा
दिसाहित्यतत्वान्नि:स्त्वयतिया बाधितिताप्रवरत्वं फलश्रवणं पाठक्रमेण। दर्शनादीनां क्रममत्र क्रामत्यागमादिति। अगोम्म्हाधीत
द्वादादे विचारप्रयोजकं ज्ञानं जायते तदध्यागमादावर्थ्याव श्रवणांततो मतिर्मननं ततस्त्वाध्यादिप्रयुक्तश्रवणत्वात्मधीहेतुत्व
नात्मशास्त्रिहितामननस्थेयवसंगानार्हपूर्णतयानुष्ठानादसंभावनादिस्थैर्यं स्थिरं च तज्ज्ञानं निदिध्यासनाख्यमवतीत्यर्थः। नथोत्तीयज्ञ
मार्किं वार्थोपात्याहस्वप्रतिपत्तिरिति। यावन्न श्रुतमश्नुते तावच्छ्रवणातीतीति शेषः। विशिष्टश्रवणादस्मात्कारात्मप्रतिपत्तौ सामग्र्यं द्योतयि
तुमपष्टः स्वः। तथा शरद्वद्दिता। अथामपि श्रवणाद्यपेक्षते वेन्नाह ईलतो जाते विज्ञाने किंचिदपेक्ष्यते तत्रकेवलात्मत्वभुक्तिहेतुरित्याशंक्य
ह्यायेनेति। ध्वत। सिद्धामाकारज्ञाने तत्ता लब्धे प्रत्यगात्मरूपस्थलक्ष्वे रनंतरं नाकिंचिद्विद्वानपेक्षते आत्मलाभ स्मृतरित्यर्थः। किं वज्ञाने
जातेसापेक्षत्वमाहस्यात्तद्यदेति विकल्प्याद्यं दूषयत्यनिमाद्यमिति। यद्यप्रयोगमंतदेवतत्रापेक्षितमितिप्रियमात्मोक्षो ज्ञानमेवापेक्ष्य।

अ॰ दृ॰ मितिसाक्षित्वंनिरस्यतीत्याहविति। नित्येत्यादिनामात्मनःप्रत्यक्षज्ञानेमात्राद्यपेक्षयानिश्चयफलंजायतेघटश्चक्षुकोवर्ततिविक्षो
न्मात्रादिरात्मनःक्षणिकत्वात्वज्ञानेकर्त्राद्यपेक्षावानापेक्षायुक्तातद्धियोजन्मान्निमात्रादपुरुषाईद्वैतादित्यर्थः।अनात्मधियोमात्राद्यनु
मईनतदात्मप्रपादयतिप्रमाणयति।कारणानुमानादादौजातत्वम्।विषयमनुसरतीतिविषयफलापत्त्यात्मात्राद्यनुपमईनैवाविष्टतोऽ
र्थः।आत्मधियोमात्राद्युपमर्द्दनेनव्यवस्थाप्यतेतियत्रेतिबुद्धिशुद्धावस्थामात्रेतिततफलादस्या।दाक्षाच्छिमामतइत्यादिशब्दान्मानान्तरस्य
मानिसंभवादोपनिषदर्थविषयत्वव्याहतिरित्याशंक्याहपरार्थेति।वेदान्ताविरोधिपरिकीयप्रत्यक्षमनुमितिस्वार्थेवेतिपदा
र्थविषयत्वोक्तिःतस्मात्रविषयत्वेतर्कादेरात्मनोयुक्त्योपाधिप्रदत्ताभिव्याप्त्याव्याख्यार्थेतिकथंपदार्थमात्रविषयत्वेतर्कादेरिति
तत्राहात्मेति।आत्मविषयकहेतुमत्प्रयुक्तछाविदात्मवमनात्मवर्गस्यचस्थाविदीतिविवेकमात्रंकिमिमितवृत्तिविनागम्यतेततात्कथ्यार्थो
पिकिनगम्यतेस्वरहितंवितमर्थमात्रमवेति।नहिपदार्थज्ञानंहिप्रयतेतिवाक्यार्थज्ञापितथा।तथाहिडेकारमप्रदत्तदयाग्रत्वादित्व
र्थःस्वात्मवकादेवात्मज्ञानेपितदस्मात्मानमपिगोचरयत्यात्मानमेवदानाद्यःआत्मनस्वाविशेषघ्नोत्यपत्नेरितिमत्वाह्न्नीयमानेदायहृष्य

द्वयो २ श्री २

तिनश्चिति। ज्ञानस्य पारोक्ष्येनाविषयत्वेनासम्भावितत्वे हेतुरनात्मवस्तुप्रतीत्योनात्मनोऽयन्ता न स्थलु। सिद्धैर्नैव भित्याह्नायामिति। तत्र हे
तुः अल्पमिति। तत्र दृष्टांतो दंडेति। ब्रह्मात्मैकत्वमेवानात्मानं स्वात्मत्वेन समर्थयते श्रुत इति। यतः श्रुतोपसर्जनपरादिमानाकाते। द्वितम
स्यामित्यर्थः। आत्मा द्वैतं वा विषयमिति सिद्धफलितं मा स्यतइति। केवल्यं निरूपाधित्वं यात श्राद्धेत्कं हेतुं सोवस्थति। पल्लामिति। अतइत्य
दिनागं विनजेतवक्ष्नानादिति। अत्र स मज्ञानमिति विच्छेदः इष्टस्यादिवाक्येव्याख्यातेनुवादेवाक्ये दर्शनादिपृष्ठश्रावस्त्रुदितेषु विज्ञानशब्दे
न निदिध्यासनानुवादे फले पृष्ठस्यानुवादइति। तत्र फलमाहृध्यानेनेति। निदिध्यासितव्य इत्युक्तेध्यानं तदित्याशंक्यायात्रः श्रवणसार्थविज्ञान
शब्देन तदनूद्यते सदित्यस्य वाक्यशेषान्निर्णयादक्षाश्रक्षरा उपदधातीतिवदित्यर्थः। निरस्ताशंकोपाधिमिह। निदिध्यासनेनेति। श्रव
णादिसमभिव्याहारान्निदिध्यासनं ध्यानमिति शंकितेतन्निरासेन वाक्यार्थधीपरायर्थे विज्ञानशब्देन तदनुवादस्य निदिध्यासितव्य इति
ध्यानस्य साधनत्वानुक्तेः असंभावनत्वमुपेक्षितमित्याशंक्याह विज्ञानेति। संदेहस्य गुह्यानाथा सहस्य तत्र तात्पर्यः न वाविध्यत्वावेतरस
भूनत्वासिद्धिरसमाहितो इत्यत्यादिश्रुतेः असिद्धो निदिध्यासितव्य इति तद्ध्यानसहितश्रवणादिफलमन्तत्वाक्यार्थज्ञानेकेति इष्ट

श्री स

यं ध्यानस्य साधनत्वमिष्टं वेदत्रापि तदेव निदिध्यासनं स्मृतमिति संबंधः तस्य मुक्तिफलत्वं श्रूयते तत्तद्वाक्यशेषविरोधादित्याशङ्क्या

र्थमिति यन्मुक्तिमात्रफलं श्रुतं तं ज्ञानं तदेव निदिध्यासनं स्मृतमिति संबंधः तस्य मुक्तिफलत्वं मुक्तेस्साधनाधीनत्वादनित्यत्वं स्यादित्याशंक्य

टीकाकृत्येति अज्ञाननिवृत्तिसाक्षात्ज्ञानफलात्तदुपगमे हेतुमाह ज्ञात्वेति ऐकात्म्येति विकल्पनित्याशमतत्त्वदावरकाज्ञानस्य ज्ञानान्निरासः

मुक्तेरज्ञानकार्यत्वादविद्यानिवृत्तेरात्मनोन्यत्वे द्वैतापत्तिरनवस्थैवेत्तदवस्थमात्मनस्साधनाधीनत्वमित्याशंक्याह यत इति रज्जुविषयमपि दे ९।

हेयप्रकाश्यां ज्ञानस्य तत्त्वमतस्सत्त्वमपि रूपविनात्मनोतिरिक्तेन चेतावता नतो ज्ञानकार्यत्वं तदधीनत्वं स्वरूपानतिरेकः नाहं ज्ञाना

सर्पादि तत्त्वरूपं रज्जुरेवपि तस्याज्ञानकार्यत्वेति तिलावः आत्मनोनात्मना सहाननवयवेन संगतिः क्षादात्म्यं कथमात्मा कल्पितस्य तत्र नदाहात्मे

विनकात्वादनात्मवादात्मा ज्ञानमस्य मिथ्यात्वरूपस्य मात्रादेराकौव रूपं तस्यानस्याधानसिद्धेः स्वर्वकल्पनाधिष्ठानस्वसत्तैव चित्वर्थः सकार्य्या

ज्ञानस्य हस्या सह यथा तावेपि ज्ञातावानोपि भ्रान्तो भ्रान्तो वा स्निग्धश्यज्ञानमाहृत्यातिविवेचितरूपकोटस्थामित्याशंक्याह अप्येतित्र्यतो नाहं मदानि

ज्ञी विविक्तोटस्थमहाज्ञानदशायां ज्ञातत्वादित्यर्थः तथापि ज्ञानमात्मनोतिरिक्तमतिरिक्तं वा नाह्यो द्वैतहानेः [illegible] मदाज्ञानत्वाद्वाक्यस्मदात्

तिशब्दात्तल्लक्षितं लक्ष्यं ब्रह्म नन्वर्थप्रत्यगात्मेत्येतमर्थं नेतीति वाक्यमपदं न ब्रह्मवाचीद्वारा मोऽस्त्वं मीप्यर्थेऽस्त्वादेशवाक्यं व्याख्यायन्ता

हीत्याद्यवतारयति हु(शंकयत्यादेशं इति। संभ्रमसं रंन अथ मह्त्वं तात्पर्यपूर्वक चमस्थ्य वप्रकरणात्तरकल्पो नातिशयेऽविवा

द्धिवा तिशब्दः प्रक्रमासाद्दृश्येनादेशश्च्छा सायुक्तं चैवमस्माद्युक्तमिति तत्र हेतुर्नेतिस्य युक्तता। न्निगमयत्यतइति कथं तस्मिन्नादेशान्न

रात्नावो विधिरूपश्चापि संतवादित्याशंक्याह। दिदिह्ला। नि। यत्र परत्वं ब्रह्मणो निर्दिष्टमिष्टं तत्रयावन्तो प्रत्तोदयोन्निर्दिश्ययेपाश्रेधान

वातिनिरासान्न विधिमुखत्वं रवाधमित्यर्थः। निषधमुखेना। पिनाद्वयवोधनप्रत्तो दिनिवृत्त्याद्विता फले रित्याशंक्यमानात्पदज्ञानताश्च

मित्यादावुक्तं स्मारयति निर्दिष्टं निर्दिष्टेति। किं च ब्रह्मणो ह्यत्र लावाना वस्थितिराप। ततो वस्तुतावाअथम मेगी कल्प्य इति प्रत्याहनिन्न।

नि। तावतावयोर्ब्रह्मणो ह्यत्र वस्तुतो नास्थीति रित्यत्र ब्रह्मशब्दार्थो किञ्चिदर्थ कोऽहेतुमाह। व्याहृत्ते ति। उत्तश्च निषेधद्वारेव ब्रह्मण्यादे

शायुक्तिमानित्याह शब्देति विविरूपादेशश्च्छा वासंतवमुपसंहरत्यलिपति। कूटस्थासंगाद्वयाभिभित्रानावानन्दमुख्याशब्दवृत्तिरित्यर्थः

निषिद्धादेशस्यतत्रवर्तमानवस्तुपसंहरत्यादेशइति। विधिमुखादेशायोगं हेतुं तेनेत्युक्त्वादेव तत्रमाहतदेवावेति। नहीत्यादि स्पष्टा।

आ॰ बु॰ नेनाप्यतेतत्रैव वाक्यांतरमाह यस्मादिति। स उत्तमः पुरुष इति श्रुतिर्वेदशब्दार्थः। उक्तोर्थो विवक्षितस्तत्त्वज्ञानस्य फलत्वं वादित्या
दाय मामिति। उक्तस्मृतिशास्त्रमाप्य मामो क्रतेनस्तस्य प्राप्ताविदेति। वेदस्य लक्षणाद्भूत मामाप्यमित्याह श्रुतानीति। तस्यानुपेक्षत्वे हेतु
माह सद्धेति। नाग्विद्वाकामपिके विदुषे कृते तत्राह सर्ववाद्दृशैरीति। विदित्वेत्यर्थः ब्रह्मेत्यादि स्तात्पर्यं पुरुषार्थं संक्षिप्याह तत्रेति
तस्मिन्नात्मगुरुकारात्पाद्वैतनिर्मुक्ते सविवेकश्रद्धः स्वगतत्वेन कार्यकारणं च पश्यतीति तं संददर्शिनमधः ब्रह्मसत्यादि मिथ्या इतरं पुरुषार्थं उपरा
करोतीत्यर्थः ब्रह्मशब्दस्य परविषयत्वमाशंक्य सन्निधिविरोधमाह ब्रह्मेतीति। जातिनिर्देशे लब्धं वाक्यार्थमाह ब्रह्मेति। परमकारणत्वे हेतुमाह
गृह्णातीति। असमग्रदृष्टिं विहाणोति यदस्मादिति ब्रह्मसूत्रानि सम्यगर्थः यदस्मात्मात्मत्वे यत्रात्मत्वनात्मत्वे वा लिंशविवेककुशलमित्यर्थः पर
करणाज्ञानियोगिनमाह केवल्यादिति। पराकर्तृत्वे विषयमाह ज्ञातीति। तं पुरुषार्थं उपराकरोमीत्य निषेधनीति नियोक्तः स्वपराकरणात्सु वित
मित्यत्र व्यासमम्मतिमाह किंतेनेति। कोसावात्मा प्रत्यगिति माह योच्यते ति। द्वितीयस्तागे वितन्वते यो नेति। यो हि कश्चिदात्मनो यथात्मपत्र
वेदसयदि ब्रह्मकृतादियुक्तं तयात्मानं जानीयात्तदा सामिथ्याहष्टा जातिभ्रमयथादर्शि के च न्याद्वात्त्यि दं मात्रा पत्ररो

वं॰ न॰

उक्तस्यार्थ वसत्वं ... मनो वेदेहे तहा निरस्ते देतद्धवे नात्मदृष्टिरित्याशंक्याह स्व चेदेति । अनात्मतद्धियो भि ... प्रतद्य
व्यतिवारा दे देहे तत्व सदेवाव्यनिवारिदृष्टं तदनात्मनः धत्व्य तत्वं नहितदतिरेके णानात्मात्मीयत्वर्थः सद्ध ... वरकि मि
तिवाक्येत्यज्ञानेनेतरस्य वाध्यते तेन । कालादिनातदेवकुतो न वा ... म विशेषाविषय शंक्याह ग्रंतमैयेति अहमनेद प्रत्यग ।
त्मवलात्मदाकारं ज्ञानं तदविद्योत्य मालासबुद्धिस्थं प्रामाण्याव्यतिवारित्वाद्यतिवारिद्वैतं च वावते तद्वाक्यजं ज्ञानमर्थतो वलवदि
त्यर्थः कालादेरपितुल्यमेतन्नरितिच्छ प्रत्यगिति विशिष्टस्वरूपमप्रत्याशंक्याह प्रत्यगिति । तदनावोतमैतेय दल्लाव । अज्ञान
... कालादर्शयवलात्ता वा तस्या ह्यार्थ ॥ अज्ञानजस्याविशेषेनेतद्वैषम्यं युक्तमित्याशंक्याह न वाध्येति । ज्ञानस्याज्ञानोत्थ
त्वं न त्वाद्येकत्वप्रयोजकं शुक्तिरूप्यादिधियावाधकत्वाद्दृष्टेरतन्नरज्ञेयमवलाश्ववाधकं कालादेरप्रदेशावान्नरसिद्धिर्न वा ज्ञान
जत्वास्त्य ... प्रच्छाद्यादि पार्थिवेषु पिपासाणेषु वातरवेष्टस्य दृष्टेरितितत्त्वः उक्तदृष्टिद्योतनार्थो हि शब्दः एतस्य ज्ञानमेव बाधक
मित्याह तयोरिति । न व विरोधित्वाविशेषाद्विपरीत्यादृष्टमनुसारात्महि प्रकाशोपपद्यते तन्मतेति सावः आत्मैव सर्वं यत्त्वा मितेत्य

९५

व्या० वच [illegible] बोधयन्नपवृद्धः [illegible] दिवाकार्ये तात्पर्यमुपसंहरत्यान्माननमिति । यथा [illegible] सुखेन चनक्रिा । संस्मरत
ति । इदमित्यादि प्रश्नपूर्वकमादत्तेत्रूपो दितत्वाद् इति । इति शब्दो वक्ष्यत्यादि वाक्यपरामर्शार्थः । द्वितीयस्तु [illegible] समाप्त्यर्थः । इष्ट
वेदर्शयन्नुवतारितवाक्यार्थमाह यत्सत्त्वेनेति । सयथाइंडुं स्वरित्यादि तत्रानुवाद पूर्वकमवतारयत्येवमिति । अयमात्मा श्रोतव्य
इति श्रवणविधिस्मयथोक्तनीत्यासमाप्तोतिप्राप्ते शक्तितात्पर्यानुसारी विचारो नंतरं [illegible] प्रश्नस्य नचिप्रविशाः [illegible] रूपदर्श
[illegible] त्यादि शारकृतप्रयुक्तानुसारीत्यर्थः । उत्तरत्वेप्रथमवताय्येदं सर्वमित्यादो प्रत्यक्षादिविरोधं शंकतेनन्विति । इहेतिमानव्य
[illegible] भिन्नयुक्ता सर्व शब्दो नगच्छद्गामी । परिहरत्यव्याप्तेरिति । निश्चितस्य बाधितत्वप्रत्यक्षस्य व्याप्त्रे [illegible] नतदतिदृष्टं [illegible] व
[illegible] र्थः सर्वं विज्ञानमिति यो स्मदादेरशक्यत्वात्रेदतीत्याशंक्याहोतदिति । एतस्मादिन्द्रिय [illegible] ताप्त हृदय [illegible] वा । अपि
[illegible] भिन्नमात्रमित्येवमेवज्ञाद्वेश [illegible] सर्वेन गति [illegible] धर्ममात्रमित्यर्थः नकेवलं [illegible] दसिद्धं सर्वं यथविज्ञानं [illegible] कि
[illegible] दव्यासिद्धारिष्यति । सर्वेषु [illegible] तेषु यो । वा । [illegible] पि वाशीत्यायप्रमाणेना [illegible] नार्थैकाल्पितत्व [illegible]

[illegible] १ नीतिनामामि

२०४

श्रीमा[illegible]दि[illegible]र्थितत्तुल्यासिवारित्वेन। कल्पितत्त्वोदसस्वनयकल्पितत्त्वात् कल्पितानि [illegible] अहं [illegible] आत्मनिति स

त्वाज्ञानं [illegible] रूपमित्यर्थः सर्वेविम्बा [illegible] त्र द्विनाड्क्षीनमित्या[illegible]र्थेदृष्टान्तव्याप्तियपोति। इदुत्तरं यमानथातिशय [illegible] ततोसाता। विशे

षानाद्वाश्वहार्थं दार्ष्टान्तिकमाहनतदितिदृष्टान्ते सामान्यविशेषतावादृष्टान्तिकोपमस्थानयोस्तुल्यत्वादित्या। [illegible] तत्र चविरोधिद्विको

सामान्यस्थविशेषस्तेनेदावेतिविकल्प्या। द्विधा च यति विशेषरिति। विशेषाणां सामान्यैनत्तात्वात्स्वदकारवदो[illegible]स्थितेस्वदश्चितस्थात

कल्पताधिष्ठानस्थकल्पितविशेषमन्त्रवायोगा। दस्य यथा सामान्याता वा तद्विपातद्वेदा तस्य दतस्वरूपेदो विशेषाः स्फुरितिनानेदस्यर्थ

द्वितीयमनुनाषत विशेषोरिति। सामान्यस्यातेस्याव्याप्त्वत्रयत्रपुनर्दिष्टं तस्य [illegible] दिवद्विशेषत्वमवश्यस्याप्तत्रयादतो [illegible] सावार्स्ने

सिद्धिरितिपरिहरतिखण्डवश्चिति। विविंशेषाद्दो विशेषाद्वित्यर्थः सामान्यविशेषयोर्लेशतेदो निरूप्यव्याप्तिपरिशिष्टावश्यद्वि

ष्टत्वादिति। व्याप्येविशेषाव्याप्यकं सामान्यं तयोर्नेदं विनानाच्छायं व्याप्तिसद्रूपसंवन्धच्छिन्न[illegible]दतोनेदस्य

सान्त्व्याप्तिर्ग्रिधिसंवंधोतत्तंतयोरितिकल्पितमनस्वनाचनत्यर्थः तमकल्पितोसान्मानवादा। भवा [illegible] त्यागितिश्रुत्या

आ॰ वद सिद्धिरित्यर्थः अनात्मा सन्नसन्नसत्वात्मत्वेनिश्चयो बाधादर्शनाच्च वाध्यत्वञ्च ततः परतो वा सिद्धिर्नाद्यो नहि नित्यबोधादथ्य स्वहत्स्वात सि
द्धिर्जडस्य दानी नापि परतः कल्पनां विना परस्य तदसंवेद्यत्वाच्च वा नात्मनो सत्वमपरोक्षधीविषयत्वात् आत्मापि सन्नित्यबोधादन
त्मा जडाजडयोरसंबन्धायोगात् दत्ताव्ययव्यतिरेकाभावाभावात् दात्मनि कल्पितं तस्मादं व्यादिति आत्मनो नात्मनाध्ययाद्ध्ययोगे अनात्मनश्च
[illegible]त्मादात्मना वयादि स्वादित्याशंक्याह्वयच्चिरस्थाति चत्वमिति आविद्यं देहाद्यात्मचं तथा नुमोदत्ते घटादि व्यतिरेकश्चि [illegible]
ध्वतः परतो वा तदसिद्धेरनर्केरित्यर्थः अनात्मसद्भावालयेनयाव्यतिरेकमात्मनः प्रत्ता निरस्थ स्वस्थानावालोवतयापितस्थात नभ्रदयो
गमाह हानात्मेति। आत्मनो नात्मन आकाशादवयव्यतिरेकौ निराकृत्यावया। दिस्थायोग इवं तगमाह पराङिति। आत्मा वदमात्मान
मस्वेतिसापितमश्वियादश्चथात्मनश्चदश्चयायोगाच्च वा त्म। अनात्मनो वयः पराक्रपत्तो वो हेमूतमदयो गादिति नावः आत्मनो वश्च
नो नश्वये इवं तरमाह व्यतिरेकेणि प्रतीत्वि पराक्षेधमश्चा [illegible] दृष्टानन्तर्गतिके साधं सामान्यविशेषतावचनिरुग्ध [illegible] हश्यमानश्चेप
त्र शब्दद्वयेह युक्तिमाह दुःकृत्वाति। सर्वत्रेत्यस्यार्थमाह पुंप्रयत्ना [illegible] प्रकृतेदा कर्मसामर्थ्यो पादानमि [illegible] सामाय

ध्ये २

श्री-दृ नात्मसाधकार्था अत्र स्वीकारश्चेदात्मनस्सर्वसाधकत्वं सिद्धा तद्हानिरित्याशंक्याह तद्दर्पीति। यदनात्मसाधकं प्रमाणं तदात्मो

पसर्जनत्वेनैव तत्र साधकमात्मैव हि तदापन्नो नात्मसाधकत्वप्रसिद्धं तद्धानिरित्यर्थः। तर्हि मात्मत्वापन्नत्वान्नात्मसाधकत्वेप्यपेक्षेदपि

शेषादित्याशंक्याह कर्तृत्वेति। कूटस्थ दृष्टिमात्रत्वमसिद्धमात्मत्वादित्यागादित्याशंक्याह स्तदृष्टीति इति। स्थूलस्सद्द्वयस्थानात्मा प्रत्यग

थथा सूक्ष्मो निष्क्रियश्चात्मा स्वरूपवैतत्थ्यासिद्ध इत्यर्थः अनेकदृष्टान्ताक्रमाद्दिप्सति। दार्ष्टान्तिकेति। तन्त्रेश्चात्मत्वमात्रेत्वं दार्ष्टान्तिकार्थश्च

श्चेकत्वादनेकदृष्टान्तेनासिद्धेर्डुडुलिशंखवीणा। डुडुंडुत्वादिरवोडुंडुत्वाद्याघातक्षिवीहश्शब्दाश्चेतिवद्बहुलमुक्तिरफलेत्यत्राह। तत्फलं प्रति

ज्ञानातीति। इच्छतइति। तत्रप्रकटयति महासामान्य इति। एकस्मिन्नवस्थानि महासामान्यास्थानीयविशेषाणां सामान्यश्चात्र येषां वक्र

मणालयंबन्धुग्नानादृष्टान्तो क्रिमित्यर्थः लयक्रमं दर्शयितुं दृष्टान्तत्रयस्य दार्ष्टान्तिकत्रये ण द्वयमाह महासामान्यश्चेति। डुंडुत्वादिरवशुक्ल

शब्दसामान्यादिविनात दृष्टैः नशिषातावद्बद्धलकारणाद्दात्पकार्येकारणान्ततिरेकेणात्मत्वात्महासामान्यस्थानीयश्चोक्त

णश्चाद्वये ब्रह्मणि लयेद्दृष्टो न वाक्यसामान्यं वसात्र निडुंडुत्वादिशब्दसामान्यमित्यर्थः डुंडुत्वाद्याघातशब्द [illegible] तत्र शब्दव्या

पसामान्यविसानमिति डुंडुल्यादिशब्दमात्रमित्यर्थः डुंडुल्याद्यातशब्देनुशेषोपष्टह्यते सवशब्दविशेषसमाप्तिदेशास्य। साध्यविशेषा
त्मकस्ततपंचकस्थूलकारणावसानमित्यत्र निदर्शनमित्याह सामान्येति। अंत्यकार्याणां नेतिकानां स्रवेधनुव्यत्रे ब्यावत्रे भेदनिष्ठ
स्य स्वत्रवास्या छद्मा नियुक्ति दृष्टांतमाह डुंडुल्याद्यातेशब्दवाचांतरसामान्यविशेषलीयंतइत्याह वाच्यानितीति। तथा चेति महासामान्या
दिदृष्टांतवदित्यर्थः कारणाख्याद्वयेवस्तुणि प्रतानां कारणे लीनतिकानां तेषुवसानमित्युक्तार्थे विंमिथ्यर्थे दृष्टांतत्रयमित्युपसंहरतीयु
क्तेति अनेन दृष्टांतसाफल्यात्स्यासर्वंस्थ वस्तुमात्रंचमुक्त्वा न दिवदृष्टांतांतरेण साधयितुं तदाहाद्वयेति सद्विशेषाख्यवस्तुतरसामा
न्यात्पृथग्युव्यमानं तेनानेदेन सेदेन श्रुतयावामानतानेशंक्यानेककैपकाचव्यक्त्यनावेतदसंवेधात्सामान्यवासिद्धिरित्याहमष्टी
ति। दृष्टांतमत्रयदार्ष्टांत्रिकमाह यथेतिमत्पद्वयत्रमसंगत्वं च यथोक्तं तथाष्ट्र आकाशे धनीभ्यपितत्वं ज्ञेयमित्यर्थः दृष्टांतमुपसंह
रति। सामान्येतिमविशेषाणां सर्वेषां मेकस्मिंश्च सत्रसामान्ये यथावसानमित्यर्थः दार्ष्टांतिकं विवृणोति। तथेति। उक्तदृष्टांतानुसारेण
नामादिनिर्मिथ्योनित्यार्थानोकाव्यादीनां मसूलादिकेवस्तुणिलयपरंपरया बोद्धव्या संग्रस्थाविति योजना। सर्वस्यविकारस्थप
× ४ ऽिध्यत्स्थत्वंतनेदत्तेदेवासामान्यविशेषवा सिद्धेश्यन्म हेत्वसत्वे हेत्वाप त्रिमित्यर्थः तदद्वयत्वे किं स्यादित्या × ४

श्री·वनु

तीर्थिक्रमेणालया इत्यत्र तात्पर्यकारसमम्म तिमाहस्मृदन्यतेति। पृथिवीमारत्यातेष्वर्थेषु पूर्वे पूर्वे समापादित्यागोनात्र रात्र
स्मावाद स्मि दृष्पादि ज्ञेयमिति योऽमा। नत्रि वच्छोदागपसमम्म तिमाह नामादीनिति। तथोत्यनेन रात्रकृत्या पर्याप्तिः सव्यथादुदुने
रित्यादिव्याख्यायमयथा ऽङ्गेरित्याद्यवतारयितुं दृष्टान्तं कीर्तयति दृष्टान्तेनेति। स्थितिकालेक्रमेणासर्वस्या भमात्रत्वेदुंदुस्या
दिदृष्टान्तेषु प्रत्येकं त्रितयमुक्तमित्यनुवादार्थः दृष्टान्तत्रयोक्तिफलमुक्तम् प्रनुवदति माहसामान्यवदिति एकत्रसत्त्वेसद्विशे
षाणांत्रिष्ठानवत्यतीत्येकस्मिन्न्नात्मनस्स र्वस्यलयात्रपत्यागानिरिक्तं किंचिदस्तीत्यर्थः। उक्तस्य चावतात्पर्यमाहाक्तिनी।
ति। दृष्टान्तत्रयन्यायः अवतारितदृष्टान्तवाक्याद्धरार्थमाह पूर्वेति। दार्ष्टान्तिकमाह प्राणेति। विनागपदेनाभ्यत्र ज्ञान्माक्तिः
स्मयथेत्यादिवाक्यस्यतात्पर्यान्तरं वक्तुं वोदयत्येकेति। शब्दमात्रेण तद्विशेषाणां मिक्तां दृष्टन्तथाविन्नज्ञातीयघटादी।
नांवीरणादावतानामादिसिद्धस्यज्ञातानात्मन्येकं वेदज्ञात्यादित्यर्थः तदुक्तरत्वेन दृष्टान्तं व्याचष्टे पूर्वमादीनि। दार्ष्टान्तिकं
व्याकरोति नामेति। नामरूपादिसिद्धानामनिबद्धनात्वे धाम्निथो व्याहृन्निरिष्टा संप्रतिसेवनाम्नीत्याहृत्योऽजेति। विन्मात्रवा

सांश्चतत्प्रश्नं गात्रापितदनुत्थाय रक्तवाहने प्रमाणान्तरन्नुवादेरपि पादोनत्युसंगादि [illegible] तिरेकव्यवहारसाधयतिनान्यथे
ति। अथैवं मंत्रस्वरूपाणामस्तुना मतथापितर्यं प्रसूतोपनिषत्स्या नवोपयुक्तं तदेतावता। किंसिद्धमिति [illegible] कृतिकिं श्चेति। उक्तोतल्ल
क्षणासमतियत्नेनमानत्वोपपत्तोरिति नकृतेतसमाहितेनतत्वमित्याहश्रुतिरिति। श्रोतव्यं किमित्यत्राशंक्यस्वार्थप्रमाणमुपनिषत्त्वक
रोतिनवेतिविकल्प्याद्यमनूद्यदूषयति। पूर्वमेवइति। द्वितीयमनूद्यनिरस्यतिनचेदिति। मानस्वार्थप्रमोकरोतीतिपरिरे
त्रिरस्यस्वानिरूढेत्येनदृष्टान्तेनसमर्थयतिनात्रेति। उपनिषदामनुत्थाभिरूपाप्रामाण्यात्तावेपिफलाभावान्नतदवच्छमि ४
त्याशंक्याह। शास्त्रीति। यथाग्निहोत्रादावत्यन्तसंस्कारोदारव्यं फलंयथावेदकपानादवगतेनधर्मरव्यदायथावमंत्रोत्रादिप
युक्तस्याविषादिनिराकरणथावाक्योत्थधीफलं बंधध्वंसलक्षणंप्रत्यक्षमित्यर्थः। एवंतावादप्रामाण्यमुपनिषदांनिरस्य
स्वार्थेविद्यातत्कवेनतासामदुक्तमनूद्यतदसम्पूर्क्तंप्रतिज्ञायतदुपपादयितुमुपक्रमतेनात्रिवृन्नीति। जैदोत्रागोस्वार्थोवि
द्यातकवेनकुमामान्यतोमानानास्वार्थमाहप्रथमयति। तत्रलौकिकपरीक्षकाप्रतिपत्त्योर्दिशाह। उक्तस्वार्थकारिणा

५९

श्रा. व.

त्वाद्प्रामाण्यमित्याशंक्याह यथेति। न हि वेदो धीपूर्वकमर्थमानोन्तरायोगादेशंज्ञानं न त्वसच्चदर्पि नवेदर्थ ब्रूनायासुपयुज्यते नि
श्वसितम्श्रुतेरतो वेदवक्तृदर्थसंबंधोपि शङ्कित लक्षणास्वतुरादेरिव विषयमात्परस्माद्ध्यज्यते न सं। केति कश्चद्धस्त्वनुमारी वेदो
ऽप्रमादि विश्वानमित्यर्थः वेदसंबन्धयोर्नित्यत्वफलितमाह बुद्धिवदिति। बुद्धादिवाक्यस्थधीवद्धदाप्रामाण्यं तत्रित्यत्वादोस्ति
नेस्तत्यमुक्तमित्यर्थः वेदः स्वार्थमानमज्ञातज्ञापकत्वानुपरादृष्टश्चरधीवदिति वार्थः तस्मात्मामाण्ये सिद्धमर्थमाह सर्वथेति। अनुष्ठे
यत्वेनज्ञेयत्वेन वेत्यर्थः कुनूषतानवधित्वमिक्तताश्रयार्थिनेत्यर्थः तस्य निश्वासत्वनुपदृष्टत्वेपि तकत्वात्त्वनित्यत्वस्याशंक्याह हेता
स्विति इश्वरविवक्षेवे न तदात्मको वेदस्माधितकिरणत्वान्नित्यः स्यादित्यर्थः ईदृड़ नित्यत्वस्यान्यत्रापि सत्वाद्विशेषणत्वेय
थामाशंक्य वेदविशेषमाह परइति। मनुष्यत्वाद्यनिमानिनं त्वसमर्थमत्वयादिना शोधितमद्वयब्रह्मरूपेण प्रतिपाद्य ज्ञानद्वारा
नागरनाथिद्वारद्वैने नवब्रह्मात्मनाश्रुतिरन्वायिष्यतेयद्यपि संदेशमानमस्यादिपरात्मैव तथापि प्रश्नतानतिशयाधीत्यर्थः
संशयघेत्यादिमन्त्रेवाख्याया यतस्त्वथार्थान्तरमाह वेदेति। इदं सर्वं यदयमात्मेति वाक्यादिदस्याप्रामाण्यमाशङ्क्याहमिथ्या

आ॰नं॰ व॰ माहा ज्ञातेति उपसदनोक्तिमवतारयति गार्ग्य इति अनुमाय नैतावतेत्युक्त्वा कल्पयित्वेत्यर्थः ॥ ब्रह्मविदं प्रत्युपसत्तिरब्रह्मविदो युक्तेत्य
ज्ञ शङ्क्याह इमं ब्रह्म विदेराजानमितियावत् उपसत्तिफलमाह परब्रह्मेति उपसंनिवानवेज्ञ्या ब्रह्मपरेतिं कुतूहलधियानास्तिकतया वाप
से त्तिं व्यावर्त्तयत्यादरादिति प्रातिलोम्यमित्यादेरर्थमाह इत्येवमिति नृप प्राह इति शेषः कृतकं ब्राह्मणं व्यावर्त्तयति गार्ग्येति धर्मशास्त्रेरि
ति आपत्काले ब्राह्मस्या ब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषासमाप्ते रिति गौतमः स्मृतिः ब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते अनुव्रज्या
८ च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ना ब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ब्राह्मणश्चाननूचाने कांक्षन् गतिमनुत्तमामिति मनुः एवमादिस्मृति
र्निषेधाद् ब्राह्मणस्य क्षत्रियं प्रत्युपगतिरयुक्तेत्यर्थः तर्हि तस्य जीवनमेव दुर्लभमित्याशंक्याह नापदीत्यत्र स्मृतिमर्थमाह योगेति अप्राप्तप्रा
पणं योगः प्राप्तरक्षणं क्षेमः तदर्थं पार्थिवं प्रति ब्राह्मणाभ्युपगमनमविरुद्धं वेदार्थमाह योगेति अप्राप्तप्रापणं योगः प्राप्तरक्षणं क्षेमः
तदर्थं पार्थिवं प्रति ब्राह्मणस्योपसर्पणमविरुद्धं वेदार्थानधिगन्तुं शास्त्राणि विविधानि चान्यानि यदीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये इति स्मृ
तेरित्यर्थः ॥ तर्हि निषेधवाक्यानां का गतिस्तत्राह ब्रह्मेति ब्राह्मणस्य क्षत्रियादुत्तमत्वात्तं प्रति विद्यार्थमुपगतत्वाच्चेत्यर्थः गार्ग्यस्य राज्ञो विद्या अ ५

श्रा. च. ३ त्वादित्याशंक्याह वालेति। विप्रलंभकाद्युक्तिसमो वेद इत्यस्याशुक्त्वावसंदिग्धावाधितार्थाप्ताहि हेतुसत्त्वेन न समम इत्यादि वक्ष्ये तत्र ग्रामहे
संनवादारस्य तत्र तत्रासकृत्तात्पर्येण तु प्रामाण्यापेक्षेत्यर्थः। किं च नित्यकुसुमादर्शनस्य परार्थत्वादिति न्यायेन नहि निरत्रपराक्तं
तत्त्वादस्माणिरस्मि न्हिप्यनक्रियतेपराक्रम इत्याह तस्मादिति। उक्तं हि। तस्मादकृत्रिमशब्दो न कदाचिच्छिनस्यति चित्यनित्य
कुसुमादर्शनस्य परार्थत्वादिति। उक्तं हि। तस्मादकृत्रिमशब्दो न कदाचिच्छिनस्यति नित्ये नानित्यसंवेद्यादाकाशपरमाणुवदि
२२ ति। नवनित्यत्वे निश्वसितश्रुतिविरोधो धीपूर्वकत्वस्य विवक्षितत्वात्। यथाहुः यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रतेति। निश्व
सितमित्येतदंतं व्याख्याय यद्वेद इत्यादि व्याचष्टे। वेदादीति। अपौरुषेयार्थः। ब्रह्मणोऽकृता इत्युक्तं स्वतन्त्रेति प्रकृतवाक्य
ग्रहणं प्रसिद्धेतिहासादिग्रहे निश्वसितश्रुतिप्राप्तिकल्पमासिप्रत्यादृष्टापसिद्धिश्चिति। कस्मात्रमप्रपंच सृष्टिरित्याकांक्षार्थं प्रपंच
सृष्टिरित्याशंक्याह नित्येयेति। अनिधानानित्येयायोर्व्याप्रेरिति हि शब्दार्थः। व्याप्तिमेव व्यनक्ति नेति साध्यानुसारेणायं वेद
इत्यादिव्याख्यायाथात्र स्माह मंत्रेति। इतिहासादिराद्यैष्टेहि किं च मष्टविधं ब्राह्मणं तत्र्ये रक्षीतमित्याशंक्याह प्रयतित्योके

ना

दात्म्यमुच्यते तत्राह यो यश्चेति। अज्ञानविलासभूता। इंद्रियाद्या स्मात्मत्वादि संबंधेपि तत्वास्त्ववोक्तीत्यत तथा च संख्या संख्येयथोरत्म
गतत्वे नत न्मात्रत्वा दुःखकृता दात्मस्यैव च नभित्यर्थः। इंद्रियादेः स्वतन्त्रत्वे कारणाज्ञानमात्रत्वेपि कृतत्वात्मत्वमित्याशंक्य तत्र इंद्रियादेरू
रणात्मनपवाविद्यया कल्पितत्वात्स्वरूपमिंद्रियादेरस्मात्स्वभिन्नत्वादित्यभिप्रेत्येति। अध्यस्तोयात्मा देहाद्यात्मना कल्पितो विषयेषु
कैतत्त्वेन तस्य स्पृशतीति। नामेति। यथा वृद्धा कृतपक्रियादौ नामाघ्रातात्त्वपवाल्का म प्रत्यया तत्रैव कल्पित इत्यवादि स्नात छिवा
सान्वरूपो द्वयोपानि यया देहाद्यात्मना कल्पितः इत्यर्थः। प्रतीत्वस्मा विषयाज्ञानाद्यात्मना कल्पितत्वेपि मद्वैस्यतत्मात्रत्वे फलतीत्युपसं
हरति सद्देलसिति। नाक्याथव्याख्यार्थमिमां नूत्नमिकागतेन संदर्शनेणान्वेषु व यं तद्रूप स्यपतदेतः दित्या दिशा कथ्यता त्वर्थमाह निश्च
येति। पदद्वयस्यार्थमाह। ज्ञातमिति। कार्य्यकारणात्मक निखिलं जगत् ब्रह्मरूपेणानुस्यूतत्वस्य वास्तव रूपमेतच्छब्देनोक्तं सामान्याधिकरणस
िद्धेरूपस्यैवात्यन्तरूत्यर्थः तदेव तत्वं दर्शयत्ब्रह्मस्वरूपस्वार्थमाह ब्रह्मेति। ब्रह्मत्वस्य ज्ञानफलत्वेनत्त्वाध्यवाः रूपं स्वसंवेद्यतत्वे वलेति
नत्रापदज्ञानादिति पूर्वमपि ज्ञानोत्पत्तेस्सर्वदेहस्वैवसामानाधिकरणश्रुतेरतानन्तस्य हमं ब्रह्मज्ञानकार्य्यमित्यर्थः। अपूर्वमित्यादि र

श्रा. स्तु तमित्यादिव्यतिरेकद्वाराविद्धृणोतितत्त्वेति।संहृतमित्याद्यपितत्पद्वाराविशदयतितत्द्विति।मंत्रांतरमादायव्याकरोतिनाममि
त्यादिना।अनेकरूपत्वंलोकवाद्यनुसारवानुसारीति।वक्रुत्रिपातद्वयंपरस्यानेकरूपत्वेकिंकारणमित्याशंक्योपादानहि मितं
वाष्टष्टमितिविकल्प्याद्यंप्रत्याहमायालिरिति।एकस्मिन्नबहुत्वनायोगमाशंक्यप्रकारभेदान्नुपपत्तिम्सत्वापद्यालरं वद
द्वितीयमंगिराहृत्यत्रितिवेति।किमर्थमिदंबहुरूपत्वमित्याशंक्यपाठक्रमादर्थक्रमस्यबलवत्त्वान्नद्व्येत्यादेरर्थमाहप्रत्यगिति।मा
याहृतंरूपंविनापीदंस्त्वतोज्ञातुंशक्यमित्याशंक्याहृशक्याहृशाश्वेति।यदिदेवत्वपरस्यबहुरूपत्वेनिमित्तमुक्तंतदेनमायेपिनुमाक्
त्वाप्रचक्षुर्युक्ताहीत्याद्याद्येदत्तेकुतोस्येति।अस्यप्रतीवोहारिशद्वितानीद्रियाणिज्ञानानांप्रागज्ञाततत्सम्बन्धानिसत्वसंबंधस्त्वं वंधी
द्रियोत्थमिथ्याज्ञानादेकस्मादेवात्मनोबहुरूपत्वंतत्त्वतीतिभिन्नमिः तिहेतुवचोव्याचष्टे मिथ्यतिअज्ञानादिंद्रियसंबंधेप्रतीवो
दृष्टांतेनाहऽडइति।हवीरीणमात्मसंबंधेज्ञाननिर्बंधनेपीद्रियसंबंधेकिमायात्तमित्याशंक्याहेंद्रियाणीति।शतादर्शत्यस्या
र्थमाहदेशेति।नान्येक्राद्रशत्यंगीकारत्विरोधमाशंक्याहप्राणीति।युक्ताहीतिसंबंधःऊक्तंतकथमयमित्यादिनातद्विरुद्धं ता।

र्थः अविद्यानुसारीभेदब्रह्मजीवयोरिति परीतस्तत्रस्वरूपमेकमित्याशंक्य हब्रह्मेति तस्मिन् जीवब्रह्मणोर्निश्चयेन स्थितेन हि ययानिरस्य
ज्ञानेन सन्निरस्तो ममाकार्यकारणात्मकर्शैरप्रतिबंधासावायुक्तेतस्य ब्रह्मणा विवेक ब्रह्मैक्यमित्यर्थः आत्मार्थमुक्त्वा स्वनाशयमिति
पदत्रयार्थमाह ययासाविति अधुना विद्याद्दशायामित्यर्थः विद्याफलेन तु लक्ष्मी नत्वमनन्तरोक्तप्रापय्यये तिष्ठते ति उक्तेऽर्थे वाक्य
मवतारयत्यपूर्वेति तत्रगतराजशब्दार्थमाह ब्रह्मेति ज्ञानादज्ञाननिरासात्प्रतिबंधकस्य करणेन लानान्तरं ब्रह्मविद्राजेत्यु
क्तिमर्हतीत्यर्थः अधिपतिशब्दस्य राजशब्देन पौनरुक्त्यमाशंक्याह तत्रेति राजशब्देन राजनवदित्यर्थः आनन्दसाक्षात्प्रतिबोधार्थ
इति तत्रथत्वादेस्वात्यमाह प्रत्ययीति कार्यकारणप्रपञ्चस्य ब्रह्ममात्रेणावस्थानमाविष्कर्तुमिकत्रीपराम्रुतिर्इ संत्रद्यासप्र
द्धेनेत्यर्थः तदुपदानिव्याचष्टे वक्रेति तत्रच्यथेत्यादिवाक्यस्यतत्पदप्रश्नव्याख्यामुत्थापयति व्याचष्टेत इति इष्टात्रप्रदर्णदा
स्यात्किंफलमाह अथवा व्याफलेमूर्धपतिर्ओमनन्दति सप्रश्नोयमानेतिष्ठतिज्ञेदंसर्वयदयमात्मेत्यत्रकितानादर्थेसि
ध्यर्थमन्याथावादानातित्यर्थः तदेवप्रकटयत्येकीकृत्येति ननावदात्मापरस्माद्भिद्यतेपरेक्यक्तेतस्यवक्रानातिष्कानीया

नानीन्द्रियाणि लयस्थानानि तेष्वर्थो धीलयवन्तेषामपि मनसि लयस्तद्वगादिवत्तस्यापि संकल्पाध्यात्मनोध्यवसायात्मनि बुद्धौ ल
योमेनानष्टापिकारणात्मना लीयते [illegible] परिणाम देव [illegible] द्या दित्यर्थः। द्विविधो हि लयस्ताधारणे [illegible] आरणश्च तत्राद्यो दर्शित
इत्यादिषदति। तस्याकारानाभिकत्वेनश्चापादो सत्वमाह्वा बुद्धीति। द्वितीयमाह प्रत्यगिति। वस्त्वनुसारिमानसदृशादुक्तत्प्रत्यक्ज्ञानादनु
नद्धंसाद्योर्थादिलयस्बुद्धिपूर्वको मे साधारणाइतियोजना। स्पर्शादिविषयाद्वारादिपुनयोः किंद्वारापृक्तं तत्पश्चात्प्राक्तनलयं सेदि पस्पर्श
दीनां तेषु तद्वारा तमेव प्रपंचयन् दृष्टांतेन स्पर्शस्यैवाविलयमाहाद्विरिति। दार्ष्टान्तिकस्थ स्पर्शशब्दार्थे विशदयति स्पर्शेति। एवं सर्वेषां ग
आनामित्यादौ गंधादिशब्दार्थमाहतथेति। पूर्वोक्तं दृष्टांतयति तु तथा शब्दः श्रोत्राद्येनामिंद्रियेषु तेषामनसि तस्य बुद्धौ तस्याः कारणेल
यं विवक्षता तेषां नद्वियामिंद्रियाणां च क्रमेण कारणानि तेलयउक्तः। इदानीं तत्त्वलयार्थं तेषां प्रागवक्ष्यमाहागंधादीति। सूतान्येव तु
सिद्धानि तेषामुक्तरूपेतत्याशंक्य व्याख्यानतो विरोधवीरित्यादेवमिति। गंधादिशब्दातपंचगुणानामुपलक्षणापचयुक्तितानि संघातो
भूतपंचकमित्यपिसिद्धत्वात्किमिति नियमाख्यायतेनत्राहभूतेति। यायथोक्तगंधादीनां कारणमुक्तिः सा च भूतानां भूतेभ्यस्तत्तपंच

का॰ वृ॰ शब्दस्य तत्कारणादुत्पत्तिर्गुणत्वस्य च भूतलयश्च देतावितिनदीयस्यारीत्यावृत्त्वादग्निर्मित्याव्याख्येत्यर्थः गुणशब्देन तन्मात्रय
दानशक्तिलयोरुत्तरमनयाविति सूक्तं किंतु तत्तन्यच कारणसंसर्गस्य तुल्यत्वादित्यर्थः स्पर्शादिगुणानामेवात्र श्रुतेरश्रुतत्वतल
यस्यापि गुणविशेषिकनदित्याशंक्याह। संहृतेति। संगृहीतायथोक्तागंधादिसंहतिः पृथिवीत्यादि विशेषायेषां भूतानां कारणमा
२४ नतोल्लयोरन्यत्रस्याप्रामाणिकत्वात् किं त्ववस्थायामपि कारणसंसर्गस्य तुल्यत्वादित्यर्थः स्पर्शादिगुणानामेवात्र श्रुतेरश्रुतस्तत्व
यस्यापि चरमामांशक्यगुणागुणभेदमुपेत्य गुणग्रहो गुणपुरुषलक्षणमित्याह। तत्रेति। सर्वेषां स्पर्शो नाभिनिश्चुतानित्यर्थः अत्रेतिन्नत
निर्धारणार्थे सप्तमी। स्पर्शादेरिति चतेषांग्रहस्पर्शात्मनां कथं मिथो भेदश्चत्राह तद्गुणैरिति। तैरूपविनापवितैर्गुणैर्नानाभिण्ये भेद
ग्रीरित्यर्थः गुणभेदाद्भूतभेदवत्तत्तदाशुणाम्पाप्येकैकस्य भेदमाहतथेति। गुणोत्कृन्मात्राणि तलोपवायापवयहूतंगुणविनाश्रति
ज्ञायादौस्पर्शश्च विशेषमाहपृथिवीति। अत्रापिगुणाश्रद्धानार्थः विज्ञेयस्पर्श इति शेषः केचित्तु स्पर्शोघ्यात्मकपृथिव्यादिरूपे
णपरस्यपरिणाममाहुस्तानुपन्याहध्वस्तेति। इत्थं कूटस्थवज्ञणोविद्यां विना परिणामाया मादाविद्येजगदित्यर्थः तस्य परिणाममस्य

व्यवहारयोग्यतार्थफलं दर्शयति। स्पर्शोनादीति। छोल्यास्ताने परिणामस्य सत्वमेव स्यात्तत्र व्यवहारयोग्यतेत्याह परमिति। स्पर्शा
दिपरिणामस्यैकस्य पृथक्त्वाशंकयाह इङ्गतेति। स्पर्शोयमित्यादिज्ञानमङ्गतं यस्य पुंसस्तथा स्पर्शादिविषयस्य चक्षुरादिनासं
बंधादुत्पन्नज्ञानेन स्पर्शादिबोधरित्यर्थः। तत्पुनरेवेंद्रियवाज्ञानं कथं पृथगेतत्याशंक्यानित्यानुत्तवादित्याह स्पर्शेति। अनुमय
वेपि नेदं साक्षि वेद्यं स्वप्रकाशत्वादिति कश्चित्तन्नारूपत्याह स्पर्शादीति। अचेतनत्वं स्याद्यातिस्पर्शादिवदिति। परार्थत्वस
मर्थयते स्वार्थमिति। अन्यथा सा तस्य व्यतिरेकापत्तेरिति भावः। न चेदं स्यान्नसमनवच्छिन्नादिति तु शब्दार्थः। अविद्यस्य तुरा
नेनित्यानुमनत्रसिद्धत्वापि तत्र्यं लयपक्षे क्रियेत्याशंक्याहातीवेति। चेगादिनास्पर्शादेस्संबंधिंडं ज्ञानमतिफलमर्थेन्द्रिय
संप्रयोगजत्वादित्यर्थः। तस्य सार्थः। तस्य सार्थस्य स्वेन्द्रियस्य मनसा तादात्म्यलयात्मात्रं नवभिमेत्याह मनसेति। तदेव ज्ञानमस्य भो
मात्रं कुर्यात तादात्म्यमनिरूपयाणस्य तस्यात्मनसोपि बुद्धेस्मृत्यत्वादित्याह तनोपीति। बुद्धेरूपसंहारं वक्तुं देहव्याधिमाह यावदिति सा
मान्याह निश्चेतन्याख्यात्प्राणाख्याद्यामाख्यावान्तांबुद्धिसाक्षीसाकारणत्वात्तव्यादित्याह चैतन्येति। मानानसप्राणाख्यावातीतं बुद्धिस

श्री ५५ र्थो कारणाभावप्रसंगात्तस्मात्तन्मात्रस्यादित्याहनैतन्नेति। सा नास प्रमाणा स्वकारणास्य हत्रिमती बुद्धिरप्याप्तच्छित्तेत्रस्याप्यन्मात्र
च्छित्तेत्रस्यान्मात्रच्छित्तेरित्यक्षरार्थः कारणमपि कार्य्यकारणप्रत्यक्षान्नभित्याह। कार्य्येति। स्पर्शादीनां क्रमेण प्रत्यगं ते लयमुक्का
श्रानाविके पि तस्मिन्त्र वेधो बुद्धिपूर्वकेनुसनेति किं वाप्यमितिव कुलयार प्राक्प्रतीव संसर्ग प्रकाश्यमाहाकंटकेति। अथ धर्म्मादिवश
दनिष्टार्थयोगे देहदेशे यदा क्षिकारकादानतत्र देशव्यापि दुःखवतीत्यर्थः देहदेशस्थदुःखमुत्पन्नं चेत्कथं तस्य बुद्धिस्थत्वधीरित्याशंक्य
हृदेहेति। कथमन्यगं दुःखमन्यविशेषणं तत्राह तदेशेति। देहदेशे दुःखस्य सत्वे तत्र बुद्धेर्नीवात्मस्मा देहव्यापित्वाद। अथ ह्यारात्स्यतास्यत्वं
एव श्रुतिन्यायात्परमाणुतुल्या धीरूपस्या स्यात्स्यस्य तत्रापि नवदितवादित्यर्थः केचित्तु दुःखस्य स्वसमवायिप्रकाशाव्यतिरेकान्नस्वप्रकाशत्व
मिन्याररस्वप्रकाशत्वमाहुस्तान्प्रत्याह तत्त्वेति। अथ धर्म्मोपनीतानिष्टार्थयोगाद्देहदेशे दुःखोत्पत्त्या हैव तत्स्य स्व समाश्रयबुद्धिस्थ
त्वं नरस्यर्थेका विपद्धनि नुदेत्यतत्स्य प्रकाशाव्यतिरेकान्न स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः उक्तधीवृत्तिकार्य्यवदनात्मनश्चा नाविकेनास्ये
व परं प्रत्याहसो क्रेति। कथं धीच्छाहनिकलाल स्व धीतनहि पद्यादिहनिर्मिदंतः करणंरीह शीत्याशंक्याहबुद्धिरिति॥

१३

श्री वद्ध ...रो सेतिस्फलितमाहतस्मादिति। सर्वेष्वेतितन्नदवाक्यानि। तच्छब्दार्थमेव स्फुटयति। अन्येति सर्वेषांस्पर्शानामित्यादिव्याख्याय सर्वेषांगं
न्धानामित्यत्र गंधशब्दार्थं प्रकटयति। गंधेति। शब्दादिपंचकसंहतिरूपाकृत्वार्पृथिवी। गंधशब्दितेत्यर्थः। तस्याप्रकृष्टत्वान्नानाकृत्सशब्दा
त्तस्यानेकरूपत्वादित्याहयादिवेति। कथंगंधस्यानेकत्वेदश्यतेतदाह गंधइति। प्रथमोयशब्दश्च ... पर्याय समुच्चयार्थो द्वितीय
स्तुत्थशब्दपर्यायोहष्टान्तार्थः। एवं नुमानुरोधाद्गंधेनैकेपिकथंतस्य लोरत्वा सोरत्व सदधीरित्याशंक्यानुगतिमाह ... प्रकार
माहपार्थिवेति। तथेत्यनुत्तधातुसारोक्तिः। दृष्टविमिन्नत्वमुक्त्वाहष्टमाहपापेति। ... मेदु... तुरान्त ... दृष्टादृष्टान्यांपुत्वाणा
दृष्टत्वमाहसमेति। समानानापृथिव्यादेशेत्यामात्रे जसारामपाकेमतीत्यर्थः। शुक्लं सुरसूकरत्वं स्पर्शा। ... सर्वमां
... मित्यादिव्याकरसादिष्वतिदिशतिरसेतिपादनप्रकारमाहप्रधानेति। गुणा ... तानोसुपश्च्याप ... रूपल
रसादीनामपीत्यर्थः। गंधादिषुयथाक्रमं ... तत्रत्वं यासिद्धे विचगा ... सामान्यमित्यादि नातेषां ... कवक ... तुक्षि
मित्याशंक्याह। साधारणेति। अनुमानतोलिंगादियाथ ... त्वंमा ... त्यर्थ मिन्यार्थ। अपिदृष्टान्तार्थे। विमतंपार्थिवंगंधादिषु
गंधस्येवव्यंजकद्रव्यत्वात्कुंकुमगंधव्यंजकघृतवत् ... पापरसादिषु ... कद्रवा ... दकवदिमतंवायवीय

स्पर्शादिषु स्पर्शस्यैव व्यंजकद्रव्यत्वाद्दीपवदित्यर्थः ननु छायायाश्च रूपाभासात्वेन्द्रियग्राह्यत्वे [illegible] पितन्न स्यादेतेति । बाधकमाह न
वेदिति प्रत्यक्षानुमानेषु विपक्षे बाधकमाह नेत्यादिना । इतिव्यवदाहरणं मिरुक्ता नयोराधिमवार्थेयस्यापि कथमित्याशंक्य स्तनपुस्तका वच्च
वादित्याह स चेति । विमतं तत्पक्षा कसजातीयत्वं वा [illegible] घ्रयद्रा । हकतमथ यथा रूपग्राहको दीपवत्स्पर्शी ना [illegible] नवहेत्वसिद्धिमा
शंकुद्वार णायवस्यानात्मनो सद्वादसौ जात्यश्चद्रव्यत्वावान्तरजात्यश्चमिति न सिद्धसाध्यतात्वयाह कवच्छन्नकरणानेत्सिन्नाश्चेदाव्य
सिद्धारूपतनावः अनुत्तवसिद्धं स्ववृत्तुपपत्तिं विपक्षे बाधकत्वेनाहीत्यर्थेति । त्वगादीनीति कवत्सुक्ताषका शाख्यसा [illegible] प्रम
स्वगादीति । ज्ञानेन्द्रियाणां त्वक्कृत्सुक्तानाप्रकाशस्माधारणरूपमित्यर्थः कर्मेन्द्रियाणांमितरवद्ब्रूतिकवत्स्मत्वाभाधारणं रूपमा
ह प्राणइति । अस्यार्थः वाक्पाननेत्रविक्ताराविवरप्राधान्येनातिशद्वव्यजकत्वाक्षेत्रवद्धस्तौ वायवीयो नियमेन [illegible]
नयाह का साधारण करणत्वात्व वायवायुरूपस्य वन्सपतत्वहृष्टे अपाणोजो जलमिति हि श्रुतिः पादौ तेजसौ पायो [illegible]
च स्वरत्वात्सुरूप दीपवपुरायंस्त्रि स्वत्वात्समतत्वद्रुपक्षः पार्थिवो गंधवत्वा गमस्तवदेवलोति कानामेका क्रियाशक्तिमता साधारणरू
त्वगादीनां प्रकाशवत्वक्रियेति तेजोमयीवागित्यादि श्रुतेर्वाक् तेजसी हस्तापूर्ववद्वायवीयापु पार्थिवो गंधववाद्द श्रिरेत्तरपिरित्यादि
मा

१०५

न॰ च॰ २

श्री ब॰ त्मनेः प्रकृ नमा [illegible] परि स्या दिक्रिते: पञ्चानि माणं परिशेषा स्पादीनां नसा धितिया थे किम थानि [illegible] न्द्रियाणि तत्रा दह श्वासो [illegible]
[illegible] नामालोन माङ्गिष्यते इन्द्रि रिति किम थीनि कर्मेन्द्रियाणि तत्राहतेह्वादि ॥ उक्तश्वा वनमावा नचि [illegible] णि तथा
[illegible] णि सर्वाणि ॥ तानि के न प्रयुक्तानि यानि प्रियन्ते तत्राह [illegible] शब्दे नताक्लिम निष्क्रा [illegible] नादि, कथमने
[illegible] करणा से ववे हि द्विधा च्युते तत्राह संकल्पति । यत्तु शब्दे यं ञक [illegible] न श्रो त्रा दरा का श [illegible] न दयुक्त [illegible]
न्दे [illegible] कद्वहृष्ट श्रद्धरुस वा स्वा ण्येइति हि प्रसिद्धिः यथद्द श्रवो : स्पर्शवदादान्म वन द्वादायवीय [illegible]
[illegible] प्र नि वे [illegible] के विशिष्टस्य शिद्वा रूपादि [illegible] जसद्व दमा दा वपितरूला ना त्रव [illegible] रपद्रा दे [illegible] सिवा
[illegible] ववद्वाङ्ग पक्षा दि पार्थिवं पा घा दा व पितरूला वाद तानं द्रियाणां कार्य [illegible] या सौ नि क [illegible] प्रस्य
प्रत्या देर्व्या या प्पा श्रवणा घा [illegible] निस्सा वद [illegible] रादि हरणपिल स्य वश्रो त्रा द [illegible] त्या [illegible] यत दस्य
कार्यने दग म्य [illegible] वद्वा दित्यर्थः इत्यं करण [illegible] मपि द ह [illegible] सिद्धेरित्या
संक्या हि [illegible] मि नि ॥ उक्तानी त्या द्विविधे ड्रियव्यापा राधे [illegible] दात्मा संसारी [illegible] नमत्रेणे द्रिय

१०५

श्री·वद्ध

यथाल्पस्याद्ब्रह्मणोनोकुरुषादिविषेवकार्योत्र रलयइति भ्रान्तिर विवेकान्तनवतीत्यर्थः।। मूलकारणेब्रह्मणिभूतसेतिकल्पमेवप्रतिपाद्ये
श्रीनामित्यादिना घस्तुक्तेर्थेयोजयत्येवमिति। यथायथमितिव मायव्यस्याप्यशेमात्रा योप्युशे विशेषणाण्युक्षुद्धीव्य
मात्रायास्यनुपविशेषाणांलयइत्यादिशेषमित्यर्थः।। आत्मन्यपरिणामिनि लीयन्तइतिशेषः तदपरिणामित्वसिद्धयेत्लपेत्यादि विभेषल
थास्तचोक्ता मित्यारभ्येवसर्वेषांकार्माणामितुस्मात्प्राकृतस्सादस्मेसत्वेपतिक्रमरात्या व्याख्यातः इदानीमेवंसर्वेषांक्रमेण
तेज्ञात्वर्यमाहवहनादि।। कर्मेन्द्रियाणांत्रद्विषयाणांश्चवप्राणापरिस्यव्हार्थकत्वात्योनेप्राणस्यापद्रोतिश्रुतेश्चप्राणानुष्मानेका
नुस्यर्यविद्वीन्द्रियाणांसिद्धप्राणत्वमित्यर्थः तेषांप्राणत्वेमानमाहहस्तेति। द्विविधेन्द्रियाणांलयात्मत्वेश्रुत्यन्तरंप्रमाणयति। पद्वीशे
। यथापास्त्वेमनकालिनूलशेकृनपर्य्यायेणानुगे। पिडात्योश्वसमुत्यादयन्त्येवप्राणान्वागादीनुञ्छितनीतिश्रुत्युक्तेरिन्द्रियाणां
प्राणाधीननयातद्रूपाणीत्यर्थः तेषांप्राणाधीनतयालयात्मत्वेनलये वाक्यान्तरमाहापीतेति। यथोक्तेन्द्रियलयानुगेधेमेतिया वदूनेषां
प्राणतादात्म्येफलितमाहसहैवेति। प्राणस्यपरस्मिन्प्रलयमस्तिप्रेत्यतत्कृद्वेकारणेमानमाहश्रुतिश्चेति। प्राणाधिकरणात्मुलव
समुच्चयार्थश्चकारः द्वितीयश्चसप्राणमस्तृजतेत्यादिवाक्यान्तरार्थः किंचसर्वप्राणिनांसाधारणे प्राकृतोलयस्समानवाद्वि

नकारणात्वमात्रपञ्चमात्रेपि वक्तव्ये नेतदत्र वाक्यशेषानुगुण्यमसीत्याह स्माधारण इति वादुर्थि कस्य [illegible] ञ्चमकस्य लयस्य साधारण
श्चेदेवाह श्रद्देति निःक्रथं पञ्चमात्रे कारणात्वालय [illegible] त्याह ज्ञानेति । ब्रह्म समर्थ राक्षि वाद्यात्मनेमेव प्रपञ्चतया विक्राय्य
नि । तमुपसंहृत्य स्वयमेव तिष्ठतीत्यिर्थ अमश्चैरा धि ष्यतीत्यर्थः तत्र प्राणादि कार्यैवा [illegible] शब्द सत्वे पिकारणत्वावीरघे
शंक्या ह निरस्यतीति । प्राणादीन् प्रसाद्ध्यात्मानं सत ननत्र वनस्य ञ्चितङ्क नुमारो मित्यर्थः तर्हि नदेवानुवा
अवनं त्वेनेत्याह त्यक्रामदितीति । यस्मादेव निष्कुल्ये त्येन मूलकारणामुक्तस्मादेव पञ्चमस्थायकस्मिन्नुल्वेवा त्मा वप्रतिष्ठितावि
त्यादिशक्त्यासहारक्रमः क्रयते तथा च तत्र कारणोक्वभि कुतस्त्र देतलयोक्ति नाशं वेत्याह यतइति । प्राणश्चेति वि
शब्दापानेलयश्च । तन्मुख्यस्यतदयोगान्नचतस्य सर्वकार्यसंहर्तृत्वायोगस्सर्वे व्यक्त हो रावयव्यतिरेकस्य त्वादित्याह
प्राण इति प्राणस्यापानलयवदपानस्यव्याने व्यानस्योदाने तस्यापि समाने च मिलयो संवतीति त्याह तथा ति ञ्जस्यार्थे स
ञ्चमसिद्धत्वार्थो हि शब्दः समानशब्दस्यापि प्राणादि शब्दवत्त्विति विशेषार्थे च मा शंक्याह कारणात्मेति । प्रकृतानु

१२

श्री० वसु गुणावावयशेषार्थे संदूपतां स्तुत्याद्यपेक्षा सा विकल्पयमुपसंहरति सर्वैरिति नन्वप्राकृतालये सर्वकार्यलयो भिन्ना न स्वे

न सुखेषुप्राद्विशेषः कान्निपप्रकार्यलयस्यपेक्षापि सावाद स्त्रिवत्प्राज्ञः कारणेव इत्युक्तं न हेतुरुक्था प्राज्ञत्स्या क्षितिरुक्ते

न तु बुद्धेर्नीनवा प्रवृत्तिप्रज्ञासा चेप्राज्ञता यो मानदंतत्र आह प्रज्ञाने ति। प्राकृतलयस्य बुद्ध्यधी न वासावेदृष्टान्तयितुमयितुमपि

शक्यः। कथं तर्हि श्रोते प्राज्ञत्वं दाह प्रत्यगिति। आत्मानास्योगाच्च कारणस्य प्राज्ञत्वे कारणत्वमनोर्नदानेन सिद्धान्तहानिरित्या

२५ शंक्याह यन्निमित्तमिति। यद्ज्ञानमात्मतत्त्वविषयीकृत्य व्यवहारस्तत्प्रत्यक्षादिप्रमाणैः लत्तेतरमगकारणमिति श्रुति

स्मृतिभ्यां समुच्चयेनेतरकुत्रोद्दिष्टमित्यर्थः आत्मवाज्ञानद्वारा कारणमित्यत्रैव। विज्ञानेन सर्वं विज्ञानं श्रुतिश्च मायां यत्तियस्मिन्निति। यद्य

ज्ञाने ज्ञातं सर्वं यद्ज्ञानवाज्ञानं तद्देवेतरकारणमुपनिषद्विगतं मुपपद्यते नान्यदित्यपादेयाभावादिति भावः। यद्यपि प्राकृतलये बुध्या

दिलयस्तथा साध्यते तथापि न सोऽप्यात्मतत्र को हेतुरिति एकत्वेन न विविति। कारणलयस्ये हुश्यापि कृतत्वमुख्यत्वमुक्तो हेतुः प्रतिज्ञानीतिलए

मस्तितदेव प्रज्ञस्य तिष्ठगोचरे तितत्साजात्यं कारणस्य प्राप्तं व्यक्तीकृतं तत्साजात्यं फलस्य दर्शयति विषयस्येति। मननविधिप्रपञ्चमुपसंहरति येवमिति। य

१२

श्री॰ बृ॰

ति। कार्यकारणप्रपञ्चस्य तद्विलक्षणे ब्रह्मणि ज्ञानाद्विलयो यथोक्तं वस्तुतः प्रतिपादितार्थं दर्शयन्नाह यथेति दृष्टान्ते नेकिंचिदित्यर्थः। तदद्रूप
णि व्याचष्टे यथेति। दार्ष्टान्तिकस्थैवं शब्देन यथाशब्दस्यान्वयः। यस्मिन्सैन्धवखिल्यघनो नामोदके क्षिप्तस्य खिल्यः कठिनोदकलवणान्तरं
लीयत इति योजना। न हास्येत्यादेरर्थमाह विलीनस्येति। पूर्ववत् खिल्यस्योदके प्रक्षेपात्प्रागवस्थामिवेत्यर्थः। तत्र हेतुं वक्तुं प्रतिज्ञा
मनुवदतीस्यामुद्देति। तद्रूपं सलिलमात्रं। यतो यतस्त्वित्यादि हेतुवाक्यार्थमाहादादीनेति। तं जिघ्रतु। खिल्यपृहे ज्ञानेनित्यर्थः।

३ हेस्तन्नीक्स्यार्थं संक्षिप्य प्रपञ्चयन् खिल्यत्वेनेतिमिन्नमाह सामुद्रमिति। सैन्धवशब्दार्थमाह सिंधोरिति। खिल्यपदार्थमाहासंतिन्नेति
ऽयनानामसंतिन्नत्वमिश्रयसंसृष्टत्वं यादार्थकत्वयेति ज्ञयो नामोदके प्रक्षेपात्प्रागवस्थायामित्यर्थः। पदयोरर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह
मायमिति। यन्निमित्तमुदकं खिल्यत्वरूपेणापरिणतं तत्त्विशेषिणी प्रकृतिः प्राप्यत इत्यत्र खिल्यरूपत्वे द्रोहोतीत्यर्थः। अथ शब्दो विरोधि
प्राप्त्यभ्यनेजसः त्यागे हेतुत्वद्योतनार्थः। पावकतेजसित्यन्त्येपि खिल्यस्यापि धारिखिल्यघे। अनभिप्रेतमर्थमाहयदेनेति। अस्य खिल्यस्य
नियावहारत्वरादकमात्रं अकृत्रिमत्वं काठिन्येपि तुल्यमित्याशंक्याह नेजइति। तर्हि लिङ्गमात्रं खिल्यता हेतुरित्यर्थः। एषह्या

थायमात्मानकेतोमन्नत्वाः पूर्व्वं प्रागुक्त इति योजना ॥ उक्तं तं प्रकारमेव दर्शयति दुःखं त्यादीनि अनेकदुःखान्तद्वारेणानेकहेतूपन्या
सः यथोक्तार्थसमर्थनेयत्नः ॥ समयेत्यादे व्याख्यार्थधीप्रकटतार्थस्य विषयपरिशेषार्थमुक्तेलये पौराणिकसम्मतिमादख्याला
किकमिति ॥ नैमित्तिकस्य प्राकृतिकात्यन्तिकत्वेन द्वा त्रिविधो लयः उक्तं हि ॥ सर्व्वेषामेव भूतानां त्रिविधः प्रतिसञ्चरः । नैमित्तिकः प्राकृ
तिकस्तथैवात्यन्तिको लय इति ॥ तत्राद्यो ब्रह्मकर्तृको वान्तरलयः यथाह ॥ ब्राह्मो नैमित्तिकस्तेषां कल्पान्ते प्रतिसञ्चर इति ॥ द्वितीय
कार्याणां प्रकृतावर्त्तमानमात्यन्तिको ज्ञानाधीनो मोक्ष इत्याह बुद्धिपूर्व्वेष्विति उक्तञ्च ॥ आत्यन्तिकश्च मोक्षाख्यः प्राकृतो द्वि
परार्द्धिक इति ॥ आवान्तरिकलयस्य धीपूर्व्वलयाद्विशेषमाह शक्तीति ॥ आवान्तरिकलये कार्याणां कारणे शक्त्यात्मनावस्थानमिति ।
तस्मादाक्षितिस्मृतेः साधनानात्यान्तिक इति योजना ॥ आत्यान्तिकत्वं विशदयति लय इति ॥ पुनरपि जन्मार्थे कर्मानवकाशशब्दा
न्तु प्राक्तनीयमित्यर्थः ततो धीपूर्व्वलये विशेषं ब्रुवाण एतदर्थं सूत्रखण्डमवतारयत्यतीतेति ॥ नैकान्त्यजन्मादि हेत्वज्ञानादिध्वंसाहि
बुद्धिपूर्व्वापूर्व्वध्वंसस्तदुपायधीप्रदर्शना ॥ यान्तरा मुक्तिरित्यर्थः तामविशेषेण कार्य्यविशेषेणापि दृष्टान्तश्रुतिमवतारयति यथान्ते

र्थमादावि ज्ञाते तेनैवच्छेदः । अन्तरप्रकृतहेतुद्वयपरामर्शः अथोनार्थोऽज्ञानात्प्रजाता वैराग्यितां हंस्रावप्रवृत्तौ [थ्या] रविषयविमुखो नीतरागो विद्व
त्विक्रुपूरी छन्यमेव श्रुत्वोपकाणे तेन से विद्यां न तु मज्ञातशत्रु ब्राह्मणमित्यर्थः । उक्तं प्रपंचयति सा वा दीदिति प्रत्यक्षेणेति त्रैलोक्याल्मशरीरीत्याद
त्विक्रविषयप्रजापतौ वित्यर्थः ॥ गार्ग्यो ह्ल दित्यादावार्थः । अन्यत्र कथमधिकारि इत्येनो क्षाप्यनेतच्वेदांकं ब्रूतिश्रु त्यकोमुख्या ब्रह्मज्ञानहीनस्यादावार्यो
लेनाधिकृत इति याव उत्तरस्य मुख्यब्रह्मविद्यासावेदर्पोनिष्टेऽनु तन्त्रस्याचार्यत्वानुपपत्तेः शिष्यत्वमेवेत्यर्थः । मुख्यब्रह्मविदो दर्पेणास्य शतितन
ब्रह्मविद्याभिवस्यादिनिवेन त्राहन्तहीनिनहीनिन्नखल्वाधुनिकोऽब्राह्मण विरहप्रेयुक्तो विरोधादित्यर्थः ॥ तस्य दर्पणोत्तावेदेन निर्दृय इति अज्ञातश
त्रो इति गार्ग्यस्य सत्यादावार्योऽन्तरेण साध्यमित्याशंक्याह समात्रेति गार्ग्यस्य गुरु ब्रह्मविदः शिष्यत्वदुदित्याहतथेति अजातशत्रुत्वे हेतुर्वे
कालमाँदितिउक्तं विंत्याकार्ये प्रजापताना ब्राह्मो पर्यीन देहस्य श्वस्त्रागामयतु मुदो सुत्राहावि विद्यार्थिन: तद्वानार्थ ब्राह्मणमिति ब्राह्मण
सम्बन्धे सूत्का । ध्यायसम्बन्ध प्रभाए व्याख्यातप्यामितिस कार्याधायामाविद्यायो विहितायां मतं तेबनिहैन्नानपेक्षितायांत हेतावादिप्रमाने
व्याख्याय ते विद्या सूत्रमिति अर्थात्रिवेध्यो तेरखसंदर्शयत्तत्थेनिकुंटेत्यसंदिग्धावाधितफलत्वब्रह्मानोदया र्थेत्यर्थः ॥ विद्यासूत्रवेरव्याचि

137/1

X